STUDIA LITTERARIA XLII.

STUDIA LITTERARIA
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

TOMUS XLII.

Redigunt:
I. BITSKEY et L. IMRE

TANULMÁNYOK A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMÁBÓL

DEBRECEN, 2004

A kötetet összeállította:
DEBRECZENI ATTILA

Lektorálta:
LŐKÖS ISTVÁN

E szám szerzői:

BÓDI KATALIN, egyetemi tanársegéd
BORBÉLY SZILÁRD, egyetemi docens
DEBRECZENI ATTILA, egyetemi tanár
JÁSZBERÉNYI JÓZSEF, posztdoktori ösztöndíjas
KNAPP ÉVA, tudományos főmunkatárs
ORBÁN LÁSZLÓ, tudományos segédmunkatárs
SEBESTYÉN ATTILA, PhD-hallgató
TÜSKÉS GÁBOR, tudományos főmunkatárs

ISBN 963 472 877 4
ISSN 0562–2867

Felelős kiadó: DR. NAGY JÁNOS
Felelős szerkesztő: DR. BITSKEY ISTVÁN
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2004-ben
Terjedelem: 12,51 A/5 ív
05–04

TARTALOM

KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban 7
SEBESTYÉN ATTILA: „költészeti iparos-üzem” 40
BÓDI KATALIN: A rejtőzködő hagyomány: a heroida jelentései a magyar irodalomban a XVIII. század második felében 63
ORBÁN LÁSZLÓ: Idegenek az éjszakában *(Mikhál és Simon-kommentárok)* 88
BORBÉLY SZILÁRD: Földi János és Ráday Gedeon *(Irodalomtörténeti hagyomány és egy szövegkiadás tanulságai)* 110
JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: Sétakörök a labirintusban, avagy miért halt meg Hunyadi László? *(Bessenyei György:* Hunyadi László tragédiája *című drámája a mai történeti irodalomértés horizontjában)* 122
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy Ferenc műveinek készülő kritikai kiadásáról 133

Knapp Éva-Tüskés Gábor

A MAGYAR NYELVŰSÉG PROGRAMJA A XVIII. SZÁZADI EGYHÁZI IRODALOMBAN

A XVIII. századi irodalmi gondolkodás egyik meghatározó vonulatát alkotják a magyar nyelvű írásbeliség szerepére vonatkozó töprengések.[1] A kérdés kutatásában az utóbbi évtizedekben számos új eredmény született, megnőtt a kiadott elméleti szövegek száma, s megkezdődött az anyanyelvi törekvések történeti hátterének, ideológiai és társadalmi összetevőinek tisztázása.[2] Ma már tudjuk, hogy a magyar nyelv nem Bessenyeinél bukkan fel először mint az új művelődés rendszere, hogy a felvilágosodás, a polgári átalakulás és a nemzeti nyelv rendkívül összetett, dialektikus viszonyban áll egymással, s hogy a magyar nyelvűség összekapcsolása a rendi nacionalizmus problémájával a kérdés jelentős leegyszerűsítését vonja maga után.[3] A magyar nyelvűség pártolása nem szükségszerűen járt együtt a felvilágosult törekvésekkel, s a kétes értékű vagy nem korszerű eszmékkel összefüggésben fellépő nyelvi kezdeményezések is hozzájárultak a magyar nyelvűség tudatának erősítéséhez.[4] Látjuk azt is, hogy a század nyelvi kérdései nehezen dönthetők el a nemesség két, különböző arányban rokon- vagy ellenszenves rétegének szembeállításával, illetőleg a magyar és nem magyar nyelven író értelmiség szerepének, az írástudatlan tömegek nyomásának és a folyamat végeredményének figyelmen kívül hagyásával.[5] Jórészt tisztázatlan a magyar nyelvűség kapcsolata a más magyarországi etnikumok anyanyelvi törekvéseivel, megvilágításra várnak a XVII. század végén végbement retorikai diskurzusváltás nyelvi vonatkozásai, s beható vizsgá-

[1] TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása,* ItK 75. (1971), 35–77. A tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért Éder Zoltánnak mondunk köszönetet.

[2] TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig,* Bp., Szépirodalmi, 1981, 188–248.

[3] TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom, Tanulmányok, I.,* Bp., Akadémiai, 1961, 347., 354–355.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1983, 305., 311.; SZAJBÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás haszonelvű világszemléletében,* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 25 (1988), 39–56.; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790,* Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 104.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Bp., Balassi, 1994, 25.

[4] KOSÁRY, *i. m.* (3. jegyzet), 59., 68., 310.; BÍRÓ, *i. m.* (3. jegyzet), 26.

[5] TARNAI Andor, KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Bp. 1980, Akadémiai K., 758., l. ItK 86. (1982), 363–370.; BÍRÓ, *i. m.* (3. jegyzet), 27.

latot igényel Erdély sajátos szerepe a magyar nyelvűség programjának ápolásában.[6] A XVIII. század nyelve, azon belül épp az újítást megelőző néhány évtized szókincse, részben ma is ismeretlen. Nem tudjuk pontosan azt sem, hogy a nyelvművelést központi céljának tekintő, 1779-ben alapított Hazafiúi Magyar Társaság tagjai miért voltak néhány kivételtől eltekintve katolikusok.[7] Mindezen kérdések megoldása csupán a nyelv- és irodalomtörténet eredményeinek, a magyar nyelvűségre vonatkozó korabeli elvi megnyilatkozásoknak és a megvalósult gyakorlatnak az együttes figyelembevételével lehetséges.

A magyar nyelvű irodalom elméleti megalapozása a XV. század végétől folyamatosnak tekinthető,[8] s a XVII. századi grammatikai, logikai, retorikai és poétikai kézikönyvekben, valamint a fordításirodalom keretszövegeiben jól megfigyelhető a nemzettudat megfogalmazásainak összekapcsolódása a magyar nyelv művelésére irányuló törekvésekkel.[9] A XVII. században végigvonul a magyar nyelv szegénységének, igényes kifejezésre való alkalmatlanságának toposszerű hangoztatása, s folytatódik a latin retorikai tradíció és a magyar irodalmi gyakorlat integrációja. A korszak egyházi irodalmában nagyon magas a latinból és a különféle nemzeti nyelvekből készült fordítások, átdolgozások aránya, s a század fordításirodalmának legnagyobb része a vallásos szükségletek kielégítésére jött létre.[10] A hitvita-irodalomban a magyar nyelvűség mellett szóló fontos érv az anyanyelvükön olvasók széles köre, s nem mellékes körülmény az sem, hogy az önálló magyar retorikai szakirodalom az egyházi szónoklattan területén született meg.[11] A klasszicizáló latinság új irodalmi kifejezésformája a XVII. század végétől fokozatosan a nemzeti nyelv és irodalom hatása alá került, s kezdenek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.[12] A laicizálódó egyházi értelmiség ugyanettől az időtől fokozott mértékben kezdett nyelvi kérdésekkel foglalkozni, s a magyar nyelv irodalmi használata és művelése mellett foglalt állást.

[6] KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténet-írás fejlődése a XVIII. században,* Bp., 1934, 32.

[7] SZELESTEI, *i. m.* (3. jegyzet), 111.

[8] TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása,* ItK 65. (1961), 637–658.; uő, *„A magyar nyelvet írni kezdik", Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1984.

[9] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk", Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 302.

[10] THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei,* ItK 32.(1922), 63–92. 1923, 22–33. KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink, Egyetemes Philológiai Közlöny* 51. (1927), 24–31.; KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk, Budapesti Szemle* 67. (1944), 65–77., 113–133.; BARTÓK, *i. m.* (9. jegyzet), 287.

[11] BARTÓK, *i. m.* (9. jegyzet), 289., 300.

[12] TARNAI, *i. m.* (1. jegyzet), 73.; TARNAI–CSETRI, *i. m.* (2. jegyzet), 190–193.

A XVIII. század elejére kialakultak az egyházi irodalom műfaji keretei. Lényegében megoldódott a nyelvi egységesülés és normalizálódás alapvető kérdése, a hangjelölés fonematikus jellege, s kialakult a kiejtés szerinti és a szóelemző elv helyesírásbeli egyensúlya.[13] A hangtanban az írott nyelvből kiszorult az *í*-zés és *ü*-zés, s az alaktan területén is sok esetben a mai változat vált elfogadottá. A formai jelenségek egy része továbbra is ingadozott, de többnyire már megindult a normalizált változatok felé. Megkezdődött a nyugati irodalmi nyelvi változat lassú visszahúzódása az északkeleti normarendszer elől, s az északkeleti normán belül kialakulóban volt egy külön erdélyi változat.[14] Ugyanakkor továbbra is hiányzott a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stílusbeli jelenségek egysége, s több tekintetben bizonytalan volt a nyelvi tudat és gyakorlat. Meglehetősen szegényes volt az irodalmi szó- és kifejezéskészlet, s a kialakulóban lévő normarendszert csupán a legműveltebb körök ismerték.

Ismeretes, hogy a nemzeti nyelvek egész Európában előbb a vallásos, majd a világi irodalomban hódítottak tért, s hogy a nemzeti nyelvű Biblia-fordítások és a vallásos irodalom műfajai a XV. század második felétől – nem elhanyagolható időbeli különbségekkel – fontos szerepet játszottak a nemzeti nyelvek egységesülésében és a nemzeti irodalmak formálásában. Míg a nemzeti nyelv használata a protestáns felekezeteknél kezdettől fogva a vallási program részét alkotta, a katolikusoknál csak jelentős késéssel, a történelmi körülmények hatására, nem egyszer központi tiltás ellenére fejlődött ki. Kevéssé köztudott, hogy a jóval ismertebb XVI. és XVII. századi egyházi irodalom mellett az egyházi irodalom a XVIII. században is jelentősen hozzájárult a magyar nyelv jogosultságának elvi megalapozásához és alkalmassá tételéhez az irodalom művelésére. Lukácsy Sándor és mások kutatásai nyomán ma már egyre világosabban látszik, hogy a XVIII. századi egyházi irodalomban folyamatos volt a törekvés a magyar nyelv irodalmivá emelésére, s megfigyelhetők az anyanyelvi szövegekre irányuló elméleti gondolkodás nyomai is.[15] Az egyházi irodalom e szerepének háttérbe szorulását az irodalomtörténet-írásban elsősorban az magyarázza, hogy a XVIII. század végén az irodalom fogalmának átalakulása és az egyházi irodalom hanyatlása következtében az ilyen típusú szövegek kiszorultak az irodalomból, a magyar nyelvű és a nemzeti irodalom szinonimákká váltak, s szakítás következett be az egyházi irodalom nyelvével és stílusával.

Magában a korban azonban és azt követően is folyamatosan jelen volt az egyházi irodalom irodalmi státusának és a magyar nyelv fejlődésében betöltött szerepének tudata. Így például amikor Bod Péter, a magyar nyelv ügyének öntudatos képviselője, 1748-ban kiadta *A szent bibliának históriája* c. művét, nemcsak az egyik első műfajtörténetet írta meg magyar nyelven az egyházi

[13] SZATHMÁRI István, *Faludi és a magyar irodalmi nyelv, Magyar Nyelv* 77. (1981), 136–141., itt: 138.

[14] BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza,* Bp., Gondolat, 1963, 242–244.

[15] LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái,* Pécs, Jelenkor, 1994, 7–22.

irodalom műfajainak egyik „ősforrásáról", hanem külön fejezetben dolgozta fel a nyomtatott magyar Biblia-fordítások történetét.[16] Az 1756-ban javított és bővített kiadásban megjelent munka egyben forrásul szolgált a magyar és a latin nyelv keveredésének problémáját az előszóban felvető *Magyar Athenas* címszavaihoz. A század közepén Barkóczy Ferenc egri püspök erőteljesen szorgalmazta a magyar nyelvűséget, s az ő körében találkozunk a leggyakrabban a magyar könyvek kiadásának támogatásával. Az egyházi irodalom nyelvi kiaknázását szorgalmazta a magyar irodalom klasszikus korszakában például Csokonai, aki az *Anakreoni dalok* jegyzeteiben figyelmet kért „a gyarló énekes könyvek" és „a veszekedő Predikátziók" „jó Magyar szavai" számára.[17] A fiatal Kölcsey Pázmány, Illyés András és más egyházi szerzők munkáit is forgatta, s 1825-ben értekezést írt az egyházi beszédről mint műfajról, melyben határozottan állást foglalt Májer József székesfehérvári hitszónok váli beszédének az *Élet és Literatura*ba való felvétele mellett.[18]

Mindez jelzi, hogy egyrészt a különböző felekezetek irodalmának szerepe nem teljesen tisztázott a magyar nyelvűség XVIII. századi alakulásában. Másrészt az utóbbi időben több vizsgálat bizonyította, hogy a nyelvkérdésről és az egyházi irodalom műfajairól a felekezeti határok mentén is lehet és érdemes gondolkodni.[19] Számos példa van arra, hogy a különböző felekezeteket ért szellemi hatásokat részben más-más nyelven írt művek közvetítették, hogy a vallásos művek mondanivalójának magyar nyelvű tolmácsolása számos esetben fontosabb volt a felekezeti hovatartozásnál, s hogy a felekezetek nyelvi, stílusbeli és retorikai gyakorlata közötti határok mindkét irányban átjárhatók voltak.

Annak érzékeltetésére, hogy a XVII. század végén milyen szintet ért el az anyanyelvűség tudata, Haller János 1682-ben kiadott Corenus-fordításának „*Elöl-járó beszéd, és Ajánló-Level*"-ét választottuk példaként. A francia ferences szerző[20] elmélkedő, vigasztaló könyvéhez írt előszóban Haller, miközben tárgyalja a fordításirodalom általános kérdéseit, tömören összegzi a magyar nyelv állapotára vonatkozó korábbi és korabeli elképzelések egy részét. A bevezető részben antik, bibliai és kortárs példák, idézetek sorával igazolja a

[16] KENYERES, *i. m.* (6. jegyzet), 34.; vö. BRETZ Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról: Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez = Bod Péter, a historia litteraria művelője: Tanulmányok,* szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2004, 59–70.

[17] BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban,* Eger, 1997, 75–80.; CSOKONAI Vitéz Mihály, *Anakreoni dalok,* Bécs, Pichler, 1803, 33.; LUKÁCSY, *i. m.* (15. jegyzet), 11.

[18] *Kölcsey Ferenc összes művei,* kiad., bev. KERECSÉNYI Dezső, Bp., Franklin, (1941), 607–613.; LUKÁCSY, *i. m.* (15. jegyzet), 11.

[19] TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János),* Bp., Universitas, 1997; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Bp., Universitas, 1998.

[20] Johann Christoph ADELUNG, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon, II,* Leipzig, Gleditschen, 1787, 464.

könyvek gyűjtését és pusztulását, s kétségbe vonja az új munkák nagy részének eredetiségét. A kompilációknál többre tartja a nemzeti nyelvű fordításokat, különösen ott, ahol szűkében vannak a könyveknek:

> De mivel mind idvességünk tanúságára, s-mind világi életünknek igazgatására más nyelveken elégséges könyvek vannak; ahoz-képest, én szükségesebnek tartom, valamely tudós embernek hasznos szép múnkáját, annak a Nemzetségnek tulajdon nyelvére forditani, mely szükös a nélkül, melyböl kivályképpen-való testi éppületet vehet; hogy-nem-mint maga elméje-mutogatásával olly irást inditani, mellyet más könyvekben-is fel-találván, unalommal látnának az emberek.[21]

Magyarországon nem a könyvek általában, hanem csupán a magyar nyelvű könyvek hiányoznak a magyar nyelv lebecsülése és a latin előnyben részesítése miatt:

> A keresztyénségben, egy Nemzetség-között, meg-kell vallani, nincsen nagyobb szüki a könyveknek, mint a Magyaroknál: de azt-is nem az emberek restségének kell tulajdonitani, mivel a Magyarok-között-is sok túdós emberek találkoznak, s találkoztak eleitöl-fogvást, kik nagy elméjek-szerint szép könyveket bocsátottanak-ki. De semminek tartván a magok szülötte nyelveket, vagy el-hitetvén magokkal, hogy a Magyar-nyelven sem olly bövön, sem olly igazán, és olly szép szókkal, ki-nem fejezhetik a dolgokat, a mint kivántatnék; el-állanak a Magyarszó mellől, és jo deákságokat akarván mutogatni, a mit irnak, nem Magyar, hanem Deák-nyelven bocsáttyák-ki, mellyet a Magyaroknak tized, vagy századrésze sem tudhat.[22]

Ezt követően Haller állást foglal a magyar nyelv más nyelvekhez fűződő viszonyában, tiltakozik a magyar nyelv megvetése ellen, s határozottan érvel annak más élő nyelvekkel való egyenrangúsága mellett:

> Miért kellessék pedig a Magyar-nyelvet annyira meg-vetni, fogyatkozotnak tartani, kivályképpen jó Magyarnak, semmiképpen nem értem. Mert én egy Nemzettel sem perlödöm, tudván gyülölségesnek lenni az hasonlitást, de bátran merem mondani, hogy egy nyelvet sem találni magában elégségesebbet a Magyarnál, a ki senkivel nem czimborálván, szolhasson mindenekröl. […] Mind ezekre a[z idegen] Nemzetekre nem szorúlván, a Magyar tisztán beszélhet: mert történhetik az ugyan, hogy a sok szók-között, eshetik ollyan a Magyar-szóban, mely más nyelven-is az szerint találtatik: mint, Káposzta, Korona, Prokátor, Fundamentom, etc. de azzal többet eggyik a másiknál nem dicsekedhetik; mert ki-tudgya azt, mellyik atta annak az állatnak elsöben azt a nevet? holott eggyik nyelvnek tulajdonsága sem elsöbb a másiknál.[23]

Ezután a latin nyelvvel szemben védelmébe veszi a magyart, elítéli a deákos kifejezések mértéktelen használatát, a két nyelv keverését, s szorgalmazza az anyanyelv iskolai oktatását:

[21] HALLER János (ford.), *Pays, a békeséges türésnek payssa,* Csik-i Klastrom, 1682, a3r.

[22] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), a3r–v.

[23] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), a3v.

> A Deákos emberek kivalt-képpen dicsekednek aval, hogy magyarúl ki semmondhatnák szándékjokat; […] Holott a vólna dícsiretre-méltó, a ki mellyik nyelven inditaná dólgát, végezné azon, imide amoda való kapdosás-nélkül. […] mert ha a Magyar-nyelven azon Iskólákat tanitanák, ök-is azon isméretlen dólgokat vagy a szerint neveznék, a minek hiják a Görögök és Deákok, vagy ők-is találnának nevet mindennek.[24]

A továbbiakban beismeri a magyar nyelv viszonylagos elmaradottságát. Ízes szólások és közmondások segítségével hívja fel a figyelmet az anyanyelv elsorvadásának veszélyeire, ugyanakkor értékeli az idegen nyelvek ismeretét. Összefüggést lát az ország és a nyelv hanyatlása között, s jelzi, fordításának célja a nemzet szolgálata, felemelése:

> Tudom haszontalanság vólna, kivályképpen illyen késö üdöben arra serkenni, s abban igyekezni, azt akarni el-hitetni másokkal, hog a magyar nyelvet ollyan becsületben meltó vólna tartani, mint akár mellyiket, a fellyül meg-nevezett nyelvek-közzül, mert Sz. István, Szent László s Mátyás Király idejekben, magyar-országnak felséges, gyözedelmes, virágzó allapotyában lött vólna annak helye s módgya: mindaz-által mint hogy gyalázatnak tartyuk értékes embernek kuldulásával enni kenyerét, nyilva a magyarnak-is szégyen, ha beszédében belé sül, és más nyelven segiti-ki magát a magyar-nyelven el kezdett beszédböl. Igazdolog, szép és dicsiretre méltó külön külön féle nyelveket tudni, s azon igyekeznijs kell a becsületes Iffiaknak, de akar-ki itéllye-meg, ha illendö-é egyszers-mind két nyelvet öszve-zavarni, s ugy beszélleni. […] Nem csak illetlenség vagyon ebben; de azt-is tartották a régi Eleink, hogy a mely nemzetnek szokasát, szó-járását, ruházattyát fel-veszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek. Adta vólna Isten, ne az Magyarokon tellyesedett vólna-bé az a mondás, de talám ennek senki ellene nem mondhat, ha állapottyát meg-tekinti az mostani és régi Magyar birodalomnak. En ezt továb nem vitatom; hanem mivel rosz madárnak tartyuk, melly fészkét meg-motskollya, ha egyébbel nem, avagy csak jó emlekezettel kivántam szólgálni Nemzetemnek.[25]

Haller végül fordítási elveit közli, melyek ugyancsak jelzik nyelvi tudatosságát, a próza és a vers fordításának eltérő igényét:

> En azért a forditásban nem tartottam szükségesnek lenni, a bizonságokat Deákul-is meg-irni, mert nagyra terjedett vólna a könyv, hanem Magyarúl értelmem-szerint világoson igyekeztem szórúl-szóra forditani. A Poëtáknak mindaz-által meg-irtam Deákúl-is verseket, azok sokra nem terjedvén, kiknek-is jeles-mondásokkal bizonyit rövideden: kiknek irásit én-is Magyar versekben foglalván; magyaráztam.[26]

A fordítás technikáját tovább részletezi az olvasóknak szóló figyelmeztetésben:

[24] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), a4r–v; KELECSÉNYI Gábor, *Haller János és a Gesta Romanorum* = HALLER János (ford.), *Gesta Romanorum,* Bp., Magyar Helikon, 1977, 235–248., itt: 240–241.

[25] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), a4v–b1r.

[26] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), b1v.

> Mivel pedig a Szent Biblia Magyar-nyelven-is ki-vagyon bocsátva, én-is Magyar-nyelven mutatok minden Szent irás könyveire. Az hol pedig egyébb bölcsekre, vagy Anya-szent-egyház Doctorira mutat, mivel azok a Könyvek Magyar-nyelven nincsenek, én sem adhattam Magyar-nevet azoknak, mert senki el-nem igazodott vólna bennek, hanem a mint találtam a Deák-Könyvben, úgy jedzettem-fel ezen forditásban-is.[27]

Elvi fontossága mellett azért idéztük hosszabban Haller magyar nyelvre vonatkozó megjegyzéseit, mert az egyházi irodalom nem elhanyagolható része a XVIII. században is fordítás, s a fordítások szerepe az önálló művekben is jelentős. A továbbiakban a katolikus felekezethez kapcsolódó egyházi irodalom néhány fő műfaját és kiadványtípusát tekintjük át a magyar nyelvűség szempontjából, jellemző példák és adatsorok segítségével.

Prédikáció

Az egyházi műfajok közül alighanem a prédikáció kínálta a legtágabb lehetőséget a magyar nyelvűség kibontakozására, s jórészt innen érthető, hogy itt találjuk a legtöbb programszerű megnyilatkozást. Ezek a funkcionálisan szerveződő elméleti megjegyzések részben ismétlődő toposzok, melyek a mondanivaló magyar nyelvű közlését hangsúlyozzák, s csak ritkán foglalkoznak a nyelvi megformálás részletkérdéseivel. A jezsuita Landovics István 1689-ben kiadott prédikációgyűjteményének olvasói előszava a latin nyelvű kiadást kívánókkal szemben a nemzet, az ország és a nyelv előremutató, öntudatos összekapcsolásával indokolja a beszédek magyar nyelvű megjelentetését:

> *…én nékem ugy tetzett, hogy Magyar nyelven bocsássam ki, mert a mint ezen dicsösséges Nemzet nem vándorol idegen Országokba, hogy maga hazájának szük voltáért, azokban maradando lakást keressen, ugy soha azon nem busult, hogy az ö nyelve másokkal nem közös. Nem szükség nékünk, határinkkal idegeneket nyelvünken kinálnunk, mesze földekrül-is hozzánk holdittya tartományinknak hires bövsége, köntösöket jo kedvel el változtattyák, és a ki elméjével fel éri, addig kapdoz nyelvünken, mig éppen Magyarnak lenni nem láttatik.*[28]

Munkáját Landovics elsősorban az anyanyelven prédikálóknak szánja segítségül:

> *…talán nem vétettem véle, ha azoknak Uj Segitséget adok két részbe, kik a lelkek vezérlésére rendeltetvén, kevés munkával élö nyelven szolgálhatnak, a ki szélledett nemzetnek. Annak okáért a kinek kedves a haza, kedvellye nyelvét-is.*[29]

[27] HALLER, *i. m.,* (21. jegyzet), b2v.

[28] LANDOVICS István, *Novus succursus, az az uj segétség, I,* Nagyszombat, Akadémia, 1689, oo2v.

[29] LANDOVICS, *i. m.* (28. jegyzet), oo2v.

Egyik beszédében a magyar nyelv egyedülálló tömörségét dicséri:

> Hogyha egy nemzet vagyon e világon, amely kevéssel sokat mondjon, a magyar nemzet az, amely rövid példabeszédében annyit foglal, amennyit mások sok beszéddel mondhatnak, amint errül más hellyet is emlékeztem.[30]

Mint Lukácsy Sándor megállapította, Landovics figyelemre méltó nyelvi, stilisztikai és retorikai képességek birtokában dolgozta ki beszédeit. Jó megfigyelő, fogékony a szépség különféle formáira, s életművének nagy részét szinte áthatja a tűz és a fény motívuma.[31]

A Landovicséhoz hasonló hazafiúi, nemzeti érzés rajzolódik ki néhány évtizeddel később a pálos Csúzy Zsigmond beszédeinek hátterében. 1723–25 között öt kötet prédikációt adott ki, kizárólag magyar nyelven. 1723-ban kiadott gyűjteményének utolsó, aprószentek napján mondott beszéde befejezésében így indokolja a kötet magyar nyelvű megjelentetését:

> Meg-vallom, Könnyebben esett vólna Deák nyelven (elébb-is úgy lévén cserepejben) pennámat futatni, s-talám többeken-is élhettenek vólna csekély munkácskámmal; Haza-fiúságomtól viseltetvén mind-az-által; és, némelly, egy-házi, és világi Fö Fö személlyektöl jovasoltatván (hogy im, Isten kegyelméböl, á-maz nap-keleti fene-vad el-távozásával, kinek hatalma-alatt szabadossan hinti vala, az ellenséges ember, mételyes konkolyát; tágasb mezö nyittatott a jó aratásra; és sok helyeken, a Deák nyelvet véknyan értö parasztos mesterek, és sokakban szükölködö *Licentiátusok* vannak. Es, hogy azok-is, a kik, az Isten igéjének halgatásá-ra, az egy-házban nem mehetnek, leg-alább, házak-nál, alkalmatossan olvashassák, vagy, olvastathassák) valamint a vasár-napok-ra szolgálo Prédikáczioimmal; Ugy ezekkel-is, a jó-akaratu hiveknek, tulajdon Magyar nyelven kivántam kedveskedni.[32]

Csúzy tehát felfigyelt a magyar nyelvű könyvek hiányára, s az anyanyelv használatát összekötötte a köznéphez – beleértve az olvasni nem tudókat – való szólással. A beszéd „rövid verses Sommá"-jának végén megismétli a „nyelvi hazafiság" gondolatát:

> Haza-fiúságom, ösztönöze arra,
> Hogy csekély munkámat fordétsam Magyarra,
> Az ellenkezöknek boszszonkodásá-ra;
> Az egy-ügyüeknek vigasztalásá-ra;
> Istenemnek pedig magasztalásá-ra. Amen.[33]

[30] Idézi: LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó: Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból, I,* Pécs, Jelenkor, 2002, 127.

[31] LUKÁCSY, *i. m.,* (15. jegyzet), 198–216.

[32] CSÚZY Zsigmond, *Zengedezö sip-szo,* Pozsony, Royer, 1723, 746–747.; vö. SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak": Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig,* Bp., Akadémiai–Universitas, 2001.

[33] CSÚZY, *i. m.,* (32. jegyzet), 754.

Egyik 1724-ben kiadott beszédgyűjteményének olvasói előszavában tekintélyi hivatkozással nyomatékosítja az anyanyelv használatának fontosságát és a magyar nyelvű könyvek kiadásának szükségességét:

> *Am*, Naturalis lingua, chara simplicibus; doctis, dulcis; *Szent* Chrysologus *mondása: kinek-kinek, természet-szerént kedvesb a maga túlajdon nyelve. E-féle magúnk Magyar nyelven lévö könyvek-nélkül pedig, éppen szüköldödünk.*[34]

Az „élő nyelven" való prédikálás gondolatát nyomatékosítja Csúzy egy másik, ugyancsak 1724-ben kiadott beszédgyűjteményének címlapján és előszavában is.[35]

A nyelv- és irodalomtörténeti kutatások feltárták és részletesen dokumentálták Csúzy nyelvi, retorikai törekvéseit, leleményes és egyéni – bár időnként egyenetlen – stílusát.[36] Fő érdeme, hogy beszédeiben nagymértékben felhasználta a köz- és népnyelv szókincsét, szólásmódját és közmondásait, s ezzel a késő barokk retorika népies változatát képviselte. Nyelvi törekvéseit természetadta tehetsége mellett nagymértékben segítette fordítói, átdolgozói munkája. Plasztikus jellemzésekkel, ötletes szójátékokkal, példázatokkal, nagyszámú közmondással, népies szólással, szólásmagyarázattal és népnyelvi kifejezéssel él. Törekszik a különböző nyelvjárási sajátosságok egyesítésére, s prózája helyenként versbe vált át. Irodalmi nyelvünket több szóval, átvétellel és kifejezéssel gyarapította. Szóösszetételei és -képzései többnyire magyarosak, ötletesek és változatosak. Nyelvében felbukkannak a felvilágosodás közeledését jelző kifejezések, s nem idegen tőle a humor, az irónia, a szatíra, a drasztikus, népies humor sem. Nyelvi érdeklődését jelzik szláv kölcsönszavai és néhány helyesírási sajátossága.

A XVII. század végétől felerősödő tudatos Pázmány-imitáció jellegzetes példája Kelemen Didák minorita ferences prédikációs életműve.[37] Magvas, szemléletes stílusával Csúzyhoz hasonlóan ő is a barokk próza népszerűbb változatát képviseli. Bár programszerű megnyilatkozást nála nem találunk, beszédeit kizárólag magyarul írta, s az 1714–1743 közti időből egyedülálló módon több mint kétszáz magyar nyelvű levelét ismerjük. Ezekben új állomáshelyein két alkalommal is kéri mecénásától, Károlyi Sándortól Pázmány munkáit.[38]

[34] CSÚZY Zsigmond, *Evangeliomi trombita,* Pozsony, Royer, 1724. c1r.

[35] CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget enyhétö evangeliomi kölcsönyözött három kenyér,* Pozsony, Royer, 1724.

[36] RÉTHEI Prikkel Marián, *Csúzy Zsigmond szavai: Szótörténeti tanulmány,* Bp., Athenaeum, 1909; SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai, Magyar Nyelvőr* 40. (1911), 308–315., 356–364., 403–406., 453–458.; ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága,* ItK 61. (1957), 216–226.; LUKÁCSY, *i. m.,* (15. jegyzet), 217–236.; TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban,* ItK 104. (2000), 695–724.

[37] RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak?! Isten szolgája P. Kelemen Didák, O.F.M.Conv. élete (1683–1744),* Róma, 1975.

[38] RÁKOS B. Raymund, *Isten szolgája P. Kelemen Didák, O.F.M.Conv. levelei 1714–1743,* Róma, 1978, 221., 332.

Prédikációi a szerkesztésmód, az erkölcsi célzat fontossága, a magyaros kifejezésmód és a stílus tekintetében egyaránt Pázmány örökségének felhasználásával készültek. Pázmány prédikációit és a *Kalauz*t „egész szónoki tevékenysége alatt mintegy kézikönyvként forgatta, s a két művet együtt használta", kombinálta. Mint Ocskay György megállapította, több mint száz szó szerinti átvételt találunk nála; másutt igen gyakran átalakítja és szabadon használja Pázmány szövegeit.[39] Az átvételt rendszerint valamely Pázmány-citátumhoz kötve végezte, s változatosan alkalmazta a különféle kompilációs technikákat.[40]

Nyelvi tudatosságára utalnak gyakori kihagyásai, rövidítései és tömörítései, az új szóalkotások, amelyek a jobb érthetőséget szolgálják.[41] Ugyanerre mutatnak átfogalmazásai, átdolgozásai és saját ismeretanyagából merítő kiegészítései. Tudatos nyelvteremtő törekvésére utal a latinos kifejezések következetes kerülése, továbbá, hogy a közhasználatban lévő idegen szavakat gyakran megkísérli magyar szólással helyettesíteni. Beszédeibe erdélyi tájszavakat, népnyelvi kifejezéseket sző; szóhasználata jelzi felekezeti és morális türelmességét.

A XVIII. század első fele nagyhatású jezsuita szónokának számító Szabó István ugyancsak tudatosan magyarul mondta el és adta ki beszédeit. Jelentőségüket növeli, hogy Szabó 1736–1742 között a nagyszombati székesegyház szónoka volt, s öt éven át vezette a jezsuita teológusok szónoki gyakorlatait. Böjti beszédeinek előszavában így indokolja a prédikációk magyar nyelven történő kiadását:

> Minden Prédikátzioimat Magyarokhoz mondottam, azért magyarúl-is nyomtattattam. De nem-is igyekeztem soha irásimmal, és prédikátzióimmal való hireskedésben, hanem kötelességem eröltetéséből-is Hazámnak, és a Magyar lelkeknek szolgálni kivántam.[42]

Szabó tudatában volt a kiejtésbeli norma és az egységes helyesírás hiányának, ezért mentegeti magát:

> A magyarságban pedig már egyet, már mást követtem: sokszor azon szót egy helyen egy képen, más helyen másképen ejtettem: a bötüket hol kétszereztem, hol nem: azon bötüt jegyeztem egy szóban, másban nem: vagy hellyel hellyel azon szóban sem; mert a magyar szóknak irásiban nagy a külömbözés, és ki

[39] OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban,* ItK 86. (1982), 436–448.

[40] HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi,* ItK 105. (2001), 638–656.; vö. TASI Réka, *A popularitás egy változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei,* It 83. (2002), 188–205.

[41] TIMÁR Kálmán, *Kelemen Didák mint nyelvújító, Magyar Nyelv* 36. (1930), 126–127.

[42] SZABÓ István, *Prédikátziók, Mellyeket […] böjti vasárnapokon […] élö nyelvel mondott, Sopron, Rennauer, 1743),* (2v); vö. LUKÁCSY, *i. m.,* (30. jegyzet), II, 65.

> mutathattya meg eredetéből minden szónak hogy ekképen iratik leg jobban; midön sok szónak eredetét sem tudhattyuk.[43]

Mária Terézia egyik katonai győzelme és megkoronázása kapcsán 1743-ban a nagyobbrészt németajkú Sopronban ugyancsak magyarul prédikált. Mint az önállóan megjelent beszéd bevezetőjében írja, először nem akarta vállalni a feladatot, majd „hogy Nemes Sopron Városában, hogy elöször, és nyelvemen adatott szólhatnom […] örömmel fel válaltam".[44] A pozsonyi Szent István Társulat első összejövetelén, 1750-ben Szent István napján mondott beszédében a rekatolizáció szolgálatába állított Regnum Marianum-gondolat kapcsán foglalt állást az ország, a nemzet nyelve mellett. Hasznosnak ítéli az idegen nyelvnek tanulását, de sürgeti, hogy a magyar nyelvvel is legalább annyit törődjenek. Közvetve elismeri, hogy az új hit terjesztésében nagy szerepet játszott a nemzeti nyelv ápolása:

> Tehát Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! Ti Magyarok, Maria Öröksége, Mária népe vadtok. Boldog Ország! Szerencsés Nemzet! O vajha ma-is az egész országban nyelvünkön hallatnának ezek a felséges drága szók: Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! […] Tudom bizonyára, hogy a Tisza mellyéki Magyarok nem hinák tévelygéseket Magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulaidon nyelvén-is szólnánk minnyájan. És amikor német, francia nyelveket méltán tanuljuk, a magunkéról nem felejtkeznénk; midőn azokat nagyra becsüljük, a magunkét is böcsössé tennénk.[45]

Mint Lukács László megfigyelte, Szabó beszédei viszonylag rövidek, s az elavulóban lévő homilia-típust képviselik.[46] Böjti és ünnepi beszédei retorikai szempontból jóval kidolgozottabbak vasárnapi beszédeinél, s nyelve is ezekben színesebb, képgazdagabb, lendületesebb. Szabó erős anyanyelvi tudata azért is figyelemre méltó, mert voltak jezsuiták, akik még évtizedek múlva is latinul adták ki beszédeiket.

A század közepén erősödő anyanyelvi tudatosság tanulságos, a latin-magyar nyelvváltás paradigmatikus érvényű példája a Szabóénál eggyel korábbi jezsuita írónemzedékhez tartozó Csete István prédikációinak sorsa. Az 1718-ban elhunyt Csete latin beszédvázlatai több évtizeden át kéziratban marad-

[43] SZABÓ, *i. m.,* (42. jegyzet), (2v).

[44] SZABÓ István, *Mária Terézia […] a pajorokon vett […] győzelmeért, és […] megkoronáztatásáért […] Sopron városában […] élö nyelvel hirdette,* Sopron, Rennauer, 1743; vö. LUKÁCS László, *Szabó István S .J. (Élete és szónoki munkái) (1695–1753),* Doktori értekezés gépirata, Szeged, 1946, 23.

[45] [SZABÓ István], *Ünnepnapi prédikációk, I–III,* BEKK, A 165 [1726–1750], itt: II, fol. 6b–7b; a beszéd nyomtatásban: A dücsőséges Szent István király neve alatt felállatott társasághoz rövid beszéd, Nagyszombat, Akadémiai, 1751; a beszédből idéz: SZELESTEI N. László, *Vita a magyar nyelvújításról* (1781), Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, Tom. II, fasc. 1, Miskolc, 1995, 101; vö. Tüskés Gábor–Knapp Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban,* ItK 104. (2000), 573–602, itt: 596.

[46] LUKÁCS, *i. m.,* (44. jegyzet), 53–57.

tak, míg rendtársa, Gyalogi János 1729-ben rájuk nem lelt, s gondjába nem vette azokat.[47] A 36 kötetnyi kéziratot Gyalogi Csete életútja, működési helyei alapján öt részre osztotta, kronológiai rendbe sorolta, s előkészítette kiadásukat. A vasárnapi beszédeket 1750–51-ben két kötetben latinul jelentette meg, 1754-ben azonban már magyar nyelven adta ki a Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre" szóló beszédeket.

Saját fordítói, átdolgozói munkáját Gyalogi már a címlapon hangsúlyozza: Csete „Deák Irásit üszögéből ki-veregetvén, sokat pótolván-is […] Nemzetünk meg maradására […] Haza nyelvén" adta ki.[48] A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja:

> Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a'míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-vala sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi.[49]

Majd a Bé-ajánló imádságban a már ismert toposszal folytatja:

> Sok erös nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-változott, el-veszett köntösök, erköltsök: minket sok változások, szomszédokkal-való háborúk alatt *le-vittél pokolig, és viszsza hoztál; szegényekké tettél, és meg-gazdagítottál* (1.Reg.2.6.), Haza nyelve, törvénnye, szabadsága, keresztyénsége […] fenn marad ma.[50]

A Szent István király napján 1703-ban Győrben elhangzott beszéd első részében Habsburg-ellenes éllel jelenik meg a nemzeti nyelv gondolata:

> Sz. Istvan Király […] *Nem az emberektöl, sem ember által; hanem a JESUS Kristus, és az Atya Isten által* hívatalos *Apostol,* és választott Miniszter; hogy azt nem más Ország határiból, nem idegen Nemzetből, ki a Magyarok nyelvét nem értené; hanem az égből várnók.[51]

Az idézet jelzi, hogy egyrészt a függetlenségi szellemű magyar történelemszemléletnek volt egy katolikus változata, amely nem feltétlenül esett egybe a dinasztikus identitás gondolatával. Másfelől megmutatja, hogy a nemzettudat-változatok felekezeti és táji hagyományhoz kötöttsége már jóval a józsefi kor előtt lazulni kezdett.[52] Mindez egyetlen szónoki életműben jelzi azt a szá-

[47] KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (CSETE István és GYALOGI János), ItK 106. (2002), 261–294.

[48] CSETE István–GYALOGI János, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae […] jeles prédikatziók,* Kassa, ny. n. 1754.

[49] CSETE–GYALOGI, *i. m.,* (48. jegyzet), A2v.

[50] CSETE–GYALOGI, *i. m.,* (48. jegyzet), A3r.

[51] CSETE–GYALOGI, *i. m.,* (48. jegyzet), 177.

[52] CSETRI Lajos, *A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Magyarságkutatás 1995–1996,* szerk. DIÓSZEGI László, Bp., Teleki L. Alapítvány, 1996, 11–25.

zad közepe táján erősödő szemléletváltást, melynek következtében a prédikáció műfajában fokozódott a magyar nyelvűség tudata. A példa jelentőségét növeli, hogy a latin nyelvű prédikációk első kötetében *De eloquentia sacra* címen megjelent egy föltehetően Gyalogink tulajdonítható prédikációelméleti traktátus, amely a prédikációs gyakorlatot szem előtt tartva, elvi szinten foglalja össze a közölt beszédek nyelvi, retorikai, stilisztikai sajátosságait.[53] Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem iránti érdeklődése és Erdélyben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvé"-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva már magyarul adta ki Csete beszédeit, fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv XVIII. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának" Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.[54]

A magyar nyelvű gyűjtemény utóéletéhez tartozik, hogy 1887-ben újra megjelentették a latin nyelvű hivatkozások elhagyásával és a helyesírás modernizálásával. A recenzens magasra értékelte a beszédek nyelvezetét:

> Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalatja. […] Nem kell „egerésző szem", hogy ezen írásban a magyar szólás száz meg száz szép példájára akadjunk.[55]

Az előző példában megfigyelt tendenciát erősíti Bertalanffi Pál jezsuita hitszónok „Predikátori hivatalyától engedtetett üres orák alatt" összeállított, keresztény bölcsességre oktató, 1754-ben kiadott kézikönyve. Azért szólunk itt e műről, mert Bertalanffi volt az, aki 1745-ben elsőnek kezdett magyarul prédikálni a Bécsben élő magyaroknak, s magyarul adta ki beszédeit.[56] Erkölcstani traktátusában többször is érinti a magyar nyelvűség problémáját. A harmadik rész IX., „A Könyvek irásáról" szóló cikkelyben a minél több olvasó megnyerésének egyik fontos eszköze, hogy az író „a Hazájának közönséges nyelvén irjan; mert a felett, hogy az többökkel közös, az olvasót-is igen vonagattya."[57] Majd a haza hasznának és nyelvének összekapcsolásával a már jól ismert toposzt hangoztatja:

> Tsak az tetszik én nékem nagy képtelenségnek lenni, hogy némelly szegény Haza annyi irok között alég találhat valami könyvet a maga nyelvén, mellyből más nemzeteknek modgya szerént ö-is részesülhetne a sok-féle tudományokban. És mint-hogy az idegen nyelvet, s az alatt ama mély tudományokat igen

[53] KNAPP, *i. m.,* (47. jegyzet).

[54] BÍRÓ, *i. m.,* (3. jegyzet), 27.

[55] Idézi KNAPP, *i. m.,* (47. jegyzet).

[56] TÜLL Alajos, *Bertalanffi Pál, 1706–1763, 1. Élete,* Pécs, 1931.

[57] BERTALANFFI Pál, *Keresztyén böltseség,* Nagyszombat, Akadémiai, 1754, 223.

> kevessen érik-fel; azért ama negédes iróknak-is, kiknek a magok Hazájak nyelve mint alá való nem kell, néha az a nyereségek; hogy az ö könyvek se kellyen sokaknak másra, hanem vagy fuitásra, vagy még más tiszteségtelenebb szolgálatra-is. Értse minden Iro Euripidesnek ama versét.
>
> A ki Hazáját szereti, azon legyen,
>
> Hogy annak javára mindenként szert tegyen;
>
> és ugyan a többi között pennával-is: de ollyannal, melly annak nyelvétöl, és értelmétöl idegen ne légyen; mert külömbben az nem annyira a Hazának hasznával, hogy-sem az éles elménck hivságos fitogatásával vólna.[58]

Bertalanffi tehát összefüggést látott a magyar nyelv használata, a széles olvasóközönséghez való szólás igénye, a tudományok terjedése és a művek kelendősége között.

A negyedik rész IX. cikkelyének címe tézisszerűen összegzi az anyanyelv nemzetmegtartó feladatát: „*Az egy nyelven való szolás igen meg-tartya a Haza fiai között az egyességet, és szeretetet*."[59] Bertalanffi elismeri a különféle nyelvek tudásának előnyeit, a hazájának nyelvét elhanyagolókat, idegen nyelvvel felcserélőket azonban szigorú bírálatban részesíti:

> De az már nem volna képes, ha valaki a Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna; merö rut negédesség vólna ám ez, és a Hazának nemzetségétöl való dölfös idegenség; mellyböl az illyen, ö uj nyelvével, sok uj ellenkezésekre, egy néminémü uj nemzetséget akarna támasztoni.[60]

A cikkely végén bibliai idézetekkel igazolja a haza nyelvének hatékonyságát és ösztönzi annak használatát:

> A Hazának nyelve (akár melly ékeseknek láttassanak, vagy mondattassanak az idegenek) mindenkoron hathatobb, és kedvesbb a Hazá fiai elött, hogy-sem más idegen: tapasztalta ezt Szent (Actor. 22. v. 2.) Pál Apostol: egykor predikál vala ö a 'zidóknak ö hazájok nyelvén; s imé mit mond arra Sz. Lukáts? *midön pedig halloták volna, hogy' zidó nyelven szóllana, inkább halgatának.* Valaki tehát a Hazádban nagyobb foganattal akarsz szóllani, ne szégyenledd annak tulajdon nyelvét: fö-képen midön azt-is hallod, hogy Judás Makabeus tsak az Hazája nyelvén való énekével-is meg-gyözte Gorgiást: mert azt mondgya az Irás: *El-kezdvén Hazája nyelvén, és énekkel fel-kiáltván, meg-futamtatá a Gorgiás vitézit.* 2. Mach. 12. v. 37.[61]

Tudatos nyelvművelőnek mutatkozik Bertalanffi egy másik, 1757-ben kiadott kozmogóniai, földrajzi munkájában.[62] Az előszóban mentegeti magát, hogy a kiadáshoz rendelkezésre álló kis összeg miatt röviden kellett írnia, s „a Ma-

[58] BERTALANFFI, *i. m.,* (57. jegyzet) 224–225.; vö. SZAJBÉLY, *i. m.,* (32. jegyzet), 18.

[59] BERTALANFFI, *i. m.,* (57. jegyzet), 298.

[60] BERTALANFFI, *i. m.,* (57. jegyzet), 299.; vö. BÍRÓ, *i. m.,* (3. jegyzet), 25.

[61] BERTALANFFI, *i. m.,* (57. jegyzet), 300.; vö. LUKÁCSY Sándor, *Nemzeti olvasókönyv,* Bp., Gondolat, 1988, 102.

[62] BERTALANFFI Pál, *Világnak két rend-béli rövid ismérete,* Nagyszombat, Akadémiai, 1757.

gyar nyelvnek válogatott szép virági sem tsirázhattak ki" pennájából. Ismételten hangsúlyozza, hogy a „Magyar Olvasó"-nak ír, egy alkalommal pedig „Magyar Nemzetemhez való nagy hajlékonyság"-áról szól. Reményét fejezi ki, hogy „még több Magyar irásokra hegyezheti pennáját", s kiadhatja válogatott prédikációit is.

A magyar nyelvű prédikáció hangsúlyosan térítő szándékú, archaikus változatát képviselik Padányi Bíró Márton veszprémi püspök beszédei a század harmadik évtizedétől. Beszédeit Padányi rendszerint magyar nyelven, népies stílusban mondta, majd kidolgozva nagy számban, több kiadásban is megjelentette. Különösen változatos nyelvi-stilisztikai eszközöket használ a nem katolikusok pellengérre állításában.[63] Az 1756-ban kiadott gyűjtemény olvasói előszavában a kötet címére utalva fejti ki, miért magyarul adta ki beszédeit:

> […] régi Eleink csak annyi nyúgodalmat, csendességet sem lölhettek, hogy […] a keresztény igaz tudománynak tiszta búza magvát Magyar nyelvünkön hirdethették, s hinthették, vagy-is Magyar Könyveket írhattak vólna; Én ezért, ugyan azon hajdanyi Eleink hagyományibúl maradott tiszta Magyar szóknak magvait öszve-szedegetvén, édes Nemzetségemnek lelki meg-elégitésére kivántam hintegetni, osztogatni, és eledelül föl-adni.[64]

Padányinál a magyar nyelvűséggel kapcsolatos új gondolat nem található, hasonlóan a ferences Telek Józsefhez, aki 1769-ben kiadott prédikációgyűjteménye előszavában csupán az elhatárolódás tényét rögzíti Temesvári Pelbárt latinságától:

> Deák nyelven sem követtem, Szerzetemnek a Salvatoriana Provinciának érdemes tagját, Temesvári Pelbártot.[65]

Jórészt csupán áttételesen, forrásai és eredeti célkitűzése révén kapcsolódik a prédikáció műfajához Szaitz Leó 1788-ban megjelent, sokat idézett frazeológiai gyűjteménye.[66] Forrásai révén, mivel jórészt Pázmány műveiből, így elsősorban a *Kalauz*ból és a prédikációkból vett idézeteket tartalmaz, s eredeti célkitűzése révén, mivel a mű törzsanyagának kézirata már 1772-ben készen volt, s azt Szaitz minden valószínűség szerint saját használatára, szónoki segédletként, „nyersanyagnak" szánta.[67] A programszerű előszó, amely „egyfaj-

[63] TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus, Történelmi Szemle* 32. (1990), 259–273.

[64] PADÁNYI Bíró Márton, *Micae, et spicae evangelico-apostolicae avagy evangyéliomi kenyér-morz'alékok, és apostoli búza-kalászok,* Győr, Streibig, 1756, e2v.

[65] TELEK József, *Tizenkét Tsillagú Korona, I,* Buda, Landerer, 1769, *Elöl-járó Beszéd;* vö. TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve,* Bp., Magyar Barát, 1948, 75–88.

[66] SZAITZ Leó, *Kis magyar frázeológyia,* Pozsony, Landerer Mihály, 1788.

[67] LESKÓ József, *Szaicz Leó, a katholikus ujságirás magyar úttörője* (Irodalomtörténeti tanulmány), *Katholikus Szemle* 12. (1898), 586–603., 709–778., itt: 591–593.; LŐKÖS István, *Megyénk irodalmi kistükre X.* SZAITZ Leó, *Hevesi Szemle* 1978/2, 51–55.

ta röpiratként, a politikai pamflet műfaji kódjával" is olvasható,[68] a benne idézett művek tanúsága szerint – a részben megtévesztő címmel együtt – jóval később, föltehetően nem sokkal a kiadás előtt született. A munka jelzi azt is, hogy „a nyelvkérdés felvetése a kor tanúsága szerint független az írói tehetségtől és azoknak az eszméknek a korszerűségétől, amelyeknek az igazán szenvedélyes hitvédő egyébként híve volt".[69]

A kutatás egybehangzó véleménye szerint Szaitznak ezt a Pázmány-imitációt a nemzeti eszmével összekapcsoló munkáját jelentős hely illeti meg a felvilágosodás kori nyelvművelő törekvések történetében.[70] Az előszóban Szaitz védekezik a „barbárság" vádjával szemben, majd a „kiművelt idegen nyelvek" példáira hivatkozik, s szorgalmazza nyelvünk művelésének fontosságát. A német, francia és angol törekvések mellett ismeri az orosz példát is:

> *Hozzá teszem még azt-is, hogy midőn ő Felsége szemünk eleibe állítja a Frantziáknak, Ánglusoknak, s muszkáknak példáját, minket-is alattomban serkengetni látszatik, hogy ezen jeles példákat szemünk előtt forgatván, mi is már egyszer, ha Isten fiai vagyunk, ébredjünk-fel hoszszas álmunkból, s azon emberkedjünk, hogy nyelvünk elő-mozdításában, s fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg-is előzzünk. S ímé! ez ébresztet, s ösztönzöt engem-is ezen* Kis Magyar Frázeológyiám*nak készítésére.*[71]

Szaitznak ez az alapállása egyfelől rokon a Czvittinger-féle nyelvművelő, kulturális programmal, másfelől lényegét tekintve egybeesik Bessenyeiével és Révai Miklóséval. A gyűjtemény egyaránt tartalmaz színes, szokatlan nyelvi-frazeológiai egységeket, közmondásokat, szólásokat, szólásszerű kifejezéseket, összetett szavakat és metaforikus kifejezéseket. A mű fontos jellemzője a tájnyelv iránti érdeklődés; a második függelékben Szaitz változatos, nagyrészt ma is helytálló megfigyeléseket közöl a dunántúli és a tiszáninneni igeragozás, kiejtés és illeszkedés különbségeire. A német nyelv latin kölcsönszavaiból válogató, a két fő részt követő harmadik toldalék jelzi Szaitz magyar nyelv iránti elfogultságát:

> *[…] a magyar nyelv más nyelvekhez képest a leg-tisztább nyelv, és mind az Olasz, mind a Német, mind a Deák nyelvben sokkal több más nyelvekből költsönzött idegen szók találtatnak, mint a Magyar nyelvben […] némely idegen szók mindazonáltal ugyan tsak a magyar nyelvben is találtatnak.*[72]

[68] KISS Katalin, *Pázmány irodalmi kultuszának egy fejezete (Szaitz Leó: Kis magyar frázeológyia), Irodalomtudomány* 1999/1., 16–25.; vö. KOSÁRY, *i. m.,* (3. jegyzet), 320.

[69] BÍRÓ, *i. m.,* (3. jegyzet), 330.

[70] GÁLDI László, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban,* Bp., Akadémia, 1957, 69–73.; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában,* Bp., 1960.

[71] SZAITZ, *i. m.,* (66. jegyzet), A6r; vö. KISS, *i.m.,* (68. jegyzet), 20.

[72] SZAITZ, *i. m.,* (66. jegyzet), A8v; vö. KISS, *i.m.,* (68. jegyzet), 19.

Az összeállítás egyben tükrözi szerzője felekezeti elfogultságát; Szaitz egyértelműen a régi magyar irodalom katolikus vonulatát tartja követendőnek a nyelvhasználatban.

Vallásos elbeszélésgyűjtemények

A vallásos elbeszélésgyűjtemények különféle típusaiban viszonylag kevés elméleti megjegyzést találunk. A vallási célkitűzés mellett folyamatosan jelen van bennük a szórakoztató szándék, nagyszámú és változatos elbeszélő témát, motívumot tartalmaznak egyre növekvő arányban magyar nyelven, s ezért a szépirodalmi elbeszélés forrásvidékei közül sem zárhatók ki.

Az egyházi értelmiség kezdődő laicizálódásával nagyjából egy időben megfigyelhető, hogy – mint Haller János bevezetőben idézett fordítása is tanúsítja – egyre több világi szerző nyúlt az egyházi irodalom műfajaihoz. Jó példa e folyamatra Esterházy Pál, aki az 1680-as évek második felétől – korábbi irodalmi munkásságától némileg eltérő módon – eleve kiadásra szánt, magyar nyelvű műveket hozott létre. A különleges tiszteletben részesített Mária-ábrázolások eredetéről és történetéről szóló elbeszélések gyűjteményét az ajánlás szerint „az Magyar nemzet, s, Kéváltképpen az igaz áétatos szivek lelki vigasztalására, s, üdvösségére" adta ki 1690-ben.[73] A mű összesen 117, többségében európai, ezen belül több magyarországi, valamint néhány tengerentúli Máriakép és -szobor rézmetszetekkel illusztrált történetét beszéli el.

A történetek többségét Esterházy Wilhelm Gumppenberg néhány évtizeddel korábban megjelent latin nyelvű összeállításából dolgozta át, kisebb részét különböző forrásokból merítette, illetőleg maga írta. Az átdolgozás során tudományos értekezésgyűjteményből szórakoztató olvasmányt hozott létre, melynek közönségébe bevonta az alacsonyabb rendbe tartozó, anyanyelven olvasó világi olvasókat is. Ennek megfelelően a nyelvi és stílusbeli megformálásban a népies színvonalat tartotta szem előtt. Nagy súlyt helyezett a históriák kidolgozására, szívesen dramatizált, s kedvelt eszköze az égi és földi lények párbeszéde. Kedveli a mozgalmas, láttató erejű vagy meghökkentő, rövid leírásokat, s ahol teheti, hangsúlyozza a személyes vonatkozásokat. A mű értékét elsősorban az adja, hogy itt szólalnak meg először magyar nyelven a közép- és kora újkori egyházi irodalom olyan elbeszélései és elbeszélő motívumai, amelyek majd gyakran előfordulnak a XVIII–XIX. században. Jelentőségét növeli, hogy 1696-ban Esterházy kiadta a könyv többszörösre bővített, ké-

[73] ESTERHÁZY Pál, *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti,* Nagyszombat, Akadémiai, 1690, fakszimile kiadás: Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1994, KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor és GALAVICS Géza tanulmányával.

pek nélküli változatát, s a két gyűjtemény ösztönzésül, illetve forrásul szolgált a jezsuita Nedeczky László 1739-ben kiadott latin és Jordánszky Elek esztergomi kanonok 1836-ban megjelentetett, több kiadást megért magyar nyelvű összeállításához.[74] Említést érdemel az is, hogy a könyvet díszítő rézmetszetek feliratai kivétel nélkül magyar nyelvűek. Ez azért is figyelemre méltó, mert a zarándokhelyek nagy számban megjelent kisgrafikai ábrázolásain, a külön lapra nyomtatott ún. búcsús képeken majd csak a XVIII. század közepén tűnik fel a magyar nyelvű felirat.[75]

Hasonló törekvések vezették Esterházyt a Máriával kapcsolatos példákat tartalmazó, az év szombati napjaira olvasmánynak szánt másik magyar nyelvű műve összeállításában.[76] Az összesen nyolcvanöt példát bibliai idézetek, tekintélyi hivatkozások és imádságok kísérik a gyűjteményben. A példaanyag többségét Esterházy – mint Szörényi László megállapította – Joannes Maior belga és Nádasi János magyar jezsuitának a XVII. század első felében kiadott latin nyelvű példázatgyűjteményeiből merítette. Az átdolgozás és a fordítás során változatos nyelvi, retorikai eszköztárat mozgósított. A könyvet Esterházy 1701-ben újra kinyomtatta, horvát fordítása már 1696-ban megjelent, s a mű a XIX–XX. században több mint huszonöt kiadást, fordítást és átdolgozást ért meg. Esterházy nemcsak épületes, hanem szórakoztató olvasmányt is adott az olvasóknak, s könyve közelebb áll például Faludi Szűz Mária-történeteket tartalmazó, majd száz évvel később írt, kéziratban maradt munkájához, mint kora számos, az epikus vonást háttérbe szorító vallásos példagyűjteményéhez.

A hagiográfiai elbeszélésgyűjtemények típusába tartozik Martin von Cochem német kapucinus 1677-ben megjelent Jézus-életrajzának Ujfalusi Judit által készített, 1712-ben kiadott magyar fordítása.[77] A Mária és Jézus életét meditatív, imádságos részekkel kiegészített, önálló elbeszélésekben feldolgozó, apokrif elemektől sem mentes mű eredetije a XVII. századi német egyházi irodalom egyik legtöbbet kiadott munkája, melyről 1779-ben Goethe is megemlékezett.[78] A magyar klarissza apáca azonban nem egy német kiadást,

[74] JORDÁNYSZKY Elek, *Magyar Országban, s az ahoz tartozó Részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leirása,* Pozsony, Belnay örökösei, 1836, fakszimile kiadás: Bp., Akadémiai, 1988, TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva utószavával.

[75] SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről,* Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987, 51.

[76] ESTERHÁZY Pál, *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áétatosságok,* Nagyszombat, Akadémiai, 1691, fakszimile kiadás: Bp., BALASSI–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1995, SZÖRÉNYI László tanulmányával.

[77] UJFALUSI Judit (ford.), *Makula nélkül való tükör,* Nagyszombat, Akadémiai, 1712.

[78] Dieter BREUER, *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des »Leben Christi« von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Lebenszusammenhänge,* Hg. von Walter Sparn, Gütersloh, 1990, 105–115.

hanem az 1698-ban megjelent cseh nyelvű fordítást vette alapul. Az adaptációban a rövidítésen kívül megfigyelhetők a tudatos nyelvi, stílusbeli átdolgozás nyomai. Így például a fejezetek végén álló imádságok megszólításaiból a fordító elhagyta a jelzők halmozását, a németes kifejezéseket magyarral helyettesítette. A mű végére új, személyes hangú zárszót illesztett. Jelentőségét a magyar nyelvűség története szempontjából elsősorban az adja, hogy a kifejezésbeli egyszerűségre és fokozott érzelmi hatásra törekvő eredeti érzékletes nyelvű, szemléletes stílusú, gördülékeny fordítása a XVIII. század folyamán további hat kiadást ért meg, s kedvelt olvasmánynak és prédikációs segédletnek számított. A következő században számos új kiadása révén forrása lett különféle vallásos ponyvakiadványoknak és más műveknek, paraszti olvasmánnyá vált és nem kis mértékben hatott a folklórra.[79]

A vallásos elbeszélésgyűjtemények egy harmadik típusát képviseli a jezsuita Taxonyi János 1740-ben és 1743-ban két kötetben megjelent erkölcstanító példatára.[80] A mű mintegy középen áll az erkölcstanító és a tisztán szépirodalmi próza között, s a történetek jelentősen gyarapítják a népies prózai elbeszélések számát. Mint Jablonkay Gábor megfigyelte, a számos különböző, latin nyelvű forrásból merített, rendkívül változatos tartalmú példaanyag átdolgozásában Taxonyi nagyfokú nyelvi, stilisztikai önállóságot tanúsít.[81] Nyelve magyaros, szókincse meglepően nagy és változatos. Számos új, nála először előforduló szót, szóképzést és szóösszetételt alkalmaz. Taxonyi többnyire a népies nyelv és nyelvhasználat alapján alkotta, illetve alkalmazta szavait, s magában a nyelvben igyekezett megtalálni az új jelentéseket és kombinációs lehetőségeket. Egy neki tulajdonított latin nyelvű munka megjegyzése[82] mellett erre utalnak rögtönzött szóösszetételei, képes jelzői, szólásai és élénkítő igehatározói.

Fontos szerepet játszanak nála a szemléletes hasonlatok, melyek egy részét forrásaiból merítette. Mondanivalóját gyakran nyomatékosítja közmondásszerű velős mondásokkal, szólásokkal, ezek egy részét a népi közmondáskincsből vette. Ezen túlmenően is számos népies fordulattal, kifejezéssel találkozunk nála. Kedvelt hangulatteremtő eszközei az erőteljes kifejezések, a kicsinyítések, a szaggatott vagy szándékosan késleltetett előadás és a rokon értelmű kifejezések halmozása. Mondatszerkesztése többnyire arányos és szabatos, s gyakran él a belső ritmus, a rím és az alliteráció lehetőségével. Forrásai latinságának hatása elsősorban a szórendben, az igemódok és -idők használatában ragadható meg.

[79] VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör, Magyar Könyvszemle* 83. (1967), 250–253.; NAGY Ilona, *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór,* Bp., L'Harmattan, 2001, 20–21.

[80] TAXONYI János, *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei, I–II,* Győr, Streibig, 1740, 1743.

[81] JABLONKAY Gábor, *Taxonyi János S.J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcstanító példatára: Irodalomtörténeti tanulmány,* Kalocsa, Jurcsó, 1910.

[82] Idézi: JABLONKAY, *i. m.,* (81. jegyzet), 215.

Mindezek a sajátosságok tudatos nyelvművelőként mutatják be Taxonyit, akinek nyelve néhány vonatkozásban Mikesé és Faludié mellé állítható. A mű értékét növeli, hogy megjelenése időben megelőzte Faludi első prózai műveit és Mikes leveleinek kiadását, s hogy a könyvet 1759-ben újra kiadták.

Az elbeszélésgyűjtemények újabb, a XVII–XVIII. században folyamatosan kedvelt, kevésbé ismert típusát alkotják a mirákulumos könyvek.[83] A kiadványtípus állandó részei a kegyhelytörténetek és a csodaelbeszélések, melyekhez alkalomszerűen különféle áhítati szövegek és a zarándoklatokkal kapcsolatos gyakorlati tudnivalók kapcsolódnak. Az 1648–1857 közötti mintegy kétszáz éves időszakból a történeti Magyarország egész területéről több mint ötven nyomtatott mirákulumos könyvet ismerünk, ezek többsége a XVIII. században jelent meg. A nemzeti nyelvű kiadványok nyelvi megoszlása megközelítően tükrözi annak a területnek az etnikai összetételét, amely az adott zarándokhely vonzáskörzetébe tartozott. Néhány esetben ugyanarról a helyről két, sőt három különböző nemzeti nyelven is készültek ilyen kiadványok.

1700-ig csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg ezek a munkák, bár szórványosan már ekkor is találkozunk nemzeti (magyar, német, Szlovákiában használt cseh és olasz) nyelvű nyomtatványokkal. A XVIII. század első felében megmarad ugyan a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, de egyre nagyobb számban jelennek meg a nemzeti nyelvű összeállítások. A század második felétől fokozatosan csökken a latin nyelvű gyűjtemények száma, s túlsúlyra jutnak a nemzeti nyelvű művek. A XIX. század elejétől a mirákulumos könyvek kizárólag különböző nemzeti nyelveken jelennek meg.

Az első magyar nyelvű mirákulumos könyv 1698-ban, az utolsó 1831-ben látott napvilágot. 1701–1800 között összesen hat magyar nyelvű kiadványt ismerünk, közülük hármat a század első, hármat a század második felében adtak ki. Néhány közülük új kiadást is megért, s ezeket figyelembe véve megállapítható a magyar nyelvű kiadványok számának növekedése a század utolsó harmadában. A nemzeti nyelvű kiadások többnyire a korábbi latin nyelvű változatok fordításával, adaptációjával jöttek létre; a fordítás tényét gyakran már a címlapon jelzik. A magyar nyelvre fordítók közül név szerint ismerjük például a pálos Orosz Ferencet, aki a máriavölgyi és a sasvári gyűjteményeket fordította latinból magyarra. A legelső magyar nyelvű gyűjteményt, a boldogasszonyit a helyi ferencesek állították össze Esterházy Pál latin nyelvű kéziratának felhasználásával, míg az 1797-ben megjelent mátraverebélyi könyvet Szentmihályi Mihály, a hely plébánosa szerkesztette egybe. Az egyik utolsó magyar nyelvű mirákulumos könyv, az 1810-ben megjelent máriaradnai, Dugonics

[83] A továbbiakhoz l. KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről, Bölcsészdoktori disszertáció,* Bp., ELTE, 1984; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Egy feltáratlan forráscsoport: Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről,* ItK 89. (1985), 90–100.; TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében,* Bp., Akadémiai, 1993, 49., 387–395.; KNAPP Éva, *A barokk kori nyomtatott mirákulumos könyvek jellemzői,* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VII–VIII. (1995–1997), 123–159.

András munkája, amely az 1756-ban kiadott latin eredeti először 1773-ban megjelent magyar fordításának felhasználásával készült.[84]

A kiadványtípus jelentőségét a magyar nyelvűség szempontjából elsősorban az adja, hogy egyrészt a nyelvi megoszlás időbeli alakulása jelzi a mirákulumos könyvek fokozatos eljutását az anyanyelven olvasó legszélesebb rétegekhez. Másrészt a fordítások, átdolgozások nagy száma mutatja a nemzeti nyelvű kiadások szoros kötődését a latin nyelvű változatokhoz. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a kiadványokat gyakran címlapelőzék vagy több tagból álló illusztrációsorozat díszíti, melyek felirata több esetben magyar nyelvű.

Mikes Kelemen, Faludi Ferenc és Kiss István prózafordításai

Hopp Lajos, Vörös Imre és mások kutatásai nyomán az utóbbi évtizedekben határozott körvonalat öltött Mikes Kelemen fordítói munkássága.[85] 1724–1744 között, levélgyűjteményének írásával egy időben Mikes tizenkét francia művet ültetett át magyarra, összesen mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben, s ezzel a legtöbbet fordító magyar író volt a XVIII. században. A lefordított művek a vallás és erkölcs különböző területeivel foglalkoznak, s egy rokokó novellaciklus kivételével az egyházi irodalom körébe tartoznak. Műfajukat tekintve van közöttük moralista párbeszéd, dialogizált vallásos elbeszélés, elmélkedés, katekizmus, Jézus-életrajz, párbeszédes formájú episztola- és evangéliummagyarázat, Szentírás-történeti mű és erkölcsnevelő értekezés. A fordítások többsége voltaképpen szabad adaptáció, esetenként válogatás az önálló szépirodalmi átdolgozás eszközeivel. A fordításokban az alapul szolgáló erdélyi magyar köznyelvre erőteljes francia nyelvi, stiláris hatás rétegződött.

Mint Hopp Lajos kimutatta, a levelekbe szőtt fordításbetétek aránya a *Leveleskönyv* szövegének közel negyedrészét teszi ki, s a levélírás és a fordítás a korábban feltételezettnél jóval szorosabb kölcsönhatásban állt az életműben.[86] Ebből következik, hogy a fordítások jelentős szerepet játszottak a mikesi nyelv alakulásában, s – bár nyilvánvalóan van különbség a levelek és a fordí-

[84] BÁLINT Sándor, *Az Etelka és Máriaradna: Dugonics András írói műhelyéből* = Uő, *A hagyomány szolgálatában: Összegyűjtött dolgozatok,* Bp., Magvető, 1981, 121–127.

[85] *Mikes Kelemen összes művei, II–VI,* s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1967–1988; VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára, A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások,* szerk. HOPP Lajos–PINTÉR Márta Zsuzsanna–TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica, 1992, 71–76.

[86] HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen,* Bp., Universitas, 2002.

tások nyelvi eredetiségének tekintetében – a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. Megkockáztatható a feltevés, hogy Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Mint Hopp Lajos írja, „fáradhatatlanul csiszolta kéziratait, küszködött a franciás stílusfegyelemmel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatainak folyását, természetesebb és világosabb fogalmazásra törekedett. Kéziratjavításai […] nemcsak helyesírási, de nyelvtani és stilisztikai, sőt fordítástechnikai szempontból is tanulságosak."[87] Mindvégig tudatosan törekedett a nyelvi tisztaságra, a kifejező stílusra, javításai jelzik a folyamatos válogatást a birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből.

Mikes levélírói és fordítói életművében a korabeli társalgási nyelv az átlagosnál nagyobb szerepet játszik. A beszélt nyelvnél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgási nyelvezet szépprózában való megörökítését tekintette egyik fő feladatának. 62. levelében élesen bírálta a hazai latinnyelv-tanítás korszerűtlenségét és sürgette a latin könyvek magyarra fordítását. Hopp szerint a levélíró és a fordító egyaránt küzd az új kifejezésért; változatos szóhasználatra törekszik, szókincse rendkívül gazdag.[88] Megfigyelhető nála a nyelvi változatok kiegyenlítődésének folyamata, a bibliai nyelv, szókincs és frazeológia erőteljes, sajátosan egyénített hatása. Kifejezőeszközei fordításaiban is érvényesülnek. Idegen szavakat alig használ, s kerülni igyekszik a körülményes kifejezésmódot, a latinos mondatszerkesztést és a gallicizmusokat.

Néhány fiktív és misszilis levél, továbbá a fordításokból kiválasztott szövegrészek alapján Szathmári István megállapította, hogy a magánhangzós tendenciák tekintetében néhány erdélyi, háromszéki nyelvi sajátosság megléte mellett „Mikes nyelve lényegében nem különbözött az akkori, illetve a mai normától", s ahol különbözött, ott is megfigyelhető a közeledés a mai norma felé.[89] A mássalhangzók területén viszont kitapintható a mássalhangzónyúlás mai normával szembenálló tendenciája. Az alaktani jelenségek közül a névszóragozás, a birtokos személyjeles alakok, a középfok és a határozott névelők területén, a mondattanban a névszói szerkezetek egy részében figyelhető meg Mikes közeledése a mai normához. Szókincs tekintetében figyelemre méltó a Tiszántúlon is megtalálható szavak előfordulása. Az idegen szavak közül Mikes elsősorban a latin eredetűeket használta, nem nagy számban. Összességében Mikes nyelve kiegyenlítettebb nemcsak kora, hanem a század utolsó harmadának átlagos nyelvhasználatánál. Ugyanakkor nem mond le a tájnyelv nyújtotta lehetőségekről, s ezeket is irodalmi szintre emeli.[90]

Katekizmusfordítása a közös imádkozás nyelvének tárgyalásában lehetőséget kínált Mikesnek arra, hogy önálló nyelvtörténeti megjegyzést fűzzön az

[87] HOPP, *i. m.,* (86. jegyzet), 183.

[88] HOPP Lajos, *Utószó = Mikes Kelemen művei,* vál., gond., jegyz. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978, 818–829.

[89] SZATHMÁRI István, *Mikes és irodalmi nyelvünk, Magyar Nyelv* 87. (1991), 298–306.

[90] SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc,* szerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1980, 269–275.; BENKŐ, *i. m.,* (70. jegyzet), 486.

eredeti szöveghez. Amikor a mű szerzője a franciaországi nyelvjárásokat hozza fel például arra, hogy egy országon belül több nyelvi változat élhet, s a latinnak mint liturgikus nyelvnek a megtartása mellett érvel, Mikes a hazai nyelvállapot ismeretében, a lengyel-, francia- és törökországi nyelvi tapasztalatok birtokában a magyarra fordított liturgikus nyelv folyamatos megújításának nehézségeit hangsúlyozza, s a latin mint liturgikus nyelv fenntartása mellett foglal állást:

> Magyarországon és Erdélyben hányféleképen beszélnek; lehetne-é ugy forditani a lyturgiát magyarul, hogy idővel valamely szó valamelyik országban illetlenné ne változzék? Szüntelen kellene munkálodni a változtatáson és a fordításon. Mégis azt végbe nem vihetnék, hogy mindenek megérthessék, mivel az idegenek semmit nem értenének, és olyan formában a papok is más idegen országban misét nem mondhatnának.[91]

E megállapítás azért is figyelemre méltó, mert Mikesnek egyébként nincsenek a fordítás elvi kérdéseivel kapcsolatos megjegyzései.

Mikes fordítói nyelve és technikája rendkívül változatos; eszközei alkalmazását a műfaj csak részben befolyásolta. Gyakori eszköze a tömörítés és az elhagyás, nyelvi leleményessége azonban a mondatokon belüli elhagyásokban, bővítésekben és a különféle egyéb nyelvi, stilisztikai eszközök sokrétű használatában ragadható meg elsősorban. Nyelvi humorának fő forrásai, az ismétlések, szójátékok, kicsinyítések és hasonlító túlzások a fordításokban is előfordulnak. Mint evangélium- és episztolamagyarázatában megfigyelhettük, a tömörítés gyakori formája a rokon értelmű vagy azonos jelentéskörhöz tartozó halmozott kifejezések, kettőzött szóképek egyikének elhagyása, illetőleg összevonása.[92] A fordítás gördülékenyebbé tételét szolgálja a közbevetett értelmező kifejezések elhagyása. A mondaton belüli bővítések, betoldások egy részének szerepe az értelmezés, másik részével a mondanivalót nyomatékosítja. Mikes nyelvi gondosságát jelzi, hogy viszonylag ritka a félrefordítás és az idegenszerűség. A franciás kifejezéseket, fordulatokat gyakran alliterációval vagy más módon erősítve, magyaros formában adja vissza. Fogalmi-nyelvi következetességére utal, hogy az egy gondolatmenetben szereplő rokon értelmű kifejezéseket azonos szóval fordítja. A katekizáló formát néha felváltja a személyesebb dialogizálás, s a személytelen szerkezet helyett Mikes megszólítja az olvasót. A szóválasztás sajátosságai közül kiemelhető a forrásénál erőteljesebb, találóbb vagy konkrétabb kifejezések, a jelzős szerkezet helyett az igei alakok használata. Fordítói önállóságára utal a szó szerinti fordítás helyett adott számos, a lényegre rávilágító értelmezés.

Az Ifjak Kalauza két változatban fennmaradt fordítása egyfajta nyelvi-stilisztikai gyakorlatnak tekinthető, s mint ilyen jó lehetőséget kínál néhány további, Mikes nyelvi tudatosságát tanúsító megfigyelésre.[93] Az általában Káldi

[91] Idézi: HOPP, *i. m.,* (86. jegyzet), 336.

[92] TÜSKÉS Gábor, *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához,* ItK 103. (1999), 1–26., itt: 20–24.

[93] HOPP, *i. m.,* (86. jegyzet), 92–100.

szövegének felhasználásával közölt bibliai idézeteket először többnyire a francia eredeti alapján szabadabban, később Káldi szövegéhez szorosabban ragaszkodva adja vissza. Előfordul az is, hogy mindkét változatban Kálditól eltérően fordítja az idézetet. A névelő és a vonatkozó névmás használatában a régies alakot többnyire modernizálja a végső megfogalmazásban. Van példa arra is, hogy később más, rokonértelmű kifejezést választ, s gyakran variálja a kifejezéseket. A változtatások következtében – mint Hopp Lajos megállapította – a végső fogalmazás közelebb áll a francia szöveghez, míg „az első inkább a levélíró jól folyó szabad előadásához hasonlít".

Mikes mellett Faludi Ferenc a magyar nyelvű didaktikus-erkölcsnevelő célzatú egyházi próza másik nagy megújítója. Prózafordítói életműve – egyetlen szépprózai fordítás kivételével – vallási alapon moralizáló, a vallási és a világi között átmenetet alkotó művek: laikus erkölcstanok, elmélkedések, szentenciagyűjtemények, példatárak adaptációiból áll. Ugyanúgy mint Mikes, Faludi is tudatos fordítói programot valósított meg, s az ő nyelvi tudatosságát is a szépirodalmi igény határozta meg. Ő is a nemesség oktatására szánta műveit, s mint Mikesnél, Faludinál sem különíthetők el élesen a drámaíró és a költő nyelvének sajátosságai a prózaíróétól.[94] Mint Martinkó András megfigyelte, költeményeinek szinte minden szava, fordulata megvan mint társalgási szó, fordulat prózafordításaiban vagy *Jegyzőkönyv*ében.[95] Faludi fordítói működése is több műfajt és hosszabb időszakot fog át, s a kritikai kiadás az ő esetében is megvetette az alapját a nyelv- és stílusművészetére vonatkozó beható vizsgálatoknak.[96]

Mint ismeretes, Faludi nyelvi tekintélye szinte kezdettől fogva vita tárgyát alkotta, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy nyelvezete alapvetően különbözik kora népies egyházi szónoklataiétól. Kétségtelen az is, hogy külföldi példák és stíluseszmények befolyásolták, s hogy stiláris, szókészleti, frazeológiai és mondatszerkesztési vonatkozásban a „nemzeti klasszicista" nyelveszmény előfutárának, egy új prózai és költői hagyomány megteremtőjének tekinthető.[97] Szathmári István megfigyelése szerint Faludit mindenekelőtt a nyelv „egésze" mint a műveltség terjesztésének eszköze érdekelte a maga történeti, táji és társadalmi sokrétűségében.[98]

[94] HOPP Lajos, *Faludi prózája a XVIII. században,* ItK 85. (1981), 429–438.

[95] MARTINKÓ András, *Faludi Ferenc: Útban a modern magyar költői nyelv felé,* ItK 89. (1985), 310–315.

[96] *Faludi Ferenc prózai művei, I–II,* s. a. r. URAY Piroska–VÖRÖS Imre, Bp., Akadémiai, 1991.

[97] TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban,* ItK 62. (1958), 177–186.; uő, *Faludi Ferenc = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 536–544.; HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete,* Bp., Akadémiai, 1976, 185–186.; SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből,* vál., szerk., jegyz., utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Bp., Magvető, 1978, 409–426., itt: 422–423.

[98] SZATHMÁRI, *i. m.,* (13. jegyzet).

Fordítói motivációját Faludi a *Nemes ember* előszavában összegzi:

> Ezt a' könyvet Magyar Országnak […] irtam. […] A' mit irtam, azért irtam, hogy meszsze-bujdosásaimban ki-ne kopnék élö nyelvünkböl, példát adnék sok heverö pennának, olvasásra valót nyujtanék a' hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a' világ gondgyaiban el-merült elméket.[99]

Az *Udvari ember* harmadik elöljáró beszédében ugyanerről így ír:

> A' mit irtam, a' végre irtam, hogy nyelvünk-is terjedgyen, hirét-is adgyam: miben miként fárasztyák eszeket a' Külső Nemzetségek.[100]

Tisztában volt a nyelv társasági, szórakoztató funkciójával, s fő feladatát az „udvari ember" társalgási nyelvének megteremtésében látta. Gracián maximáját a kérdésről így fordítja:

> A' nyil által-veri a' testet, az ártalmas szó a' lelket. […] Ugy vegyük és adogassuk a' szót mint a' levegő eget, mellyel lélekzetet kapván, magunkat és másokat-is éltetünk.[101]

Faludi úgy alkotott irodalmi nyelvet, mintha csak beszélne, s teljes mélységében átlátta a nyelv kendőző, eltakaró szerepét.

A nyelvi norma szempontjából Faludi nyelve Benkő Loránd tipológiáját alapul véve az ún. átmeneti típusba tartozik, azaz „általában enyhén és csak néhol erősebben nyelvjárásias".[102] Formai tekintetben nem számított nyelvi eszménynek, nem emelkedett túl az ösztönösség szintjén, Révai által átírt és kiadott műveivel azonban hozzájárult a normarendszer erősítéséhez és terjesztéséhez. Nyelv- és stílusújító törekvéseit jelzik színes, árnyalt, tömör szóújításai, -összetételei és -képzései, az igekötők átvitt értelemben történő gyakori alkalmazása, a nagy kifejezőerejű szerkezetek és igekapcsolatok létrehozása, s ugyanezt tanúsítja saját írói gyakorlatában felhasználni kívánt jelző-, szólás- és közmondásgyűjtése.

Fordítói munkájával Faludi alapvetően hozzájárult a magyar prózai nyelv hiányosságainak felszámolásához, saját nyelv- és stílusteremtő céljainak megvalósításához. Munkásságában fokozatosan előtérbe lép a barokk és rokokó stílusjegyeket túlhaladó ízlés, „stílusa egyre inkább a barokktól eltávolodó s a klasszicizmus felé tartó retorikák fejtegetéseivel mutat rokonságot".[103] Mint Bitskey István megállapította, Faludi szintetizálni tudta a magyar barokk próza két évszázados fejlődésének eredményeit, s nemcsak kiaknázta, hanem tovább is fejlesztette kora nyelvi és stílusbeli lehetőségeit.

[99] *Faludi Ferenc prózai művei, i. m.,* (96. jegyzet), 20.

[100] Uo., 416.

[101] Uo., 445.

[102] BENKŐ, *i. m.,* (70. jegyzet); SZATHMÁRI, *i. m.,* (13. jegyzet), 139.

[103] BITSKEY István, *Faludi Ferenc retorikai műveltsége és prózastílusa,* ItK 87 (1983), 508–514., itt: 514.

Simai Ödön vizsgálatai szerint Faludi nyelve felerősítette a népnyelv és a XVI–XVII. század irodalmi nyelvének tendenciáit, s megfigyelhető nála a német, olasz és latin minták hatása.[104] Újító törekvéseiben óvatos, erőszakmentes, és írói, stilisztikai célokat követ elsősorban. Mondatszerkesztését a rövidség, tömörség, sűrítés és a mellérendelő szerkezetek túlsúlya jellemzi. Elődeinél szívesebben alkalmaz bővítő szókapcsolatokat, s e technikát kiterjeszti a fő- és melléknevekre is. Újszerűen bánik az összetételekkel és az igekötőkkel. Viszonylag kevés szoros értelemben vett új szót alkotott, jelzőhasználata, képteremtése és átvitelei azonban hatékonyan segítik az elvont mondanivaló kifejezését és a stílus élénkítését. Képalkotásának fő sajátossága, hogy együttesen törekszik az értelmi, érzelmi, meggyőző és zenei hatásra. A mondatok zenei, játékos megszerkesztésében fontos szerepet játszanak az ismétlés és halmozás különféle fajai. Fordításai nyelvébe is törekszik beépíteni a népi nyelv szavait, fordulatait. Az idegen nyelvi fordulatok magyar megfelelőinek hiányában gyakran él tükörszóval vagy tükörszintaxissal.[105] Mindez jól mutatja Faludi nyelvének alapvetően kettős kötődését, átmenetiségét és előremutató megoldásait.

Mikes Kelemen fordításaihoz hasonlóan egészen a XX. századig kéziratban maradt a késő barokk egyházi próza harmadik jeles képviselőjének, a ferences Kiss Istvánnak *Jeruzsálemi utazás*a.[106] Kiss helyét Klaniczay Tibor Mikes, Faludi, Bethlen Kata és Hermányi Dienes társaságában jelölte ki.[107] Következtetése szerint a gyöngyösi szerzetes a katolikus egyházi barokk próza utolsó állomását, rokokó változatát, annak „népiesebb", ferences ágát képviseli.

Az útleírás és a zarándoknapló műfaji jegyeit hordozó adaptáció a bevezető megjegyzés szerint „először deákul irva, most már magyar haza nyelvre ugyan maga-által fordítva, vajha halmos hasznokra" készült, „folyamottyán folyó magyarsággal". Fő célja,

> […] hogy […] amiket láttunk, hallottunk, tapasztaltunk, tanultunk a sz. helyeken, azokat magyar hazánkban, a mi édes nemzetünkkel közölhessük mind szóval, mind írással. Ugyanez a nyomós és hasznos ok indított arra, hogy amit először deák nyelven írtam, utazásom felől kibocsátottam, azokat magyar haza nyelvén is írásban foglallyam.[108]

Útleírásában Kiss kitüntető figyelemmel fordul a magyar nyelv felé. Mint galgóci tapasztalatairól írja:

[104] SIMAI Ödön, *Faludi hatása Sándor Istvánra, Magyar Nyelv* 11. (1915), 157–162., 212–223., 262–271., 300–308., 348–355.

[105] MARTINKÓ, *i. m.,* (95. jegyzet), 312.

[106] P. KISS István, *Jeruzsálemi utazás,* bev., jegyz. PÁSZTOR Lajos, Róma, Anonymus, 1958; vö. VARGA Imre, *Jászberényből a Szentföldre: A ferences író halálának kétszáz éves évfordulójára,* Jászsági Évkönyv 1999, 24–43.

[107] KLANICZAY Tibor, *P. Kiss István: Jeruzsálemi utazás,* ItK 67. (1963), 375–378.

[108] P. KISS, *i. m.,* (106. jegyzet), 240.

> […] semmi magyar éneket nem értvén, se magyar angyali verseket magyarul nem halván, gondoltam, hogy magyar édes hazámon túl volnék, idegen tartományban. Noha a várasba annyi a magyar, hogy egy jó magyar concionátornak vigasztalása lehetne a magyar halgatóiba, úri és köz-személlyekből.[109]

A mű néhány részlete a szerző saját élményein alapuló önálló hozzáadás; nyelve és stílusa ezekben a leggazdagabb. A latin eredeti néha átüt a fordításon, de Kiss általában törekedett a magyaros mondatfűzésre. Ritkán fordít szó szerint; az átvett részeket gyakran megszakítják saját betoldásai. Fordítói elveit az első jeruzsálemi királyok latin nyelvű sírfeliratának átültetésekor így jellemzi:

> Magyarra így fordítám, de más szavakkal is lehet. Kinek mint tetszik, úgy fordítsa.[110]

Kifejezései Pásztor Lajos megfigyelése szerint többnyire találóak, keresetlenek, leírásai elevenek, nyelve képekben, hasonlatokban, jelzőkben egyaránt gazdag. Szókincse változatos, s egyes szóalkotásaival kora előtt jár. Fogalmait gyakran találó, egyéni tulajdonságokkal ruházza fel, s él az igekötők szokatlan kapcsolásának és a belső rímek lehetőségével. Viszonylag nagy számban fordulnak elő alliterációk, sajátos hasonlatok, a latinból és olaszból átvett szavak, s bőven él a játékosságot fokozó kicsinyítő képzőkkel és gyakorító igékkel. Fordítása megőrzött több kihalt, csak tájnyelvben élő, jelentésváltozáson átment szót is. Leírásai – mint Szauder József megállapította – mozgással, személyes megfigyelésekkel telítettek, s nem egyszer elbeszéléssé színeződnek át.[111]

Társulati irodalom, vallásos ponyvafüzetek

A két kiadványegyüttes jelentőségét ebben az összefüggésben elsősorban az adja, hogy szeriális jellegüknél fogva alkalmasak hosszabb időszakot átfogó kvantitatív vizsgálatra, s jelzik a magyar nyelvű egyházi irodalom fokozatos eljutását a legszélesebb rétegekhez. A társulati irodalom kifejezés egy heterogén tartalmú, szerkezetű, műfajú és funkciójú kiadványegyüttest takar, mely hosszú időn át való megjelenése révén jó alkalmat kínál a magyar nyelvűség

[109] P. KISS, *i. m.,* (106. jegyzet), 19.

[110] P. KISS, *i. m.,* (106. jegyzet), XXII.

[111] SZAUDER József, *Kiss István utazó könyvetskéje Velencéről, 1766-ban (Ismeretlen magyar nyelvű Jeruzsálemi utazás a 18. század végéről)* = uő, *Olasz irodalom – magyar irodalom: Tanulmányok,* Bp., Európa, 1963, 435.

időbeli alakulásának vizsgálatára.[112] A társulati irodalom fő kiadványtípusait a felvételi lapok, a társulati kézikönyvek, az ajándék könyvek, az áhítati művek és az alkalmi kiadványok alkotják, melyekben a kora újkori egyházi irodalom csaknem minden műfaja megtalálható. A kiadványok többsége egy-egy helyi társulathoz kapcsolódik, kisebb része az egyházmegyei vagy rendi szervezésű, nagyobb területen működő laikus vallási szervezetek számára jelent meg. Ugyanaz a társulat gyakran több kiadványtípust is megjelentetett, s az egy-két művet kiadó társulatok mellett van néhány olyan szervezet is, amely tíztől százig terjedő nagyságrendben jelentette meg kiadványait. Különösen az ajándék könyvek és az áhítati művek csoportjában viszonylag nagy számban találhatók ismert hazai és külföldi egyházi szerzők munkái. A különböző típusú laikus vallási szervezetek a társadalom minden rétegét átfogták, s kiadványaikkal fontos szerepet játszottak az irodalmi, művelődési anyagok közvetítésében.

Az 1638–1800 közötti időszakból jóval több mint ötszáz kiadványt vehettünk számba, melyek között latin, magyar, német, szlovák és horvát nyelvűeket találunk. Az egész anyagnak mintegy 68%-át a különböző nemzeti nyelvű nyomtatványok teszik ki, a többi latin nyelven jelent meg. A nemzeti nyelvek közül első helyen áll a német nyelvű munkák aránya 38%-kal, ami a latin nyelvű művek arányát is meghaladja.[113] Ezt követi a magyar nyelven napvilágot látott kiadványok aránya 24%-kal, míg a szlovák nyelvű művek aránya 5, a horvát nyelvűeké 1% alatt marad. A kiadványoknak ez a nyelvi megoszlása utal a társulati kiadványoknak az ország népeit átfogó jellegére. A nemzeti nyelvű művek viszonylag magas aránya jelzi a nyomtatványok többségének hozzáférhetőségét a szélesebb rétegeknek.

A kiadványtípusok nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a latin és magyar nyelvű nyomtatványok minden kiadványtípusban megtalálhatók. A német és szlovák nyelvű művek az ajándék könyvek típusában nem fordulnak elő, a horvát pedig egyedül a társulati kézikönyvek nyelveként szerepel. Mind az öt nyelv tehát egyedül a kézikönyvekben van jelen, míg a felvételi lapok, áhítati művek és alkalmi nyomtatványok típusában a horvát, az ajándék könyvekben pedig a német, a szlovák és a horvát nyelv hiányzik. A latin nyelvű nyomtatványok többsége az ajándék könyvek csoportjába tartozik, ami onnan érthető, hogy a Mária-kongregációk xéniumai szinte kivétel nélkül latinul jelentek meg, s csupán egyetlen magyar nyelvű ajándék könyvről tudunk. Ezenkívül nagy számban találhatók latin nyelvű művek a társulati kézikönyvek és az alkalmi nyomtatványok csoportjában, valamint az áhítati művek között. Szembetűnő, hogy a magyar nyelvű nyomtatványok több mint kétharmada a társulati kézikönyvek típusába tartozik, míg a német nyelvű kiadványok túlnyomó többségét a viszonylag nagyszámú kézikönyv mellett az alkalmi nyomtatványok, elsősorban prédikációk teszik ki. A szlovák nyelvű kiadványok többsége

[112] KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban,* Bp., Universitas, 2001.

[113] Gábor TÜSKÉS–Éva KNAPP, *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn,* Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 17 (1992), 1–42.

a kézikönyvek csoportjába tartozik, míg a felvételi lapok nagyobb része magyar és német, az áhítati műveké latin, magyar és német nyelven látott napvilágot.

A különböző kiadványtípusoknak ez a nyelvi megoszlása egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a latin nyelv ismerete egyedül az ajándékkönyvek használatának volt feltétele. A társulati kiadványok közül tehát ez az egyetlen kiadványtípus, amely kizárólag a latinul tudó műveltebb rétegek olvasmányanyagának tekinthető. Másfelől ugyanazon a nyelven a kiadványok széles skálája volt elérhető, illetve – az ajándék könyvek kivételével – egy kiadványtípuson belül is meglehetősen nagy volt a különböző nyelvű kiadványok kínálata. A társulati kiadványoknak ez a kiadványtípusokon belüli nyelvi differenciáltsága aláhúzza a forrásanyagnak a különböző nyelven beszélő etnikai csoportok igényeit kielégítő jellegét.

A kiadványtípusok nyelvi összetételének időbeli alakulását vizsgálva egy-egy nyelven és kiadványtípuson belül is megfigyelhető az ugyanazon a nyelven kiadott művek számának először növekvő, majd csökkenő tendenciája. Legkorábban – rendszerint egy kiadványtípuson belül is – a latin jelenik meg a nyomtatványok nyelveként, majd az 1640-es évektől a magyar, az 1660-as évektől a német, az 1670-es évektől a szlovák nyelv is föltűnik, míg a horvát csak az 1730-as évektől kezdve szerepel a nyomtatványokban. A XVII. század második felében és a XVIII. század elején a latin nyelvű kiadványok vannak túlsúlyban a nemzeti nyelvű nyomtatványokkal szemben. Az 1720-as évektől azonban megfordul az arány, és ettől kezdve a különböző nemzeti nyelvű művek jelennek meg nagyobb számban. Mind az öt nyelven az 1720–1780 közötti időben lát napvilágot a legnagyobb számú kiadvány, s feltűnő, hogy az 1780-as évekbeli visszaesés után az 1790-es években ismét több latin nyelvű mű, elsősorban alkalmi nyomtatvány is megjelenik. A társulati kézikönyvek típusában a végig túlsúlyban lévő magyar nyelvű kiadványok számának csúcspontja 1740–1760, a német nyelvűeké 1730–1760 közé esik, a latin nyelvű ajándék könyvekből 1720–1740 között jelenik meg a legtöbb. Az alkalmi nyomtatványoknál az 1720-as évektől egészen 1780-ig a német nyelvűek vannak túlsúlyban, ezenkívül nagyobb számú latin nyelvű alkalmi nyomtatvány jelenik meg 1750–1780 között. Mindez jól mutatja, hogy az ajándék könyvek kivételével némi időbeli eltolódással minden kiadványtípusban fokozatosan a nemzeti nyelvű nyomtatványok jutnak túlsúlyra.

Ezt a képet érdemes összevetni a mirákulumos könyvek nyelvi megoszlásának időbeli alakulásával. Mint említettük, a mirákulumos könyvek a kiadványtípus történetének 1700-ig terjedő szakaszában csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg. A XVIII. század első felében továbbra is megmarad a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, s csak a század második felétől kerül többségbe a nemzeti nyelvű művek kiadása. A társulati kiadványok körében tehát mintegy harminc évvel korábban lépnek előtérbe a nemzeti nyelvű művek, ezek a kiadványok tehát ennyivel korábban jutottak el a latinul nem tudó szélesebb rétegekhez.

A magyar nyelvű kiadványt megjelentető helyi társulatok száma 1701–1800 között ötven fölött van. Az ország nagyobb városaiban, egyházmegyei központjaiban működő szervezetek mellett néhány kisebb város és falusi település vallásos társulatai is adtak ki magyar nyelvű nyomtatványokat. A magyar nyelvű munkát megjelentető helyi társulatok gondozók szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a világi papság és a jezsuiták, továbbá valamivel kisebb mértékben a ferencesek által gondozott szervezetek jelentettek meg elsősorban magyar nyelvű kiadványokat. Ezenkívül szinte valamennyi Magyarországon megtelepedett rendhez kapcsolódik legalább egy olyan társulat, amely magyar nyelvű munkákat adott ki.

A társulati irodalom és a magyar nyelvűség problematikáját, a latin és magyar nyelvű kiadványok összetett viszonyát a továbbiakban a XVIII. század egyik legtöbb kiadást megért imádságoskönyve, az *Officium Rákóczianum* példáján vesszük szemügyre.[114] Az imádságokat, zsoltárokat, himnuszokat, litániákat, rövid olvasmányokat és elmélkedéseket tartalmazó gyűjtemény ezen a címen 1693 és 1800 között eddigi ismereteink szerint nyolcvanöt kiadásban látott napvilágot, melyekhez 1882-ig további tizenöt kiadás járult. A kiadások egy része különféle laikus vallási társulatokhoz kapcsolódva jelent meg, de változatos összetétele révén a gyűjtemény gyorsan túlnőtt a társulatok keretein.

A cím egy rendkívül változatos és időben is állandóan változó, különböző forrásokból származó szövegegyüttest takar, melynek legkorábbi ismert változata a Draskovich János horvát bán által latinból magyarra fordított, 1643-ban megjelent Mária-kisofficium 1662-es új kiadása, némi változtatással. Míg a túlsúlyban lévő latin nyelvű kiadások 1693-tól folyamatosan követik egymást, magyar nyelvű kiadások 1732-től, német nyelvűek 1765-től jelentek meg. Lehetséges az is, hogy nemzeti nyelvű kiadások már korábban is készültek, de a példányok elhasználódása és az alacsony példányszám miatt nem maradtak fenn. 1732–1882 között összesen 16 magyar, 1765–1817 között hat német nyelvű kiadást ismerünk példány szerint.

A magyar nyelvű kiadások szempontjából figyelmet érdemel, hogy az 1693-as és 1753-as latin kiadások szerkezete és tartalma lényegében azonos, de csak mintegy egyharmad részben vethető össze az 1756-os győri magyar nyelvű kiadásával. A győri magyar kiadás hasonló rendben közli az 1662-es Báthory Zsófia-féle *Officium* szöveganyagát, s megtalálható benne az 1643-as Draskovich-féle *Officium*ban már közölt csaknem teljes szöveganyag is új részekkel bővítve. A magyar nyelvű offíciumok ezenkívül megtalálhatók több XVII. század végi, XVIII. század eleji társulati kézikönyvben. Eszerint tehát a magyar nyelvű kiadások szöveganyaga ezekből a kiadványokból is származhatott. Feltételezhető az is, hogy a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum* a latinhoz hasonlóan, azzal egy időben formálódott a XVII. század második felében, s ugyanekkor létezhetett latinból magyarra fordított változat is.

[114] A továbbiakhoz l. KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai,* Bp., Borda Antikvárium, 2000.

A XVIII. századi magyar nyelvű kiadások egy részében kevesebb és részben más szövegű offícium található, mint a latin nyelvűekben, s a tematikus egységeken belül is átalakulások történtek a latinhoz viszonyítva. A magyar nyelvű kiadások alapszerkezete is eltér a latin nyelvűekétől. Az alapszerkezet tudatos megváltoztatásának igénye az 1756-os kassai kiadásban figyelhető meg először. Az előszó jelzi a végrehajtott nyelvi átalakítások természetét:

> […] régen az elött Deák nyelven […] egybe szerkeztetett; az után pedig a Nemes Magyar Nyelvre fordittatván, 1746-dik Esztendöben Budán […] ki-adatott vala; mellyet mi mostan ujjobban gántsaitól ki-tisztitván, de kiváltképen a Szent Irásból vett Tzikkelyeket, ugyan azon Irásnak betű-szerént való Magyarságához egyeztetvén, több ájtatosságokkal, mint az elött vólt, meg-gyarapítottunk, […].[115]

Utoljára hagytuk a „ponyvairodalom" némileg bizonytalan gyűjtőkategóriájának egyik jól körülhatárolható kiadványtípusát, a vallásos ponyvafüzeteket. Ezek az ugyancsak több műfajt felölelő, nagy számban kiadott nyomtatványok lehetőséget kínálnak a legszélesebb rétegeknek szánt vallásos olvasmányanyagok nyelvi összetételének vizsgálatára.[116] Az 1701–1800 közötti időszakból számba vett közel 350 ilyen nyomtatvány háromnegyed része a katolikus, egynegyed része a különböző protestáns felekezetekhez kapcsolódik. A felölelt fő műfajok az egyházi és a históriás ének, az imádság, az elmélkedés és a kegyhelytörténet. Előfordul még a példaelbeszélés, a tudósítás, a vitairat és a paródia.

A forrásanyag nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a kiadványok több mint fele magyar nyelvű, a fennmaradó mennyiségen csaknem egyenlő arányban osztoznak a német és szlovák nyelvű füzetek. A magyar nyelvű füzetek aránya összességében tehát magasabb volt az ország magyar nyelvű lakosságának arányánál. A nem magyar nyelvű kiadványok viszonylag magas aránya jelzi a nyomdák, kiadók törekvését a magyarul nem olvasók vallási szükségleteinek kielégítésére. A pontosan datált magyar nyelvű füzetek számában az 1740-es évektől figyelhető meg folyamatos növekedés, majd 1780-tól ugrásszerűen megnő a magyar nyelvű nyomtatványok száma: az egész anyag valamivel több mint 40%-a a század utolsó két évtizedében jelent meg. Ez a tendencia lényegében összhangban van a pontosan datálható össztermelés időbeli alakulásával, s egyben mutatja a legszélesebb rétegek magyar nyelvű olvasóvá válásának lassú folyamatát.

[115] Idézi: KNAPP, *i. m.,* (114. jegyzet), 41.

[116] A továbbiakhoz l. TÜSKÉS Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből,* Bölcsészdoktori értekezés, Bp., ELTE, 1984; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből,* ItK 89. (1985), 415–436.

Összegzés

Az áttekintés azt mutatja, hogy a katolikus egyházi irodalom többé nem hagyható figyelmen kívül a magyar nyelvűség XVIII. századi alakulásának történetében, s a nemzeti nyelvek protestáns szorgalmazása mellett számolni kell a magyar nyelvűség katolikus programjával is. A számba vett szerzők, műfajok és kiadványtípusok különböző oldalról világítják meg az anyanyelv irodalmi használatának elvi és gyakorlati kérdéseit. Megerősítik a megfigyelést, hogy a század első felében, kétharmadában nem csupán néhány elszórt adatot találunk az anyanyelv problémájára, s hogy Bessenyei és társai nyelvi programjának számos eleme felvetődött már a korábbi évtizedekben. Tanúsítják az anyanyelvi tudatosság folyamatos és egyre erősödő jelenlétét, s hogy a magyar nyelvű egyházi irodalom nyelvi normái nem egy külön egyházi nyelvi normán, hanem döntő mértékben a hagyományon és az élő nyelven alapultak. Az egyházi irodalom nagymértékben hozzájárult a magyar nyelvűség tudatának és az irodalmi nyelv magyarosodási folyamatának erősödéséhez, szókincsének gyarapodásához, s fontos szerepet játszott a nép-, táj- és köznyelv irodalmi szintre emelésében. Szorosabb értelemben vett nyelvújító törekvést Mikes és Faludi kivételével viszonylag keveset találunk. A pázmányi nyelvi, irodalmi hagyomány folyamatos jelenléte azt mutatja, hogy a katolikus egyházi irodalom számos vonatkozásban tovább örökítette és felerősítette a XVII. század irodalmi nyelvének tendenciáit. Könnyebben érthetővé válik, hogy Pázmány hatása miért érvényesült a XVIII. század végén és a XIX. század első felében is – felekezeti hovatartozástól függetlenül – eleven hatóerőként a magyar nyelv irodalmi alkalmazásában, s hogy a felvilágosodás és a nyelvújítás írói sem feledkeztek meg Pázmány nyelvi örökségéről.[117] Másfelől a latin és a magyar nyelvűség továbbra is fennálló szoros kapcsolata mellett nyomon követhetjük a latinnak mint irodalmi nyelvnek a fokozatos térvesztését.

Az áttekintés tanúsága szerint a magyar nyelvű egyházi irodalom műfajai a XVIII. században jelentős számban gazdagították a szó- és kifejezéskészletet, s megteremtették egy, a korábbinál színesebb és változatosabb prózastílus feltételeit. Nagymértékben hozzájárultak a már kialakult nyelvi normák megerősödéséhez és elterjedéséhez, s magának a normarendszernek az egységesítéséhez és finomításához. A magyar nyelvűség programja ebben az időszakban is igen gyakran fordítói program volt, s több esetben épp a fordítások nyelvi színvonala mutatja a kor legfejlettebb anyanyelvi törekvéseit. Más esetekben a magyar nyelvűség puszta tényére, illetőleg fokozatos térnyerésére érdemes felfigyelnünk egy-egy műfajon, illetőleg kiadványtípuson belül. Láthatjuk azt is, hogy a nyelv jobbítására irányuló törekvések az egyházi műfajokban a leg-

[117] ÉDER Zoltán, *Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában = A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig,* szerk. ÉDER Zoltán, Bp., ELTE, 1986, 13–24.

különfélébb eszközökkel, egymástól igen eltérő nyelvi és stílusszinteken, különböző mértékű tudatossággal mentek végbe, s átfogták a nép- és köznyelv, valamint az „udvari" nyelv minden rétegét. Nyomon követhetjük a folyamatot, melynek során a magyar nyelvű egyházi irodalom egyre gazdagabb kínálata jutott el a legszélesebb rétegek közvetlen használatába.

A különböző műfajok más-más nyelvi lehetőséget és elméleti tanulságokat kínáltak a szerzőknek. A magyar nyelvűség elvi háttere a prédikációk keretszövegeiben ragadható meg a legkönnyebben, melyekben az elmaradottság toposzának hangoztatása mellett többször megjelenik a magyar nyelv féltése, értékeinek becsülése, sőt túlbecsülése. A számba vett prédikátoroknál a magyar nyelv választása tudatos döntés eredménye volt a latinnal szemben. A szónokok egy része egymás után számos különböző tájnyelvi környezetben működött, melyek között nyelvi közvetítő szerepet játszott, s ezzel hozzájárult a táji értékű normák egymáshoz való közeledéséhez és egységesüléséhez.

A prédikátorokéhoz mérhető tudatossággal viszonyultak a magyar nyelvhez a fordítók is. A magyar nyelvet választó egyházi szerzők között a vizsgált anyagban többségben vannak a szerzetesek, akik sok esetben egy sajátos rendi nyelvi, irodalmi hagyományt is közvetítettek, nyelvválasztásukkal azonban a nemzeti gondolatot elébe helyezték a renden belüli kommunikációnak. További tanulság, hogy az egyházi és a világi műfajokban egyaránt alkotó szerzők itt és ott lényegében ugyanazt a nyelvet használják, s a különböző műfajú prózai munkák nyelve szoros kölcsönhatásban áll egymással.

A nyelv–nemzet–irodalom kapcsolatrendszerét vizsgálva a források tükrében megállapítható, hogy a magyar nyelv ügye a XVIII. századi egyházi irodalomban a korábbinál szorosabban összefonódott a nemzeti tudat, az ország és a nemzet fejlesztésének gondolatával. A század végén részben nyelvi alapon kidolgozott, egységesítő nemzeteszmének voltak jóval korábbi előzményei, s az anyanyelv nem az 1780-as években vált a nemzeti lét letéteményesévé.[118] Tudatosult az anyanyelv más nemzetektől megkülönböztető szerepe és veszélyeztetettsége a latin és az élő idegen nyelvek által. Az anyanyelv a nemzet fennmaradásának, önállóságának és önrendelkezésének egyik feltétele, s a példák jelzik az anyanyelv közösséget összetartó, nemzeti azonosságot teremtő szerepét. A magyar nyelvűség tudatos magatartás, amely a nemzethez tartozást, a túlzott lojalitástól való elhatárolódást és az asszimilációs tendenciák elleni tiltakozást fejezi ki egy olyan időszakban, amikor nem nemzeti király uralkodik az országban. Ebben a megvilágításban a XVIII. századi magyar nyelvű egyházi irodalom figyelemre méltó mértékben járult hozzá a kulturális nemzetfogalom, egy új típusú közösségi tudat kialakulásához.

[118] BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához,* ItK 88 (1984), 558–577.; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában,* Bp., Akadémiai, 1990; DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében,* ItK 105. (2001), 513–552.

Sebestyén Attila

„KÖLTÉSZETI IPAROS-ÜZEM”

Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers

„Az élet kinyitotta előttem könyvét, de én csak közhelyeket láttam […]”
(Nathaniel Hawthorne)

A címben idézett fogalom Zsigmond Ferenctől származik, s a debreceni kollégiumi irodalomra utal. Zsigmond szerint az iskola poétai osztálya „[A]z alkalmi költészet gyári nagyüzeme volt […], egy nagy szélmalom, melynek vitorlái a legkisebb szellőtől is forogni kezdtek”, szinte „gombnyomásra” működött.[1] De vajon miképpen?

Bán Imre, a Julow Viktorral közösen kiadott diákirodalmi antológia előszavában megállapítja, hogy a „kollégiumi gyűjtemények költői termése műfaji szempontból nagy tarkaságot mutat”[2]. Ez az összevisszaság nem sok jót ígérhet a kutatók számára. A szakirodalomban mindenesetre konszenzus alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a kollégiumi költészet anyagában két nagyobb szövegcsoport különíthető el. Egy, a negyvenes években megjelent szövegközlő válogatás utószava szerint a „diákköltészet eredetét a kollégiumi *poetica classis* latin verselési gyakorlataiban nyomozhatjuk. A XVIII. század elejétől kezdve már feltűnedeznek a latin rigmusok között a magyar versek is, a század vége felé pedig magyarrá válik egészen a diákpoézis. Nagyrészt alkalmi versek ezek: a debreceni iskolai és társadalmi élet igényei és szükségletei termelték a diákpoéták köszöntő, siratóverseit, elégiákat, ódákat, epitaphiumokat, vizsgai verseket stb. A témák sablonaiban meglehetős kényelmetlenül mozog a diák s csak a legjobbaknak sikerül megszabadulni a bibliai közhelyektől, a siránkozó, panaszos hang unalmától és terjengősségétől, a pedáns tanáros oktató modortól, a példák száraz elsorolásától s az egyhangúan kerepelő gyarló verseléstől”. Ezt váltja majd fel a tréfás, dévaj hang, mely már Csokonai hatására jelent meg.[3] A két csoport Bán Imre írásában is megjelenik: „[T]emetési éneket,

[1] Vö. ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*, Debrecen, 1940, 17–19. Itt lehet megemlíteni, hogy Jacques Le GOFF szerint a kereskedelmi és kézműves tevékenységen alapuló város(iasság) fejlődése során megjelenő értelmiségi nem más, mint mesterember. „Hivatása a kutatás és a »szabad művészetek« (*artes*) oktatása. De mi is valójában ez az *ars*? Nem tudomány, hanem technika. Az *ars* annyi, mint a *tekhné* […]” (*Az értelmiség a középkorban*, ford. KLANICZAY Gábor, Bp., 2000², 86.).

[2] BÁN Imre, *Debreceni diákirodalom a XVIII–XIX. század fordulóján*, in: B. I.–JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1964, 11.

[3] Vö. *Debrecen a régi magyar irodalomban*, szerk. és s. a. r. MOLNÁR PÁL, Debrecen, 1941, 163–164.

felköszöntőt, dicsőítő ódát írni pedig érdem volt a Kollégium elöljárói szemében is. Diákjaink persze jórészt nem ilyesmit írtak, hanem az újabb szellem megnyilvánulásaiként szabadszájú epikus darabokat a görög mitológia istenségeinek, majd a keresztény mennyország szentjeinek és pátriárkáinak kigúnyolására”[4]. Saját tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy az alkalmi darabokból és iskolai versgyakorlatokból álló anyag egyáltalán nem jelentéktelenebb a diákirodalom szövegegyüttesén belül.[5] Ezt a meglátásomat szeretném alátámasztani a kollégiumi költészet egyik legreprezentatívabb műfajának, a halotti búcsúztató versnek bizonyos vonatkozásaival.

(a halotti búcsúztató vers) E „szertartásos, bár nem hivatalos (egyházi vagy állami), hanem csak megtűrt”[6] szövegtípusból rendkívül sok szöveg maradt fenn a XVIII. század kéziratos gyűjteményeiben.[7] Megjelenése és elterjedése irodalomtörténetünkben, természetesen, korábbra tehető: a XVII. században vált általánossá – de még korábbi előzmények is feltételezhetőek. Az alkalmi költészet olyan műfaja a halotti búcsúztató (a lakodalmi énekkel, versekkel együtt), mely „a magánélet prózaibb, kevésbé poétikus alkalmaihoz” kapcsolódik. Ezért – Stoll Béla és Varga Imre szerint – a „líra csak ritka esetben tud áttörni az ilyen szerzemények egyes strófáin, legtöbbjüket elárasztja a didaktikus mondanivaló, esetleg a vaskos, bumfordi humor, a terjengős magyarázkodás. Oktató célzatukkal, mely jórészt abból származik, hogy többségüket prédikátorok, iskolamesterek szerezték, közel kerülnek a pusztán didaktikus, ismeretterjesztő verselményekhez”. A halotti búcsúztatók sajátossága az első személyű hang, azaz a halott vagy valamelyik hozzátartozójának megszólalása.[8] Ez a versszerzési gyakorlat folytatódott aztán később, a XVII. század végén, amikor is, írja Tarnai Andor, a nemesi barokk poézisből szinte teljesen eltűntek „a harcra buzdító, az ellenséget támadó, publicisztikus hangvételű verstípusok”. Nagy népszerűségnek örvendett viszont a Beniczky Péter által divatossá tett moralizáló, bölcselkedő költemény típusa, valamint a nemesi

[4] BÁN, *uo.*

[5] Izgalmas kérdés lehet, hogy vajon milyen poétikai megoldások öröklődhettek a két szövegcsoport között?

[6] KATONA Imre, *Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai*, in: K. I., *Fejezetek a népköltészet köréből*, Debrecen, 1994, 165.

[7] Természetesen egy-két halotti búcsúztató több kötetbe is bekerült, ám van három, amely – egyéb más jellegű szövegek mellett – számtalan ilyen verset, illetve latin, valamint magyar nyelvű epitáfiumokat tartalmaz: *Halotti búcsúztatók* (1795–1798, a Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában jelzete: R702/aa), *Sárvári Pál kéziratos könyve* (1789–, R349), *Nagy István gyűjteménye* (1778–1787, R667). Ez utóbbiban az említett funerációs műfajokon kívül megtalálható még jó néhány betétverses halotti beszéd is.

[8] STOLL Béla–VARGA Imre, *Alkalmi és oktató versszerzés*, in: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 105–106. („A népszerű reneszánsz irodalom” című részben.)

társas- és közélet eseményeihez – s bizonyos vonatkozásokban az elmélkedő versekhez is – kapcsolódó alkalmi költészet. „A legnagyobb bőségben a névnapok, eljegyzések, házasságok alkalmával szerzett köszöntő versek, illetve a temetésekre írt halotti búcsúztatók termettek. A végtelenül sablonos mondanivalót a szerzők igyekeztek formai ötletességgel, szójátékokkal, dialogizálással érdekesebbé tenni. […] A köszöntő versek áradatát is felülmúlja a fennmaradt halotti búcsúztatók mennyisége. Ez utóbbiak elsősorban református nemesek temetésére készültek, különösen Erdélyben. Szerzőik ugyan többnyire nem a család tagjai, hanem olykor a temetéssel megbízott rangos prédikátorok, leginkább pedig iskolamesterek, ezek azonban gondosan igazodva az előkelő közönség ízléséhez, a nemesi alkalmi költészet tónusában írták búcsúztató énekeiket."[9] Ez tehát a műfaj egyik előtörténeti szála a XVIII. század végén.

Másik fontos előzmény lehetett a XVI–XVII. századi temetési ének szövegegyüttese. Ezek az énekek már „korán meghonosultak mindkét evangéliumi egyházban, mert a közös gyászban és a közös vigasztalásban egyformán osztozni kívánt a halotti sereg, a mely ezeket ajkaira vette"[10]. Alszeghy Zsolt a tárgykörben írt terjedelmes tanulmánya szerint az énekek célja a tanítás és a vigasztalás. „A temetési énekek, a temetési szertartások részei, egyfelől a halálról szóló elmélkedések versbe szedett elmondásai, másfelől a hívők fohásza jó meghalásért, Krisztus segítségéért […]"[11] Azt gondolhatnák tehát, hogy maguk a halotti énekek, a könyörgés beszédműveletein keresztül, szorosan kapcsolódnak a gyülekezeti vagy magánáhítat énekeihez. Ám a helyzet ennél összetettebb. Fekete Csaba több helyen – például a Benedek Mihály-féle énekeskönyv és Szőnyi Benjámin kapcsán is – kifejtette, hogy a XVIII. század vége felé közeledve egyre meghatározóbbá vált az a „kétes értékű módosulás", hogy a kegyességi szokásokban képtelenül elszaporodtak a bibliai mondanivalótól eltávolodó, korszerűnek hitt alkalmi jellegű (halotti) énekek.[12] Ez a változás a kegyességi énekek kommunikációs helyzete felől tekintve valóban hanyatlásnak tűnik. Oláh Szabolcs egy hasonló műfajról, a prózai írásokba szúrt versbetétekről írja azt, hogy bennük az önkimondás dinamikája egyoldalúvá válik, ez pedig az imádság beszédszituációjának jelentős mértékű leegyszerűsítését jelentette.[13] Mindezek mellett feltételezhető az, hogy a halotti

[9] TARNAI Andor, *Nemesi költészet*, in: *i. m.* 440–441. (A „Provinciális nemesi irodalom" című részben.)

[10] SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története*, Bp., 1904, 295.

[11] Vö. ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáczió és antireformáczió temetési énekei*, ItK, 1916, 1–4.

[12] Vö. FEKETE Csaba, *A Benedek féle énekeskönyv (1806) néhány kérdése*, Református Egyház, 1993, 35–38. Illetve uő, *Szőnyi Benjámin és a magyar református himnológia*, in: *Szőnyi Benjámin és kora, 1717–1794: Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, 1997, 35.

[13] Vö. OLÁH Szabolcs, *Az inspirált költészet poétikája* [Kézirat], 17. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy írását használhattam.

énekek még így is rendelkezhettek bizonyos érdekes, izgalmas vonásokkal. Például – s ezzel vizsgálódásaink jelenlegi tárgya, a halotti búcsúztató versek felé mutatnak – a temetési énekekben a tanítás és fohászkodás mellett gyakori elem a halott megszólalása, búcsúzása, mely „a vígasztalásnak vált közvetlenebb eszközévé, de a tanításnak, intésnek vagy buzdításnak bensőbb nyilatkozásává is".[14]

A halotti énekek és a búcsúztató versek felépítése sokban hasonlít. Nagy Júlia szerint például ez utóbbi műfajban az elmúlásról és a feltámadásról szóló teológiai-filozófiai eszmefuttatásokat a halott személyére vonatkozó rész, majd a halott szerepében történő elbúcsúzás követte.[15] A szakirodalom más, korábbi helyei is ezen szerkezeti elemeket sorolják fel, esetenként némi változtatással. Gulyás József három részről ejt szót. Az élet mulandóságával kapcsolatos bölcselkedést magában foglaló bevezetésről, a búcsúztatóról, végül pedig arról, amelyikben „Jézus felviszi lelkét az égbe a halottnak".[16] Juhász Béla megfogalmazásában a vers első, nagyobbik felében mély gondolatokat fejt ki, a másodikban előbb kapcsolatba hozza az általános gondolatmenetet a halott személyével, méltatja kiválóságát, majd – a harmadik egységben – következik a tulajdonképpeni búcsúztatás.[17] A búcsúztató vers elemei tehát, akárhogy is nevezzük ezeket, párhuzamosságot mutatnak a halotti énekek motívumaival. Ám egy lényeges vonatkozásban eltér egymástól a két műfaj. A búcsúztatókban nem artikulálódik az életben maradt gyászolók, a sírt körülvevő hívők fohásza. Azaz – írja Nagy Júlia – az énekek közösségteremtő funkciója helyett e versekben leginkább a búcsúztató költeményt mondó *szónok*ot és hallgatóságát magában foglaló kommunikációs helyzet válik hangsúlyossá.

A jövőben részletes vizsgálatokra lesz szükség ahhoz, hogy felmérhessük, milyen poétikai sajátosságok mentén kapcsolódhattak a XVIII. század utolsó harmadának kéziratos debreceni búcsúztatói a halotti énekirodalomhoz, melynek darabjai az Ujfalvi Imre-féle gyűjteménytől kezdve folyamatosan, újabb és újabb kiadásokban jelentek meg a debreceni nyomda jóvoltából[18], s természetesen a kéziratos kollégiumi költészetből sem hiányozhattak[19]. Szintén feladat lehet annak vizsgálata is, hogy milyen módon befolyásolhatták a korabeli prédikáció-,[20] imádság- és elmélkedés-irodalom darabjai a halotti

[14] ALSZEGHY, *i. m.* 4. és 10–12.

[15] NAGY Júlia, *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*, h. n., 2000, 33.

[16] GULYÁS József, *Csokonai kálvinista búcsúztatói*, *Theologiai Szemle,* 1926, 718.

[17] JUHÁSZ Béla, *Fodor Gerzson és Csokonai*, Studia Litteraria, 1963, 41.

[18] Vö. BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda [1561–1961]*, Bp., 1961. „A nyomda kiadványai (1561–1849)" című összefoglaló lista.

[19] Elszórva is található egy-egy ilyen ének, de van három kötet (*Cantiones funebres*, 1783 [R672]; *Szilágyi Mihály énekeskönyve*, 1789 [R671]; *Kunszentmiklósi énekeskönyv*, 1798 [R656]), melyekben egyszerre több is bekerült, külön csoportot képezve.

[20] Érdekes, és az alkalmi költészethez, kiváltképp a halotti versekkel kapcsolatban tanulságos lehet az, amit a szinte „társszerzővé" váló Gombási István fordításában magyarul megjelent osterwaldi „liturgikai enciklopédia" (vö. SZŐNYI György, *A*

versekhez (és énekekhez) kapcsolódó szövegalakítási és -befogadási eljárásokat. Ezek mellett pedig még feltárandó lehet a kollégiumi költészet- és retorikaoktatás gyakorlatának; valamint a liturgikus szokásoknak, rendelkezéseknek szerepe, hatása. (Megemlíthető itt még esetleg a [Beniczky-féle] barokk bölcselkedő, moralizáló költészet hatása is[21].) Úgy tűnik, mindezekhez szükség lesz a kutatások körét kiterjeszteni – az 1780–90-es évek kéziratos versei mellett – a korábbi időszak *nyomtatott* halotti búcsúztatóira is. Ugyanis a XVII. századi Debrecenben a vezető egyházi vagy világi férfiak, előkelő családok tagjainak halálára írott halotti búcsúztatókat, alkalmi gyászverseket „a család, az örökösök nyomtatásban is kiadták, s ez hovatovább társadalmi kötelezettséggé lett. […] Kinyomtatásuk szokása Lipsiai Pál alatt kezdődött, amíg azonban kezdetben csak szórványosan találkozunk velük, az 1680-as évektől kezdve számuk egyre nő."[22] (S természetesen számolnunk kell majd a szóbeliség és írásbeliség viszonyának problémakörével, a XVI–XVIII. századokra oly jellemző sajátosság, a hangos és csöndes olvasásmódok közti, helyenként bonyolult *összjáték*[23] következményeivel is.) Jelen dolgozatomban a műfaj főbb poétikai jellegzetességeit egyelőre még csak a XVIII. század végi kéziratos anyag néhány izgalmas példájával szeretném megmutatni.

Milyen szövegszervezési eljárásokat működtetett tehát ez a költészet? Mint láthattuk, a halotti búcsúztatókat a szakirodalom általában egyrészről sablonossággal, didaktikussággal, másrészről a formai ötletesség, dialogizálás, a halott megszólaltatásának tulajdonságaival jellemzi. Vizsgáljuk ezeket meg közelebbről.

(„tákolmány") Tarnai Andor, a késő reneszánsz *parodia* gyakorlatával és ennek XVIII. századi átalakulásával (a humor régiójába való „lesüllyedésével") foglalkozó tanulmányában úgy vélekedik, hogy „a magyarban megfigyelt szá-

magyar református gyülekezeti imádság a 18. századtól napjainkig, Theologiai Tanulmányok. Új folyam – 6. kötet, 1977, 12.), *A papi szent hivatal gyakorlásáról való trakta* (Kolozsvár, 1789[2]. – a Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárának B5438 jelzetű példányát használtam) az „Alkalmaztatás" fogalma alatt legelőször a halotti prédikációknál említ meg, s a prédikációk szerzésével kapcsolatban tárgyal részletesebben: „[…] leg-hasznosabb, és egyszersmind leg-nehezebb Része-is a' Prédikátzióknak. […] sokan meg-lehetösen ki-hatolnak a' Magyarázatból, a' kik belé-maradnak az Alkalmaztatásba. Nem nehéz ki-találni az okát. Némely jó Könyvek' segitségek által tsak lehet valamit mondani a' Letzke' Magyarázatjára; de mikor az *Alkalmaztatásra* jutunk, itt már tsak a' Természet és a' Kegyesség által mehetünk valamire. Itt egyedül a' Szív munkálódik" (OSTERWALD–GOMBÁSI, *i. m.* 151.).

[21] Talán nem lényegtelen ebből a szempontból az, hogy a katolikus Beniczky Péter *Magyar ritmusok* című kötetét 1756-ban és 1761-ben is kiadta a debreceni nyomda (Vö. BENDA–IRINYI, *i. m.* 112–113. és 349–350.).

[22] Uo. 53.

[23] Ehhez l. pl. GILMONT, Jean-François, *A reformáció és az olvasás*, in: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. CAVALLO, Guglielmo–CHARTIER, Roger, ford. SAJÓ Tamás, Bp., 2000, 239–267.; illetve CHARTIER, Roger, *„Népi" olvasók, „népszerű" olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig*, in: *i. m.* 305–320.

mos eljárás latin iskolai szokásokra vezethető vissza", és hogy „kívánatos lenne egyszer azzal foglalkozni, hogy az önállóan – a tehát nemcsak a latin összefüggésében – mozgó magyar költészetben milyen átalakítási szabályok érvényesültek".[24] Nyáry Krisztián – Szabó Flóris tanulmányára, illetve más, német és francia nyelvű munkákra hivatkozva – azt állapítja meg, hogy a jezsuita képzésen alapuló „dunántúli" irodalmi vonulat több vonatkozásban is hasonlított a református kollégiumokban honos gyakorlathoz. Azonban volt köztük egy alapvető különbség: jezsuita oldalon „Cicero imitáció- és copia-tanának és a quintilianusi retorikának központi szerepe, szemben a protestáns iskolák szentencia/pictura alapozású poétikai-oktatásával"[25]. Úgy tűnik tehát – s saját tapasztalataim is erre engednek következtetni –, hogy az 1780–90-es években a debreceni kollégium keretein belül keletkezett alkalmi költészet nem azt a praxist követte, mely során a verselők egyértelműen, jól meghatározhatóan egy klasszikus szerzőhöz vagy szöveghez kapcsolódó imitációra vállalkoztak. Sokkal inkább úgy működhetett ez a műhely, mint ahogy azt Kecskeméti Gábor a prédikációs szokások kapcsán mutatja be. Megállapítása szerint az igehirdetés szokását nem elsősorban a teoretikus művek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből tanulták el a leendő lelkészek. Azonban a „mások műveinek követése és felhasználása itt nem az *imitatio*, hanem a *variatio* eljárása szerint" történt. Azaz nem egy-egy elismert auktor kifejezéseit, szövegszervező eljárásait alkalmazta a felhasználó saját írásművére, hanem egy-egy fontos tételt vagy tanítást mondott fel újra, szinte változatlanul, csak olyan értelemben variálva, hogy „a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást" hozza létre.[26] Az előbbiekre emlékeztet a *Methodus* által kollégiumi tankönyvként kijelölt Hieronymus Freyer-féle *Oratoria*[27] is, amikor az oly fon-

[24] TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469. Itt érdemes megjegyezni, hogy még azok a szakirodalmi szövegek is, melyek főleg a paródia „komikus" vagy éppen „metafikcionális" aspektusára koncentrálnak, nem feledik el tudatosítani: a XIX. század előtt, s főleg a sok paródiát felvonultató XVIII. században az ilyen jellegű művek és szerzőik mélyen gyökereztek a klasszikus műveltségben, s természetesen az ehhez kapcsolódó imitációs gyakorlatban. Ennek következtében több esetben nem is lehet eldönteni, hogy a paródia milyen intenciójú, *karikírozó* vagy *imitációs*. (Vö. BROICH, Ulrich, *The Eighteenth-Century Mock-Heroic Poem*, ford. David Henry Wilson, Cambridge, 1990.; ROSE, Margaret A., *Parody: Ancient, Modern, and Post-modern*, Cambridge, 1995[2]. BROWER, Reuben, *Mirror on Mirror: Translation, Imitation, Parody*, Cambridge (Massachusetts), 1974.

[25] NYÁRY Krisztián, *Hagyományozhatatlan hagyományok*, *Literatura,* 1995/2, 148.

[26] Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 186–198.

[27] FREYERUS, Hieronymus, *Oratoria in tabulas compendiarias redacta et ad usum iuventutis scholasticae accomodata*, Debrecen, 1777. (A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárának G2164-es jelzetű példányát használtam.) Azért erre a retorikai tankönyvre hivatkozom, mert a XVIII. század utolsó harmadának tanügyi tervezetének rendelkezése szerint a poétikai osztályban döntően a verstani kérdésekben segédkező köteteket használtak (vö. *Methodus…*, in: G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában"*, Debrecen, 1996, 310–362.).

tos, előkészítő szerepet játszó *periodusok* transzformálásának módszereiről értekezik. Négy műveletet sorol fel itt: a *resolutió*t, azaz a mondatok tagolásának módszerét[28]; az *interpretatió*t, azaz latinról magyarra és magyarról latinra való fordítást; az *imitatió*t és a *permutatió*t. A harmadik nem más, mint amikor valaki egy elismert szerző körmondatát részről részre feltagolja, szétszedi, egy másik logikai tételt helyettesít bele, s a köré építi fel hasonló módon saját *periodus*át.[29] A negyedik viszont úgy alakít át egy mondatot vagy éppen egy írásművet egy hasonló másikká, hogy ugyanazt más kifejezésekkel adja visszsza.[30] *Szentgyörgyi József gyűjtemény*ében (1779–) több olyan verspár vagy verscsoport található, melyek darabjai ugyanazon tétel kifejtésével foglalkoznak – például *Propositio: Valami e' világban van mindaz változó és múlandó*, illetve *Elaboratio alia eiusdem materiae* (46–49.); *Declamatio valedictoria* és *Alia: eiusdem materiae* (79–86.). Álljanak még itt ízelítőül az első páros felütései: „Mindenek, mellyeket láthatunk, változnak / Mindenek már végre vagynak 's kivánkoznak, / Hogy végek szakadjon arra szándékoznak, / Mégis embereknek őrőmet okoznak." „A' kinek vagyon e' láthatoságon / Kezdete vége is lesz viszontagságon / Mert semmi itt nem áll álhatatosságon / Tsak mulandoságon az is tágon / :Echo: / ágon."

Feltételezhető, hogy a *variatio/permutatio* műveleteinek köszönhetően alakult ki a „poetica classisok" gyakorlataiból „felcseperedő" költészet Arany által elmarasztalt egyhangúsága. A „külön féle költői idomok iránti érzék tompultsága" azt eredményezte, hogy az ilyen versificator számára „a vers minden egyéb osztályzat nélkül, csak *vers* vala: se tárgyi, se alanyi állapotok különbsége nem változtatta, nem határozta formáit".[31] Érdemes azonban e helyt a Horváth Iván által meghatározott „magyareszk" sajátosságait felidéznünk. A régebbi magyar költészet nagy részét, mint írja Horváth, a formai egyhangúság, a nyílt építkezés, már-már a kompozíció hiánya jellemzi. Ám szerinte ez a versszerkesztési mód – igaz, a nyugat-európai irodalmakhoz képest némileg szegényebbnek tűnik – mégsem teljesen lebecsülendő. Célja nem a bonyolultan összetett nagykompozíció létrehozása, a struktúra egésze iránt tulajdonképpen közömbös, hiszen figyelme a részletekre irányul. „Mi tehát a »magyareszk«? A kisformák, az elképesztően apró részletek kidolgozásának műgondja, a hang- és betűbravúr, amely nem a műegésznek adja meg átfogó folyamatszerűségét, nem annak felépítését szolgálja, hanem megreked az épí-

[28] *I. m.* 16.: „resolutio periodi ita suspicienda [sic] est, ut propositio eius logica investigetur: separatis in hunc finem iis omnibus, quae per adiectionem, variationem, amplificationem alioque modo accesserunt".

[29] *Uo.:* „imitatio periodi ita suscipienda est, ut, facta alicuius periodi ex probato scriptore desumtae resolutione, alia propositio logica substituatur, eodem modo, etsi non iisdem verbis, eo usque dilatanda, donec tandem illi, quam imitamur, similis fiat".

[30] *Uo.:* „permutatio periodi ita suscipienda est, ut orationes, epistolae ac similia scripta aliis verbis atque phrasibus reddantur".

[31] Vö. ARANY János, *Irányok*, in: A. J., *Tanulmányok és kritikák*, vál. és szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 100–111.

tőanyag nemesítgetésénél." Horváth Iván e metódust leginkább az időmérték és ütemhangsúly bonyolult összjátékára koncentrálva elemzi.[32] Ám e *hungarikum*nak akadhat európai – igaz, nem verstani értelemben vett – párhuzama.

Az utóbbi időben egyre többször értesülhetünk a külhoni, főleg német szakirodalomban az alkalmi költészet iránti érdeklődés fellendüléséről.[33] E költészettörténeti jelenség megítélését sokáig a kora felvilágosodás idején vele kapcsolatban megfogalmazott kritika határozta meg. A barokkot felváltó irodalomfelfogás, mely az „originális zseni" és az „igazi költő" fogalmain alapult, elszakadt az *üres*nek mondott retorikai mintákból építkező költészeti gyakorlattól. Mivel, vélekedtek a kritikusok, ez a könnyen ömlő, de tartalmatlan alkalmi verszifikáció csak *rongálja* a közönség művelendő ízlését.[34] A már akkor is csak *kisebb költemény*ként emlegetett szövegeket az antikvitásban a főművekre felkészítő könnyebb stílusú, játékos, művészileg kevésbé *megformált előtanulmányok*nak tartották. A gyors, adott esetben gondatlan kidolgozottság eredményeként megszülető versekben a rögtönzés bája *(gratia celeritatis)* volt értékelhető. A spontaneitás és pillanatnyi inspiráció eme hangsúlyozása azonban még nem jelentette egyből a kidolgozás, csiszolás *(lima)* teljes mértékű elvetését! Csupán azt, hogy a megmunkálás ideje lerövidül. A műfaj, a kifejezések megválasztása ugyanis a *poeta eruditus* művészetbéli jártasságát előfeltételezte. A költőnek szüksége volt az „ars versificatoriá"-ban való képzettségére, hogy könnyen és gyorsan tudja kielégíteni közönsége vagy megrendelői kívánságait, igényeit.[35] Többek között ezekre a sajátosságokra is ráérezhetett a német szakirodalom, mely a *retorika-reneszánsz* hatására rehabilitálta az alkalmi költészetet. A XIX. század előtti retorikai és poétikai háttér, illetve ezek szövegalakító szerepének felmérése abban segíthet, hogy értékelni tudjuk az alkalmi költészet „tákolmány"-ságát *(Machwerk),* valamint azt, hogy ez a típusú versszerzés tökéletesen tisztában volt saját „megcsinált-ság"-ával, keresettségével, és egyáltalán „nem szégyenkezett emiatt". A különféle eseményekre és címzettekhez szóló költemények a poétikai minták felhasználásával szinte folyamatosan a nyelv, az irodalmi kidolgozás lehetőségeivel kísérleteztek.[36]

Angol nyelvterületen például Alastair Fowler, a műfajiság ismert kutatójának egyik tanulmányában olvashatjuk, hogy a XVI–XVII. század angol költészetét is jelentős mértékben befolyásolta az iskolai költészetoktatás, ahogy ő

[32] HORVÁTH Iván, *Magyar ritmus*, Alföld, 2000/2, 3–21.

[33] L. pl. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, 2000.; SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak": Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001.

[34] Vö. ADAM, Wolfgang, *Poetische und Kritische Wälder: Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit'*, Heidelberg, 1988, 212–217.; illetve a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 3.* (szerk. UEDING, Gert, Tübingen, 1996.) 'Gelegenheitsgedicht' címszavának egyik részlete (664–666.).

[35] Vö. ADAM, *i. m.* 31–39.

[36] Vö. *HWdR*, *i. m.* 665–666.

nevezi, a „*sylva* műfajára való nevelés". Természetesen az angol iskolák nem sokban különböztek a kor hasonló európai intézményeitől. A diákok, klasszikus szövegekkel foglalkozva, megtanulták az ütemezés, olvasás, fordítás és imitáció fogásait. Ez az oktatás lehetővé tette számukra, hogy később, az iskolai időszakot követően, a legkülönbözőbb alkalmakra, szinte bármiről verset tudjanak írni, szerkeszteni. Alapja ennek az volt, Fowler szerint, hogy a diákok tulajdonképpen *csak* az epigrammaírás technikáját variálták a különféle szituációkban. E gyakorlat hatása oly kiterjedt volt, annyira „bevésődött" a korabeli írásgyakorlatba, hogy az iskolán kívüli *(magas)* költészet több műfajában is visszaköszönt az epigrammafogalmazás szokása. Ezért vélekedhetnek úgy egyesek, hogy például Donne verseinek nagy része nem más, mint „epigrammák szövedéke". Sőt, számtalan más XVII. századi költeményben – főleg elégiában – jelent meg egy-egy betoldott epitáfium, vagy éppen epigrammatikus zárlat *sententia* formájában.[37] Az epigrammaírás költészetoktatásban betöltött szerepével valamelyest részletesebben foglalkozott Hoyt Hopewell Hudson, aki szerint az iskolákban és *college*-okban a XVIII. századig érvényben lévő gyakorlat két egymáshoz szorosan kapcsolódó módszeren alapult. Az egyik egy megadott téma (egy közmondás, frázis stb.) applikációját vagy kommentálását; a másik pedig egy klasszikus szerző epigrammájának parafrazeálását jelentette.[38]

Vajon milyen olvasási gyakorlat kapcsolódhatott ezekhez a produkciós eljárásokhoz? Hász-Fehér Katalin ezt a „»széltében« történő" olvasásmódként a következőképpen mutatja be. A „főként vallási és jogi műveltséggel rendelkező régi típusú férfiközönség szokásos olvasmányai – mint a Biblia, az erkölcsi irodalom vagy az iskolás poétikák elvei szerint részletekben, szemelvényekben olvastatott klasszikus szövegek – nem igényelték azt az olvasási technikát, mellyel egy-egy irodalmi alkotást egyszerre, a műegész belső összefüggéseit is felfedezve lehetett volna áttekinteni. Olvasásuk inkább megálló, elmélkedő, egyes – *az iskolás poétikai gyakorlat*ból ismert – gondolatra vagy *irodalmi alakzatra felfigyelő*, a *részletek szépségeit felfedező* [kiemelések: S. A.] szellemi tevékenységet jelentett […]. Az életbölcsességeket tartalmazó rövid feljegyzések (Fáy eszme-burkoknak és szikráknak nevezi őket), az erkölcsi mesék vagy Szauder József által elemzett szentenciaversek is ehhez az *elmélkedő típusú* olvasási szokáshoz igazodtak."[39]

Úgy vélem, a fentebbiekben bemutatott, a közhelyszerű *sententiá*kból, *gnómé*kból *variatió*val/*permutatió*val egyfajta „szövedék"-et, „tákolmány"-t

[37] FOWLER, Alastair, *Genre and Tradition*, in: *The Cambridge Companion to English Poetry: Donne to Marvell*, szerk. CORNS, Thomas N., Cambridge, 80–100. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a Fowler által az epigrammával kapcsolatba hozott versidézetek szinte mindegyike az angol részről a mi Gyöngyösi-strófánknak megfelelő *heroic couplet*-ben íródott. A kollégiumi alkalmi költészet meghatározó formája pedig – az előbbihez hasonlóan – kezdetben a bokorrímes, majd a párrímes tizenkettős.)

[38] Vö. HUDSON, Hoyt Hopewell, *The epigram in the English Renaissance*, Princeton, 1947, 145–169.

[39] HÁSZ-FEHÉR, *i. m.* 161.

létrehozó, nem túl látványosan, inkább aprólékosan építkező (főleg az iskolai vagy alkalmi költészetre jellemző) szövegszervezési eljárás egyik legszemléletesebb példája a halotti búcsúztató vers lehet. A műfaj – mint ahogy az egész kollégiumi alkalmi költészet – gyakorlata ugyanis jócskán „toldozó jellegű" volt.[40] Ezt alaposabban vizsgálta már a Csokonai-filológia. Az egyfelől Csokonai búcsúztatói, másfelől a kollégiumi irodalom és az egykori tanár, Fodor Gerzson költeményei közti kapcsolatot elemezve a kutatók főleg a sorátvételekre és a szó- és képkészletet érintő kölcsönzésekre koncentráltak.[41] Úgy vélem, e vonatkozások mellett az is éppoly érdekes és további elemzésekre érdemes lehet, hogy egy-egy alkalmi vers, búcsúztató miként, milyen műveletek, megoldások révén *barkácsolódik* össze közhelyesnek mondott sorokból, gondolatokból, sablonokból. (Hiszen e szövegek esetében – melyek „egyszínűek nyelvben, stílusban"[42] – nem feltétlenül jelenthet interpretációs többletet, s ezért nem az lehet az elsődlegesen vizsgálandó, hogy például az egy költemény honnan, melyik hasonlótól vett át részleteket. A folytonos újrahasznosításban forgó, közkinccsé vált elemek eredetének felderítése amúgy is nehezen megoldhatónak tűnik.) A felvetett megközelítés nagyon részletes, hosszú távon véghezvihető elemzéseket igényel. Azonban ezek által sok apró, ugyanakkor rendkívül érdekfeszítő momentum kerülhet a felszínre. Olyanok például, mint amely a kor ismert és elismert neolatin költője, Németi Pál[43] temetésére – Sárvári Pál által írt[44] – költeményben rejteznek (*Nagy István gyűjtemény*ében található meg a szöveg – a továbbiakban a főszövegben szereplő oldalszámjelölés erre a kötetre vonatkozik). Említettem már, hogy a halotti búcsúztatók első felét jobbára egy bölcselkedő, elmélkedő szólam uralja. A szóban forgó vers legelső sorával megadja tételét, a halotti búcsúztató műfajának kevés témája közül az egyik legfontosabbat, melyre épül gondolatmenete:

> Már hát nints a halál ellen semmi pais / Németi Pál meg hólt, meg halhattz hát mais / Mert sem a' virtusok sem a' tudományok / Mellyek ez eletbe leg erősb kormányok / Semmit nem tehetnek látod a' halálnak / 's Az erőssnek ime ellene nem állnak. / Vitéz ő 's erővel jár Akhilleus felett / Tiz esztendők alatt nem űlt Trója mellett. / A melly várhoz ki száll, azt mindjárt meg vészi / Őszve rontván a' port a porba le tészi. (154.)

[40] Vö. BATA Imre, *Csokonai és a kollégiumi hagyomány* [Szakdolgozat], 1955, 34. (Megtalálható a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének könyvtárában.)

[41] L. BATA, *i. m.;* JUHÁSZ Béla, *Fodor Gerzson és Csokonai*, *i. m.;* SZILÁGYI Ferenc, *A „Szomoru Halotti Versek" hitelességéről*, in: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Költemények 3. 1794–1796*, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sz. F., Bp., 1992, 233–245.

[42] BATA, *i. m.* 27.

[43] Ehhez l. VARGA László, *Németi Pál, a debreceni kollégium latin diákköltője*, Debrecen, 1940.; illetve SZÖRÉNYI László, *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon*, in: Sz. L., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 143.

[44] Vö. VARGA L., *i. m.* 9.

Tulajdonképpen ezt a gondolatot variálja, s fogalmazza meg újból és újból minden további sorában. Néhány sorral lentebb például a következőképpen:

> Van punctuma mondom a bűn mellyre fel áll / Itt meg vetven lábát, mindent győz a' halál. / A mint pedig a' bűnt viseljűk magunkal / Ugy a' halál vele jár minden nyomunkal. *(Uo.)*

Ami igazán érdekes ebben a kis részletben, az az, ahogy a vers a sorok, tagmondatok összeszerkesztésével szemlélteti az elkerülhetetlen elmúlást („mindent győz a' halál") a befogadók számára. A harmadik és negyedik sorok tagmondatai első ránézésre hasonlónak, párhuzamosnak tűnnek. Két cselekvés közti hasonlóságra hivatottak rámutatni. Mindkét sor módhatározói résszel kezdődik, természetesen az egyik egy vonatkozó, a másik pedig egy módhatározószói mutató névmással („A mint"; „Ugy"). Ám a továbbiakban a szófaji és szintaktikai paradigmák érdekesen átírják, átvariálják egymást. Mindkét sorban egy-egy határozott névelős főnév („a' bűnt"; „a' halál") következik, ezek mondattani szerepe azonban eltérő: az egyik tárgy, a másik pedig alany. A tagmondatok végén pedig két hasonló funkciójú, de különböző szófajú kifejezés szerepel: határozóként egy visszaható névmás („magunkal") és egy főnév („nyomunkal"). Az első alany tehát eltűnik, a mulandóságot szemléltetendő, a közönségre/közösségre utaló *mi*t felváltja egy másik alany, a *halál* maga. A *mi*ből nem marad más hátra, mint a *nyom*/*unk*, azaz a határozóként szereplő főnév, illetve ennek birtokos személyragozása. Figyelemre érdemes még az alanyokkal kapcsolatban az is, hogy a *mi*, a közösség – a *halál*lal szemben – már eleve csak rejtetten, áttételesen, illetve még a visszaható névmásnak („magunkal") köszönhetően önmagától némileg elkülönböződve is, bizonyos értelemben holttá válva volt jelen. Nem jelentéktelen az igék közti különbség sem („a' bűnt viseljűk"; „a' halál vele jár"), amennyiben az előbbi passzívabb színezetűnek tűnik a másikhoz képest – érzékeltetve ezzel is az enyészet hatalmát. További érdekesség lehet még az utóbb említett szószerkezetekben egyfajta belső rímszerű jelenség. Ez a másodiknál jobban kivehető (a hal*á*l – vele j*á*r), ami esetleg utólagosan is erősítheti a kevésbé sikerült, ám beszédesebb első példát (a b*ű*nt – viselj*ű*k). Rávilágítva arra, hogy ez utóbbi saját maga is végrehajtja azt, amire utal – a „viseljűk" szó ugyanis a *bűn*t, ennek egyetlen magánhangzóját megismétli, magán *viseli*.

Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy nem egy halotti búcsúztató él ilyen vagy ehhez hasonló eljárásokkal. Olyanokkal tehát, melyek néhány szentenciózus gondolatot variálnak újra meg újra; így *szőnek* össze egy-egy verset több kisebb, már-már epigrammatikus, aprólékosan megszerkesztett egységből. De mi lehet a célja ennek a szövegalakítási gyakorlatnak? Szövegünk a fentebb idézett rész után így folytatódik: „Ad erre példákat maga a' természet / Eltűnkhőz melly kőzel járjon az enyészet" *(uo.)*. S miután a föld, felhők, füst, pára, nap, hold, virágok és folyóvizek szolgáltatta tanulságokkal számot vetett, ez következik:

> Nézd hátra nyomodat hiv inas kőveti / Mind néki mind néked árnyék nevezeti / Ugyan is mint árnyék, vagy a' főldön jelen / Le megy Napod, már el enyészel hirtelen. / Ez inasod tehát jár veled, kiáltya / Reggeledet estve hirtelen fel váltya. / Leg kőzelebb im ez Ifjú néma nyelve, / Tsudálod! De bizony szokkal van meg telve / E be zárt ajakak néked predikálnak / Mert te is mezején nőttél a' halálnak. (155.)

Korábban utaltam már rá, hogy általában a halotti búcsúztatókban az elmélkedő rész után helyet kap egy másik is, mely hangot ad a halottnak. Úgy is értelmezhető, hogy mindennek a fentebb bemutatott *barkácsolás*nak az a funkciója, hogy a jól ismert tanításokon végzett munkával, a halál hatalmát szemléltető – esetenként leleményes – poétikai műveletekkel mintegy előkészítse a vigasztalás fő aktusát, az elhunyt búcsúztatását.

(„dramatikalitás" – prosopopeia) Lowry Nelson *Baroque Lyric Poetry* című könyve szerint a dramatikalitás fogalma arra utal, hogy a költészetre általánosan, de annak barokk vállfajára fokozottan jellemző az, hogy teljes mértékben kihasználja a retorikai szituációt, azaz a beszélő, a közönség, a különféle megszólítottak és az olvasó közti kapcsolatrendszert. A megszólított a beszélő hozzáfűződő viszonyában konstruálódik, s ez fordítva is igaz, tehát a beszélőt a saját közönséggel szembeni magatartása határozza meg. Az olvasó(i szerep) pedig az előbbi relációk által jön létre. Nelson szerint a költészeti szövegekben megjelenő retorikai szituációt dinamikusként kell elképzelnünk. A *drámá*hoz, azaz egy esemény reprezentációjához hasonlít.[45] Természetesen ezek a sajátosságok nem választhatók el a XIX. század előtt (a kezdetektől egészen a barokk, késő barokk korszakig) igen meghatározó és kiterjedt szóművészeti tradíciótól, mely a szóbeliség és írásbeliség kölcsönhatásának – Walter J. Ong szerint – két legfontosabb közegében, a retorika-, illetve latinoktatásban gyökerezett. Ezek hatására egyfajta vitatkozó vagy dialogikus hangnem *[agonistic pitch]* vált a szónoklat és minden egyéb nyelvi megnyilatkozás paradigmájává.[46] E *vitatkozó hangoltság* sajátossága az – például az oralitás egyik legegyszerűbb formájában, a közmondásban, találós kérdésben –, hogy nemcsak a tudást tárolja, hanem egyúttal másokat is bevon a nyelvi esemény szituációjába. Ez a szóbeliség kultúrája mellett olyan „reziduális" szóbeliségre is jellemző, mint amilyen például az antikvitástól a XVIII. századig tartó retorikai tradíció volt. S hogy miként érvényesülhetett ez az 1700-as évek Debreceni Kollégiumában? „A korabeli iskolát a latinizmus mellett a retorikus szellem jellemezte." Egyes tanítókról (Háló Kovács József, Fodor Gerzson) pedig azt lehet tudni, hogy bizonyos szövegeket úgy tanítottak, hogy a fontosabb jeleneteket eljátszatták a diákokkal.[47]

[45] NELSON, Lowry, Jr., *Baroque Lyric Poetry*, New Haven–London, 1963, 87–98.

[46] Vö. ONG,Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London–New York, 1991[5], 108–112.

[47] JUHÁSZ Béla, *i. m.* 23.

A következőkben a dramatikalitás jelenségéhez kapcsolódóan a halott megszólaltatásának néhány vonatkozását fogom megvizsgálni. E művelet nem más, mint a prosopopeia művelete, mely igencsak fontos eleme a halotti búcsúztató verseknek. Legalábbis ezt sugallja Losontzi Hányoki Istvánnak a *Halotti énekek* című megújított, s így bizonyos értelemben a funerációs költészet hagyományával számot vető kötethez írt előszava. Ennek néhány megjegyzése akár a halotti búcsúztató műfaji definíciójának is beillene. Először általánosságban vet számot a keresztény elveknek megfelelő temetési szokásokkal:[48] „Mi nálunk ezen Keresztényi kötelesség […] harangozás, éneklés, könyörgés és prédikállás által szokott menni. A' mellyek mind hasznos végekre tzéloznak. […] harangszó egybe gyüjti a' kösséget a' siralmas házhoz: a könyörgés Isten' segedelmét kéri a bódog ki-múlásra: a' prédikállás tanitja a' hallgatókat a' jó életre, és a' halálra való idvességes készülésre: az éneklés pedig a' meg-kesereredett sziveknek vigasztalásokra szolgálnak." Később egy eddig nem említett sajátosság kerül az előtérbe. „Némelly Bölts Elmék ugyan a' Prosopopoeját egészen ki-hagyatni kívánták: de igy az egész Könyvet nagy részben meg-kellett vólna változtatnom: mellyre sem tzélom nem vólt; sem annyi bátorságot magamnak nem vehettem, *tudván a bé-vett szokásnak nagy erejét*. Azért némellyeket úgy hagytam, a' mint találtam. Külömben is *azok az Éneketskék úgy gondoltathatnak, mint bútsúzó Versek, mellyek Prosopopoejával szoktanak nálunk lenni*, és nem úgy a' meg-hóltaknak mint az Elöknek tanittatásokra szolgálnak. Úgy éljenek, hogy azokat magok felül, életeknek végén, víg örömmel mondhassák. Bóldogok bizonyára, kik az Úrban halnak meg: mert megnyúgosznak az ö fáradságoktól, és az ö tselekedeteknek jutalma követi őket. Amen. Jel. 14:13." [Kiemelések: S. A.] A kortárs tanúsága szerint tehát a XVIII. században nagyon is elterjedt szokás volt – leginkább a halotti búcsúztató verssel összefüggésbe hozhatóan – a halott megszólaltatásának aktusa. Ez a maga módján a bibliai mondanivalóhoz szorosabban kapcsolódó prédikációs tanítás és az éneklés általi megvigasztalódás hatásaihoz járult hozzá. Tehette bizonyára ezt azért, mert – mint ahogy egy korabeli francia teoretikus írja – az aposztrophé egyszerűbb műveletéhez, a jelen- vagy távollévő személyek megszólításához képest a prosopopeia, a halottak, távollévők vagy élettelennek megszólaltatása „emelkedettebb", elementárisabb hatást válthat ki.[49] Ám ennek is megvan a maga ára. Az alakzatban „megbúvó látens veszély" az, hogy a halott megszólaltatásával az élők némává, holttá válnak. A halál *vagy* élet helyett, a halál *és* élet képlete, azaz az összeegyeztethetetlen dolgok közti átmenet lesz meghatározó. Ennek egyik legnyilvánvalóbb megvalósulási formája az epitáfium.[50]

[48] A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárának 1-1178-as jelzetű példányát idézem. A szögletes zárójeles részek a lapok sérülései miatt olvashatatlan szavakra vonatkoznak.

[49] Vö. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 1.*, szerk. UEDING, Gert, Tübingen, 1992, 834. (Az 'Apostrophe' címszó alatt.)

[50] Vö. De MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.

Vossius poétikája harmadik könyvének epitáfium-fejezete szerint igencsak szép, kedves gesztus a sírversben a sírhalmot, az urnát vagy éppen a gyászolókat megszólítani.[51] Thienemann Tivadar szerint az általa hol epigráfiának, hol inskripciónak nevezett sírfelirat beszédhelyzete igencsak különleges. (Szerinte az epitáfium az oralitáshoz még közelálló, de már az írott irodalom kialakulásának első lépcsőfokát jelentő műfaj.) A VÁNDOR ÁLLJ MEG… feliratnak „csak úgy van értelme, ha az országút egy pontján mered a vándor elé". Esetében „a mondat pszychologiai középpontja mindig maga a beszélő, ill. a tárgy, mely az inskripciót hordozza". Szerzője személytelenségben marad, nem ő beszél. A tárgy maga szólal meg azok előtt, akik vele szembe kerülnek. Az epigráfia ezzel a „chorikus előadáshoz", a szóbeliséghez válik hasonlóvá.[52] Jesper Svenbro a sírfeliratnak a görög antikvitásban betöltött szerepét vizsgálva állapítja meg, hogy az inskripció hallgatók előtti fennhangon történő kibetűzése kétértelmű helyzetet teremt, ahol „a felolvasott kijelentés és az olvasó saját kijelentése összekeveredett egymással. […] Az idézett felirat olvasója olyan »én«-t ölt magára, amely kimondva nem önmagára utal. […] A feliratot úgy kell felolvasni, ahogyan odaírták. Ha az olvasó ezt megteszi, úgy ténylegesen az írás szolgálatába áll, odakölcsönözvén annak hangképző szerveit, testét és hangját. Az olvasó az íráshoz tartozik. Ilyenformán nem jelent ellentmondást, ha a fenti gondolatmenet alapján az »én«-t kiejtő hang az íráshoz tartozik, egy testté lesz azzal, egyesül vele a felolvasás tartalmára."[53]

Amellett, hogy a halotti búcsúztató vers, illetve annak egyik, a halott elbúcsúzását megfogalmazó része felfogható akár egy kiterjesztett sírfeliratként is, e megszólalási szituáció jellemző még a gyűjteményekben szintén megtalálható számtalan latin és magyar nyelvű epitáfiumra. Az egyik legérdekesebb példa az a szöveg lehet, mely minden bizonnyal mintaként, *recept*ként szolgálhatott a sírfelirat-készítéshez. Az *Epitaphium puelle* című darabot teljes egészében idézem *Nagy István gyűjteménye*ből:

> Nagy, vagy kis tűkőrhőz a' ki kőzel mégyen / Meg láttya ortzáját az mitsodás légyen / Hogy abból magának tanúságot végyen / Mert tűkőrbe nézni jó véggel nem szégyen. / Igy mondom a hóltak kitsinyek vagy nagyok / A halandóságnak im tűkőre vagyok / A hideg halállal mint én most megfagyok / Ugy te is a ki élsz tanúlj példát hagyok / Itt is N. Susánna mutattya / Ki hólt testét e' sir halomba nyugtattya / Mellyért N. N. édes Attya / Annya N. N. sirattya / Susánna vólt neve, illy szép liliom szállt / Huszonhat hólnapra a' halál le kaszált / De hisszűk hogy menyben jobb éltre talált / Mert Jesus a bóldog Lelkek kőzzé számlált. (101.)

[51] VOSSIUS, Gerardus Joannes, *Poeticarum Institutionum, libri tres*, Amsterdam, 1647, III. 116, 12. §: „At illud non invenustum, alloqui tumulum, vel urnam, quae continet vita functum: vel Academiam, curiam, forum, patriam, quae amisit […]". A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárának G821-es jelzetű példányát használtam.

[52] Vö. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931 [Reprint], 70–136.

[53] SVENBRO, Jesper, *Az archaikus és klasszikus Görögország: A csöndes olvasás feltalálása*, in: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, *i. m.* 53.

A holt és az élők tulajdonképpen összekeverednek egymással – már csak a *tükröződés* képében is. Ám a szövegben nemcsak a halott szólal meg. A vers grammatikájában és pragmatikájában összefonódnak az élők az elhunyttal. Az övé mellett két másik hang jelenik meg. Az egyik a hosszabb búcsúztató versek *szónok*ának egyes szám harmadik személyű beszédéhez hasonlít („Itt is N. Susánna mutattya"), a másik pedig a halotti énekekben megszólaló, többes szám első személyű gyülekezetéhez („De hisszük hogy menyben jobb életre talált"). Ez a három szólam összefonódik, hangsúlyosabb váltás nélkül váltakozik egymással: nem egyértelmű, hogy a *szónok* vagy már rögtön az elhunyt kezdi a beszédet a vers elején; s igen furcsa a váltás az „A hideg halállal mint én most megfagyok / Ugy te is a ki élsz tanúlj példát hagyok / Itt is N. Susánna mutattya" sorok között is. A különböző személyek összetett kapcsolatára lehet egy másik jó példa a Németi Pál temetésére írott, fentebb már idézett vers, mely az emberi kapcsolatok kiazmikus egymásba fonódását jeleníti meg. A Teleki Józsefhez szóló részben például így: „Ugy tettzik szivemnek buzgó forrási / Vér helyett lettenek szerelmed árjai. / Bizony meg hólt szivem eszmél hűségedre / Porom kőzt találhattz érdemes nevedre" (157.). Az élő (szerelmének „árjai") ebben a részletben az elhunyt részévé (tulajdonképpen a „vér"-évé) válik, miképpen maga is bizonyos értelemben a halott poraiból *épül fel*.

E tanulságok kapcsán ismét felmerülhet bennünk a kérdés: miként viszonyulhat egymáshoz a halotti búcsúztató vers két fő része, *szónok/felolvasó* elmélkedése, illetve az elhunyt búcsúzása? A filozofálgató rész és a búcsúzás általában jól elkülöníthető egymástól. A szövegek jelezni szokták egy adott ponton, hogy azontúl már a halott fog *beszélni* saját nyelvével. Vannak olyan esetek is, amikor egy-egy igen tudatos metafiktív reflexió azt tudatosítja, hogy az elhunyt a *szónok* hangján szólal meg. Erre lehet példa az 1787-ből származó, *Actio Funebris* című textus, mely Kovács József alkotása, aki feltehetően azonos Csokonai egykori tanárával, Háló Kovács Józseffel. A vers a *Halotti búcsúztatók* című kötetben maradt fenn (az ezután következő oldalszámok erre a gyűjteményre vonatkoznak): „Ímé én általam azt mondja Atyátok" (97.). Ő pedig a szokásos búcsúzó és intő szavakat intézi az életben maradottakhoz. A szituáció érdekessége másban áll. Nem egyértelmű ugyanis – külön nincs jelezve –, hogy hol ér véget a búcsúzó halott szólama, s tér vissza a *szónok*é.

> Mind siralmas Felek vagytok ti és lesztek / Csak könynyezzetek ám, mert méltán könynyeztek / E' sirások talán megvigasztalhatnak / E' bánat helyében örömöt hozhatnak, / Úgymint vétketeket ha megsirattyátok / Lesz ez az Itélö Bíró még Atyátok. / Meg ne itéljétek ezeket azonba / Mert ö velek együtt járunk mind egy nyomba. (98–99.)

Itt (még) nincs éles váltás. A mechanizálódott olvasáson kívül más nem támasztja alá, hogy az „ezek" úgy utalna a holtak csoportjára, hogy az magában foglalná a megszólaló halott családfőt. De ezután a korábban az elhunyt által *ti*ként megszólított közösség *mi*ként jelenik meg:

> Ö az Úr, bánhatik velünk is akképpen / Mert büntetö karját kisztetjük sokképpen / Tehet ö minket is haragja czéljává / Sokakat özvegygyé, sokakat árvává. / E' szerént éltünket aképpen fojtassuk / Félelemmel hogy az Úr szavát halgassuk / Halandó vóltunkat forgassuk eszünkben / Nem maradván soká megrögzött bününkben. (99.)

A következő sortól a gyászolók ismét *ti*vé válnak:

> Most is ha ezeket majd kikéséritek / Ha e' Familiát egy sirba tészitek / Könnyes szemeteket az égre vessétek / A hatalmas Istent úgy engeszteljétek, / Jússon eszetekbe majd viszszajövőben / Hogy hetet hagytatok most a' temetöben. / Te pedig a' Ki ölsz és elevenitessz! / A' Ki meggyógyítassz ha megsebessítessz! / Óh Mindenható Kéz! Kötözd bé ezeket / Az ízekre repedt fájdalmas sziveket! / Bár itt büntess minket / Tsak ott adj kegyelmet / Hol nem lehet kérni többé engedelmet, / Hogy így rövid éltünk elfojván tsendessen / Kegyelmet nyert lelkünk Te hozzád mehessen! *(uo.)*

Ebben a részben a „Jússon eszetekbe majd viszszajövőben / Hogy hetet hagytatok most a' temetöben" figyelmeztetés érthető úgy is, hogy az a megszólaló elhunyt utolsó búcsúja, aki ezután az Úrhoz fordul könyörgésével („Te pedig…"). Annak pedig nem kicsi a tétje, ha úgy olvassuk a verset, hogy annak végén nem a *szónok*, hanem a halott hangja szólal meg. Ugyanis így már a fohász „minket"-je nem feltétlenül (csak) a gyászolókra vonatkozhat, hanem a holtakra (is). Ennek következtében pedig az utolsó soroknak az életben maradottakra tett vigasztaló hatása nagy mértékben gyengül, a sír körül állók nem kapnak hangot, nem szerveződnek közösséggé közös fohásszal.

A *szónok* funkciójának megvilágításában segíthet *Nagy István gyűjteményé*nek egy újabb izgalmas búcsúztatója (az ezután következő oldalszámjelölések tehát erre vonatkoznak). A szöveg Csokonai másik egykori tanárának, Fodor Gerzsonnak[54] alkotása. A szóban forgó költemény Varjas János 1786. június 4-i temetésére íródott. A búcsúztató egy mottószerűséggel kezdődik: „Álly meg míg meg álhattz utazó egy szora / Egy rővid de bezzeg bőlts Professióra" (197.). Majd ezzel folytatódik: „Egy őreg Professor végső leczkéjére / Invital bennűnket gyerűnk kérésére" *(uo.)*. Ám a *szónok* ezek után visszakozik, és a szituáció következő interpretációját adja:

> Nem lessz Professio tsak bé harangoztam / Meg hólt a' Professor rettentő hir dördül / Sok sziv hasad, olvad, sok szem kőnybe gördűl / Meg hólt az a' kinek éjjele nappala / Nem más egyébb hanem a mi gondúnk vala. / Meg hólt és a' halál vérét már fagylalja / De a meg hűlt vér is érzi s tapasztalya / Hogy az az erántunk való hiv szeretet / Melly szivével ollyan szoros frigyet vetett / Egyre akar minket előket tanitni, / Nem lessz sikertelen úgy lehet gyanitni / Mert Lelke testének ezt Testamentomba / Hagyta mikor el vált tőlle azon nyomba / Imhol hát egy néma test koporsójából / Abból a halotti gyászos Cathedrából / Edjre tanít, de nints szava, halgat néma / Még is meg erthetjük tőlle mi a θema / Ezt a' két levelű könyvet im ki nyitja / E kettős tábláján ezt írja 's tanítja / Nints itt maradandó város nints itt haza / Most van az ő lelke otthon most ment haza (uo.).

[54] Róla részletesebben írt már Juhász Béla: *Fodor Gerzson és Csokonai*, *i. m.*

A „Nints itt” szerkezettel kezdődő két utolsó sor a kéziratban aláhúzással van kiemelve, ezzel pedig elkülönítve a szöveg többi részétől. Ez akár azt is jelentheti, hogy a szóban forgó sorok mintegy idézettként, az elhunyt professzor saját szavaiként, azaz epitáfiumaként szerepelnek a versben. Támogathatja ezt a felvetést az is, hogy nem sokkal az idézett részlet után a szöveg a következő fordulattal él: „Te pedig olvasó ha éltét visgálod / Itt rővid summáját edj rendbe találod” (198.). A búcsúztató hallgatói tehát egy sírfelirat olvasóiként szólíttatnak meg. Ráadásul a már említett mottó is az epitáfium helyzetét idézi fel. Azt sugallva, hogy az ezt követő – és ezzel együtt talán minden ilyen jellegű – vers teljes egészében egy mottó, epigráfia, illetve az ahhoz kapcsolódó szituáció hosszabb kifejtése az összegyűltek számára. A *szónok* egyfajta *interpretátor*rá válik, aki elmélkedő beszédével, azaz a halotti vers első részével keretbe helyezi, s bizonyos értelemben értelmezi, *feldolgozza* azt a paradox, bonyolult helyzetet, mely a néma, holt nyelv megszólalásából, ezzel együtt pedig a halál megtapasztalásából adódik. A búcsúztató vers fölolvasójának feladata vélhetően az, hogy ellensúlyozza, áttételeken (saját *közbejövetelé*n) keresztül közvetíthetővé tegye a gyülekezet tagjai számára az epitáfium megszólaltatásából fakadó látens veszélyt, azaz az elhunyt szerepébe való belehelyezkedést. A szónok megszólalásának tehát azt kell megoldania, hogy a közönség úgy részesüljön az elmúlás élményében, hogy bizonyos értelemben, mértékben résztvevőjévé váljon, de kellő távolságot is ki tudjon alakítani vele szemben. A befogadó esetenként a játék szereplőjévé, néha pedig csak nézőjévé, hallgatójává válik. A szónok beszédhelyzete, pozíciója tehát egyfajta dinamizmust, oszcillálást rejt magában. Mégpedig azért, mert úgy is felfogható a halotti vers előadásának szituációja, hogy amikor a közönség a szónok felé fordítja tekintetét, akkor annak arcát látja és a halott hangját hallja. Ám ha a felolvasó a bizonyítékul szolgáló tetemre irányítja a gyülekezet tekintetét, akkor azok az elhunyt arcát látják és a szónok hangját hallják.[55] Sőt, bizonyos értelemben – közvetve – rajta keresztül kap hangot a gyülekezet is. Hiszen ha nem a halottról beszél egyes szám harmadik személyben, akkor általában – az élet és halál dolgaival kapcsolatban – többes szám első vagy második személyben nyilvánul meg. Ám – természetesen – e megszólalásmódnak már nem lehet olyan hatékony közösségszervező hatása, mint a közös éneklésnek, imádkozásnak.

További elemzések tárhatnák fel a két beszédszituáció közti átmenetek részleteit. Hasznos adalék lehet ezekhez – mások mellett – Louis L. Martz *The Poetry of Meditation* című könyve, mely a XVII. századi, általában *metafizikus*nak, de nála „meditációs”-nak nevezett[56] angol költészettel foglalkozik. Úgy

[55] Ezt lehetővé tette a halotti búcsúztatók *koreográfiája*: „[A]z udvarra kitett koporsót a gyászolók körülállják: a pap és a búcsúztató (kántor vagy más szólóénekes) a halott fejénél, a közvetlen hozzátartozók pedig a lábánál helyezkednek el. A búcsúztatóban rokonsági fok, tekintély, kor, nem és egyéb szempontból rangsorolt és név szerint is említett személyek sorra a koporsóhoz lépnek, és az énekes a halott nevében, első személyben búcsúzkodik mindenkitől” (KATONA, *i. m.* 165.).

[56] MARTZ, Louis L., *The Poetry of Meditation: A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*, New Haven–London, 1962², 1–4.

látja, hogy a kor puritán meditációs irodalmának (leginkább Richard Baxternek) hatására e versszerzési gyakorlat úgy működött, hogy a beszélő kezdetben az elmélkedő-meditáló magánbeszédet, szolilokviumot (valakinek a saját maga lelkével folytatott beszélgetése) alkalmazott. Ennek célja az, hogy oly mértékben felserkentse, megmozgassa *[quicken]* a szívet, hogy végül a beszélő saját magához intézett prédikációként értett szolilokviuma imádsággá, azaz a „magunkhoz szóló beszéd az Istenhez szóló beszéddé”[57] változzon. Megvizsgálandó vonatkozás lehet, hogy az imént összefoglaltakhoz képest miként viszonyulhatnak egymáshoz a halotti búcsúztató (illetve a halotti prédikáció) elmélkedése, tanítása, mely a közösséghez és a közösség *helyett* szól; illetve a közös éneklés, imádság aktusa. S mindezek még a búcsúztató vers másik fő részéhez, az epitáfiumot felidéző prosopopeikus szólamhoz. A különböző részek közti feszültségre utalt már a Losontzi-féle énekeskönyv előszava – mégpedig az egyház hivatalos szempontját felvillantva: „[N]émelly Bölts Elmék ugyan a’ Prosopopoeját egészen ki-hagyatni kívánták”, mely egyúttal igen nagy erejű „bé-vett szokás”. A megrendelők, befogadók elvárásai azonban nem feltétlenül a tanításra koncentrálhattak: a „gyászoló közönségre mindenesetre nem a közismert általánosságok, elmélkedések, hanem épp […] a felszólítások, felkiáltások hatnak a legjobban”. „Az igazi búcsúztatónak […] egyedinek és alkalminak […] kell lennie, vagyis különböznie kell minden előző és soron következő rokonától, ill. változatától. Minél szívszaggatóbban és hangosabban zokognak egy-egy búcsúztató előadásakor, annál inkább elnyeri a gyászolók (és a kívülállók) tetszését is”. Ám a megvalósult gyakorlatban ezek az alkotások „nem annyira egyediek, mint azt a szerzők és a megrendelők hiszik: […] rendszerint a virrasztó- és egyéb halotti (egyházi) ének fordulatait szokták felhasználni, aktualizálni”.[58]

Ahogy a halotti búcsúztatókban az „egyedi” és „általános” vonások kapcsolata igencsak összetettnek bizonyul, úgy a főbb részek, s rajtuk keresztül a különféle célok, befogadásmódok relációja sem nélkülözi az ambiguitást. Viszonylag könnyű, s ugyanakkor túlzottan leegyszerűsítő lenne kiélezett, kibékíthetetlen ellentétként elképzelni a két rész, azaz az egyház hivatalos szemléletéhez közel álló elmélkedés és a köznép által jobban kedvelt búcsúztatás viszonyát. Zsigmond Ferenc úgy vélekedik, hogy a diákok halotti versei akkor játszották a főszerepet, ha bizonyos temetéseken nem jutott szerep a lelkipásztornak. Az ilyen szertartás nem „prédikációs”, de még csak nem is „imádságos” volt, hanem „énekszós”. Azaz a kántor és néhány iskolás végezte el a feladatokat. De ha volt is szép és okos lelkészi szereplés, írja Zsigmond, a „kezdetleges ízlésű” közönség akkor is a kántori búcsúztatót várta, ez „ereszkedett le” a hallgatóság értelmi és ízlésbeli színvonalára. A halott nevében elmondottakkal, a rokonok név szerinti megszólításával, az „érzékenyítés jól bevált és ismétlődő közhelyeivel, kacskaringósan tudákos kifejezéseivel” megríkatta őket.[59] Ehhez kapcsolódóan érdemes felidéznünk Peter Burke azon

[57] *I. m.* 174.

[58] KATONA, *i. m.* 166.

[59] Vö. ZSIGMOND Ferenc, *i. m.* 17–19.

megállapítását, miszerint a kora újkorban újonnan kialakuló, polgárinak (is) nevezhető „középkultúra", „isten szolgáinak kultúrája" annak ellenére, hogy a népi kultúra megreformálására, új változatának megteremtésére törekedett, sok jellegzetességét átörökítette. E tendencia részévé vált – többek között – a prédikáció műfaja is, amennyiben az igehirdetések „akár órákig is tarthattak, és komoly hatást gyakoroltak a hallgatóságra, mely felkiáltásaival, sóhajtásaival, sírdogálásaival *az esemény aktív résztvevőjévé vált*" [kiemelés: S. A.].[60] Ez a helyzet pedig felidézi a *népi* kultúra – s leginkább egyik fő eseményének, a karneválnak – azon sajátosságát, hogy a színházzá vált városban „[T]ulajdonképpen nem volt éles határvonal színészek és nézők között".[61] Így tehát az elit vagy középkultúra és a népi vagy populáris réteg viszonyának elemzésében nem az elnyomás és a rehabilitáció dinamikájára, hanem a két (vagy még inkább három) regiszter közti összetett közvetítődési folyamat mozzanataira helyeződik a hangsúly.[62] Hasonló a helyzet a magyar szakirodalom több helyén is – mások mellett például Stoll Béla és Kőszeghy Péter tanulmányaiban.[63]

[60] Vö. BURKE, Peter, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., 1991, 245–268.

[61] *I. m.* 218.

[62] Robert W. SCRIBNER ezek kapcsán figyelmeztet arra, hogy Burke napirendre tűzte az elit és nem elit kultúra kapcsolatának kérdéskörét, de – s kerülte is ennek látszatát – meg nem oldotta. Ezért „még mindig messze vagyunk annak megértésétől, miként következett a kulturális változás vagy folyamatosság" a kora újkori népi és magas kultúrák összetett viszonyában (*A kora újkori Európa történeti antropológiája*, ford. LAFFERTON Emese, in: *Történeti antropológia*: *Módszertani írások és esettanulmányok*, szerk. SEBŐK Marcell, Bp., 2000, 174.). Aron GUREVICS sem annyira az ellentétekre, mint inkább a hivatalos doktrína és a folklorisztikus tudat közti párbeszédre koncentrál. Ezzel kapcsolatban emeli ki a burke-i *középkultúrá*hoz hasonló vonulat, az alsópapság által művelt parokiális (tömeg)irodalom szerepét, mely a hallgatósághoz idomulva, a kifinomult teológiai gondolkodás „középszerűsítésével" közvetített az elit és népi rétegek között (vö. *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György–F. NAGY Géza, Bp., 1987, 17–75.). A populáris olvasásról értekező Roger CHARTIER pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a XVI–XVIII. századok során egyre szélesebb körű alfabetizáció következtében kialakuló új olvasóréteggel kapcsolatban megfontoltan kell ítélkeznünk. Ugyanis a fragmentáltságra, szekvencialitásra épülő „népinek bélyegzett olvasási szokások egyszersmind, másfajta formában, a művelt olvasót is jellemezték. A reneszánsz tudós olvasásának két emblematikus eszköze, a könyvkerék, amely egyszerre több könyv olvasását tette lehetővé, s a *loci communes* jegyzetfüzete, amely különféle rubrikákba osztotta szét az olvasó által gyűjtött idézeteket, információkat és megfigyeléseket, egyaránt olyan olvasásra utalnak, amely kivonatok, áthelyezések és összevonások módszerével dolgozik […]. […] Azt kell feltételeznünk, hogy miközben a falusi közösség tágabb értelemben a »népi« kultúrához tartozott, olvasási szokásai egyáltalán nem népiek? Akárhogy legyen is, a kérdés óvatosságra int az olvasási szokások morfológiájának túlságosan elsietett és túlságosan globális társadalmi minősítésével szemben." (*„Népi" olvasók, „népszerű" olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig*, *i. m.* 317.)

[63] Vö. STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVIII. századi kéziratos szerelmi lírához*, ItK, 1958, 170–176.; KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban*, in: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, szerk. JANKOVICS József és mások, Bp.–Wien, 1989, 183–189.

A magyar irodalom történetében az 1700-as évek második felének késő barokk népiességét, népszerű kultúráját az „elprovincializálódott" református művelődésével szokás összefüggésbe hozni. „E paraszti, mezővárosi, kisnemesi világnak a műveltségében és irodalmában így összesűrűsödött a korábbi periódusok csaknem minden konzervatív, illetve vulgarizálódott öröksége. A katolikus népiességnek, a provinciális nemesi barokk hulladékainak és az alacsony szintre szorított református hagyománynak ez az ötvözete pedig egy minden korábbinál szélesebb közműveltséggé terebélyesedett, minthogy az írni-olvasni tudók tábora a késő barokk évtizedeiben nagymértékben megnövekedett."[64] Itt utalhatunk azonban arra, hogy hozzávetőlegesen milyen összetételű lehetett a korabeli, mondjuk debreceni befogadók átlagos műveltsége. Ebben segíthet – mások mellett – Zoltai Lajos írása, mely néhány XVIII. századi magánkönyvtár hagyatéki leltárának tanulságaival szolgál e kérdéssel kapcsolatban. Egy szabómester(!) például „a következő könyvekkel dicsekedhetett: Váradi biblia. Tóthfalusi Miklós bibliája. Ujtestamentum két példányban is. Éneklésben tanítómester. Gileadbeli balzsamum. Igazság paizsa. Gerhardtól Liliomok völgye és Elmélkedések. Továbbá Bujdosás emlékezetköve. Mennyei társalkodás. Romlottság kútfeje. Praxis pietatis. Lelki fegyver. Mennyei tárház kulcsa. Ráday Páltól: Lelki hódolás. Lisznyai magyar krónikája. Cicero, Ovidius, Vergilius, Curtius, Quintus és Justinus classicus művei". Másik példa: egy vasárus könyvestékájában 62 magyar, latin, német kötetet írtak össze. Ezek is vallásos, hittudományi, jogi, történelmi, földrajzi, nyelvészeti, szépirodalmi, ismeretterjesztő tartalmúak.[65] Zoltai egy másik munkájában cáfolni igyekszik Csűrös Ferenc nyomdatörténeti könyvének azon kijelentését, hogy a XVIII. században „a *nyomda élete sokkal egyhangúbb*, szintelenebb, mint az előző korban"[66]. Ugyanis szerinte a város szellemi közegét meghatározó „debreceni könyvnyomda kulturális és vallási jelentősége az előző korszakhoz képest az 1700-as években sem hanyatlott; inkább emelkedett"[67]. Ahogy Trócsányi Zoltán írja, a XVIII. századra közel sem volt jellemző a magyar nyelv elhanyagolása és elfelejtése: „ennek a századnak volt sok nyomdája, rengeteg könyve és nagy olvasóközönsége".[68] Nem mondhatni tehát, hogy a debreceni polgárokhoz, lakosokhoz szóló halotti búcsúztató költészetnek kizárólag *parlagi*, populáris ízlésű közönséggel kellett volna számolnia. A jövőben részletesebben vizsgálandó kérdés lehet, hogy a sokszor folklorisztikusnak tekintett alkalmi versszerzés miként kapcsolódhatott egyfelől a populáris befogadásmódokhoz, igényekhez, másfelől a hivatalos, egyházi középkultúrá-

[64] VARGA Imre, *A barokk népiesség utolsó fázisa*, in: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, *i. m.* 592. („A népies barokk irodalom szétáradása" című részben.)

[65] ZOLTAI Lajos, *Mit olvastak régen a debreceniek?*, *Theologiai Szemle,* 1934, 344.

[66] CSŰRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, 1911, 210.

[67] *Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei: Adalékok e könyvnyomda történetéhez*, összegyűjtötte ZOLTAI Lajos, Debrecen, 1934, 6.

[68] Vö. TRÓCSÁNYI Zoltán, *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*, MKsz, 1941, 22–25.

hoz, a prédikációs, kegyességi és más hasonló jellegű irodalmi szövegegyüttesekhez.

(kitekintés) Általában azt szokás mondani a halotti búcsúztató versekről – még Csokonai ilyen jellegű szövegeiről is –, hogy művészeti szempontból nem túl jelentősek, s hogy különösebb figyelemre nem érdemesek. Ennek ellenére remélem, sikerült rámutatnom e szövegtípus néhány izgalmas poétikai sajátosságára.

Ezek még érdekesebbé válhatnak a műfajhoz tartozó, kiemelkedő Csokonai-költeménnyel *(Halotti versek a' Lélek' halhatatlanságáról)* kapcsolatos szakirodalmi megjegyzések fényében. Szauder József „műhelytanulmányá"-ban azt elemzi, hogy a költemény I. részében miként alakul ki egy, a szavak ismétlésére és szinonimitására; a mondatrészek ellentétére és párhuzamosságára; valamint a szószerkezetek kiazmikusságára és variálására épülő összetett struktúra.[69] H. Nagy Péter egy rövidke írása szerint a versben „a hallgatóságra irányított folyamatos önkommentárok működtetése és a szerepcserék – beszélők/hallgatók – játékai"[70] fedezhetők fel. Bizonyos értelemben mindezek előzményei megtalálhatók a kollégiumi költészet halotti búcsúztatóiban.

Baróti Dezső úgy vélekedik, hogy „a halotti búcsúztatók Csokonaija a Young és Hervey műveiből feléje áradó teológiai tartalomból, sőt frazeológiából is hasznosított valamit", a kálvinista ortodoxia teológiai gyökerű világképén túl. „De bármilyen olvasmányemlék húzódjék is meg sorai mögött, helyenként mindenesetre már-már az angol sírköltők érzelmes pathoszával és nem kevés poézissel idézi fel még azokat a gyászos sírhalmokat"[71]. Szilágyi Ferenc, igaz egy másik vers kapcsán, azt veti fel, hogy a Csokonai és Péczeli Young-fordítása közti párhuzamok akár abból is következhettek, hogy közös forrásból merítettek. Ő ezt a forrást az antik költészet közhelyeiben jelölte meg.[72] Emellett azonban érdemes lehet fontolóra venni, hogy a debreceni diákévek – a „tudós nevelődés"[73] mellett – milyen irodalmi hatást közvetíthettek még a majdani komáromi prédikátor számára – esetleg a kiterjedt funerációs irodalom formájában. Ez különösen a Young-mű, azon Night Thoughts fordítása kapcsán bírhat jelentőséggel, melyet a szakirodalom általában egy „dagályos", „lehetetlen"[74] alkotásnak tart, ami nem más, mint egy több ezer soros

[69] Vö. SZAUDER József, *„Rémítő s vidító kétségek": „A lélek halhatatlansága" I. részéről: műhelytanulmány*, in: Uő., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SZAUDER Mária, Bp., 1980, 295–297.

[70] H. NAGY Péter, *Kánon (és) tankönyv az ezredforduló nyitányán: Szegedy-Maszák Mihály:* Irodalmi kánonok, It, 2000/2, 311.

[71] Idézi SZILÁGYI Ferenc, *A „Szomoru Halotti Versek" hitelességéről*, *i. m.* 234–235.

[72] Vö. *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei: Költemények 1. (1785–1790)*, s. a. r., a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975, 403.

[73] BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József (Első közlemény)*, ItK, 1965, 415.

[74] ELTON, Oliver, *The English Muse*, London, 1937, 287.

elmélkedés életről, halálról és a halhatatlanságról[75]. Stílusában – mely egyébként a különbözőségek mellett több vonatkozásában is felidézi a XVII. század „metafizikus" költészetét – egyszerre van jelen egyfajta „dramatikusság" és „epigrammatikusság".[76] Ezek a sajátosságok pedig, mint utaltam rá, a halotti búcsúztatókban is megjelennek. Kérdés lehet, hogy ezen poétikai megoldásokkal találkozhatott-e, ha igen, milyen irodalmi formában Péczeli debreceni évei alatt, s hogy ezeket – ha egyáltalán, akkor – miként hasznosíthatta saját prózai fordításában.

Borbély Szilárd részletesen elemezte, hogy Kölcsey a *Vanitatum vanitas*ban miként keresget, talál meg, s egyúttal alakít át „egy érvényes és közérthető megszólalásmódot". Egyszerű, közösségi és retorizált beszédformákkal, műfajokkal kísérletezik a költő ebben az időben. Borbély érvelése szerint a szóban forgó vers a prédikációt használja fel imitációs sémaként, miközben a prédikátori-orátori tevékenységet átírja a lírai-poétai szövegalkotás bizonyos módszereivel.[77] Ezekkel kapcsolatban azt is megkockáztathatjuk, hogy a kiterjedt halotti búcsúztató költészet – részleteiben és természetesen nem poétai, hanem versificatori módon – Kölcsey imént bemutatott eredményeit is megelőlegezhette. Hiszen ezek a versek is a (halotti) prédikációkon munkálkodtak, azok tanításait tördelték-fogalmazták újra verses, apróbb, epigrammaszerű egységekből álló formába, s kiegészítették még a prosopopeia fikcionáltságával.

S végül, ide kívánkozik még az az elgondolkodtató vonatkozás, melyre Pál József hívta fel a figyelmet az Árkádia-pör kapcsán. Szerinte irodalmunk első nagy művelődésszemléleti vitájának rendkívül „érdekes, de sajnos nem eléggé kiélezett mozzanata az *Et in Arcadia ego!* felírás alanya körüli félreértés. A Poussin képéről vett mottót Kazinczy hol latinul, hol Árkádiában éltem én is fordításban idézte. A két mondat tartalma azonban nem teljesen azonos. Az eredeti állítmánya nincs kitéve, a fordítás viszont kitesz egy múlt idejű állítmányt (éltem), s ezzel – önkényesen – értelmezi is a feliratot. Az *Et in Arcadia ego!* alanya lehet a halál is, ekkor a mondat állítmánya viszont jelen idejű lesz: én (a *halál*) az Árkádiában (értsd: a felhőtlennek tűnő boldogság, szépség) is jelen vagyok. Ebben a felfogásban a halál éppen nem a neoklasszikus költők antik szerenitás-élményével hozható összefüggésbe, hanem a barokk memento mori reminiszcenciáival. Fazekas – éppúgy, mint a XVIII. századi temető- és sírkultusz sztereotípiáit kidolgozó angol protestáns költők, Young, Hervey és Gray – ez utóbbi, pesszimista magyarázatot tartotta helyesnek. Kazinczy viszont, kontinentális példák alapján, múlt idejűvé változtatta a latin mottó állítmányát, s ezzel az alany a pásztor-költő lett. Egy, a felvilágosodás tudományos optimizmusából táplálkozó, az antik képzőművészet bűvöletében élő

[75] WARD, A. C., *English Literature: Chaucer to Bernard Shaw*, London–New York–Toronto, 429. (Először 1958-ban jelent meg.)

[76] COURTHOPE, W. J., *A History of English Poetry*, London, 1925, 298.

[77] Vö. BORBÉLY Szilárd, *A* Vanitatum vanitas *szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, 1995, 70–73.

korban ez a pszichológiai szempontból jóval kedvezőbb »pogány« szemlélet vált uralkodóvá." „Az angol költőkön kívül, akik pesszimizmusukban sohasem szakítottak teljesen a XVII. századi halál-tematikájú irodalom és képzőművészet motívumaival, stiláris elemeivel, tudtunkkal Fazekas Mihály volt az egyetlen, akiben felmerült a kérdés: vajon nem a szarkofágus beszél-e?"[78] Ezt teszi a Kazinczy által oly nagyon elítélt debreceni *lugubris tónus* hatása. De vajon milyen szerepet játszhatott ebben a kiterjedt (nyomtatásban és kéziratosságban, versekben és énekekben reprezentált) funerációs költészet, s ezen belül is a halotti búcsúztatók műfaja, amelynek alkotásaiban elhagyhatatlan fordulat volt annak tudatosítása, hogy az elhunyt elbúcsúzása közel sem egyszerű aktus. Ugyanis ennek során egy holt test szólal meg – némán; sírfeliratokhoz, síremlékekhez hasonlóan: „Imhol hát egy néma test koporsójából / Abból a halotti gyászos Cathedrából / Edjre tanít, nints szava, halgat néma / Még is meg erthetjük tőlle mi a θema / Ezt a' két levelű könyvet im ki nyitja / E kettős tábláján ezt írja 's tanítja / *Nints itt maradandó város nints itt haza* / *Most van az ő lelke otthon most ment haza*".

[78] Vö. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988, 159–169.

Bódi Katalin

A REJTŐZKÖDŐ HAGYOMÁNY: A HEROIDA JELENTÉSEI A MAGYAR IRODALOMBAN A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

magyar kontextus

A heroida[1] ovidiusi megteremtése után több évszázadon átívelő, folytonosan változó szerepű, új témákat integráló műfaja 1717-ben, Héloïse és Abélard történetének feldolgozásával kap ismét fontos szerepet az angol irodalomnak a klasszikus ízlést prolongáló szegmentumában. Majd a XVIII. század második felében, amikor Pope művének, az *Elisa to Abelard*nak franciára fordításával, illetve több heroidagyűjtemény kiadásával számos európai irodalomba eljut ez az antik eredetű, de a korabeli irodalmi törekvésekkel erőteljesen összekapcsolódó műfaj. A heroida XVIII. századi hatástörténete, azon belül pedig a levélregénnyel történő összefonódása a francia hagyományból kiindulva válik jelentőssé. Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedeiben, a regényirodalom meghonosodásával egy időben válik rövid időre fontos törekvéssé a heroidafordítás egyes szerzők életművében. A szerelmi tematika feldolgozásának módja, illetve a levélregénnyel való diszkurzusbeli-poétikai rokonság arra figyelmeztet, hogy a heroida nem megkerülhető műfaj ennek az időszaknak a tanulmányozásában, s olvasása elsősorban a felvetett transztextuális kapcsolódásai felől kaphat értelmet. Vagyis ezen időszak heroidájának[2]

[1] A dolgozat a heroida fogalmát kifejezetten Ovidius műfajteremtése nyomán használja, vagyis olyan versformában írt szerelmi tematikájú levélként, amelyet a műfaji paktum szerint mondai, mitológiai, történelmi stb. személy ír távollévő kedveséhez. Így a tanulmányozott szövegek köréből az episztola szükségképpen kimarad, annak ellenére, hogy a gyakorlatban nem ritka összekapcsolásuk, illetve összemosásuk, ami retorikai szempontból esetleg indokolható, viszont sem poétikai, sem eszmetörténeti érvek nem támogatják. Gondolatmenetünk szempontjából a heroida jelentése elsősorban a levélregény viszonylatában értelmezhető, míg az episztola kifejezetten a levélírás hétköznapi gyakorlatához kötődik. Ebből a horizontból a heroida poétikai, míg az episztola retorikai megközelítésben látszik meghatározhatónak.

[2] A heroida magyarországi története azonban nem ekkor kezdődik, fontos tehát megjegyezni az elhatárolás céljából, hogy a reformáció irodalmában a német nyelvterületről kiindulva, az allegorikus heroida a XVI. századi magyar költészetben fontos szerepet töltött be. Egyébiránt szintén az ovidiusi tradíció továbbéléséről van szó,

értelmezése bizonyos szempontból korlátozott nézőpontot igényel, s a levélregény horizontjából történő vizsgálódás belátásai számos eredménnyel gazdagíthatják e társműfaj megértését.

A hetvenes évek fordításirodalmát, amely főleg a testőrírók tevékenységéhez köthető, elsősorban a szerelmi tematika és a regényforma jellemzi. A szerelem nyilván szélesebb filozófiai horizontban nyeri el az értelmét, mégpedig a hagyományos erkölcstani gondolkodás, Isten, a természet, a megváltozó emberkép stb. kontextusában. Bíró Ferenc monográfiájában részletesen beszél a szerelmi diszkurzus összetettségéről ezekben a szövegekben, amelynek az alapja a cselekmény háttérbe szorulása a bölcselkedő helyzet kihangsúlyozásának következtében, az evilági vonzalmakra irányuló reflexiók, illetve a szerelem mint világmozgató princípium megfogalmazása.[3] Bíró két alaptípus köré csoportosítja a regényeket, drámákat, levélregényeket, illetve heroidákat egyaránt tartalmazó korpuszt. Az egyik csoport egyfajta belesimulást mutat a hagyományos világrendbe, így a szerelem valamiféle igazolást nyer a természetben megmutatkozó isteni akarattól. A másik csoport szövegeiben viszont éppen a szerelem és az Isten alakjában megnyilatkozó tradicionális erkölcs konfliktusának nyílttá tétele kap főszerepet.

Az elsősorban Héloïse és Abélard történetét feldolgozó heroidafordítások természetesen ez utóbbi kategóriát gazdagítják, s a szövegek beszédmódját tanulmányozva nyilvánvalóvá válik kapcsolódásuk a 90-es évtizedben irodalommegújító szereppel bíró érzékeny levélregényekkel. Ráadásul ekkor a heroida ismét népszerűvé válik a fordításokban, de ezúttal már a testőrírók körétől és nemzedékétől elszakadva a fiatalabb írógeneráció körében. Ugyanakkor, nyilván a klasszikus hagyomány még mindig meghatározó jelenlétének következtében, Ovidius műfajteremtő *Heroides*ének egyes darabjait is átültetik magyar nyelvre.

A heroidák és a levélregények már említett rokonsága több szinten érvényesül, természetesen nemcsak a magyar irodalomban: azonos epikai alaphelyzet (egymástól elszakított szerelmesek), azonos szövegépítkezés (levélforma, illetve levélváltás), azonos tematika (a külvilág kegyetlensége, a szerelem végzetessége az érzékeny világlátás topológiájából), azonos szókincs (az érzelmek, az önkifejezés meglehetősen innovatív megfogalmazása) teszi erőteljessé a hasonlóságot. Nagyon evidensnek tűnik tehát a két műfaj kapcsolódása, azonban ha az antikvitástól az érzékenységig végigvezetjük a szerelmi tematikájú heroida műfaját, a rárakódó hagyományok visszabontásával sokkal összetettebb viszonyrendszert fedezhetünk fel, aminek eredménye kimozdíthatja a heroidát abból az esetlegesen leegyszerűsített helyzetből, amely mind-

viszont kifejezetten a retorikai szerkezet (a panasz beszédhelyzete) megőrzésével, amely a konfesszionális polémiát és a politikai publicisztikát integrálja. A magyar reformáció heroidaköltészete elsősorban a Querela Hungariae toposzt tematizálja. Vö. IMRE Mihály, *„Magyarország panasza" A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában,* Debrecen, 1995, 7–9.

[3] BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Budapest, 1995, 99.

össze a levélregény verses társműfajaként ábrázolja, ugyanakkor a magyar levélregény tágabb horizontba helyezéséhez is hozzásegít.

eredet

Ovidius a *Hősnők levelei*vel műfajt teremt, s a heroida a nevében hordozza tovább születését, vagyis az antikvitást követően is alapvetően megmarad verses levélnek, amelyben egyre bővülő lehetőséggel mitológiai, mondai, bibliai, történeti vagy regényből ismert személy ír távollevő kedveséhez. Ovidius huszonegy heroidája önmagában rejti a folytatást, ezáltal pedig a szöveghagyománnyá, majd a műfajjá alakulás lehetőségét: a csak női megszólalásokra Ovidius Sabinus nevű költő barátja hamarosan néhány választ ír, s ezzel a heroida igazi irodalmi terminussá válik. Vagyis a szó ezután nem *hősnő*t, hanem műfajt jelöl, amely nemcsak nők, hanem férfiak érzelmi megnyilatkozását is tartalmazhatja. „Némileg" módosítja persze ennek a folytatásnak a jelentését az a tény, hogy utólag kiderül ezekről a válaszokról, a reneszánsz idején született hamisítványok. Egyúttal viszont arra is rámutat, hogy ezzel elindul a műfaj újkori hatástörténete, illetve hogy a szerelemről való beszéd új hagyományok felfedezésével bizonyosan változik.

A heroida, annak ellenére, hogy nem a görög antikvitás kultúrájából eredő kollektív műfaj, Ovidiusnak köszönhetően mégis a nemes származás dicsőségével bír, így a reneszánsz szövegkiadói tevékenységének köszönhetően bekerül az antik irodalom hagyományába. A reneszánsz időszakában, tehát a műfajjá rögzülés periódusában megtörténik Ovidius egyes heroidáinak, illetve a barátjának tulajdonított válaszoknak a kiadása, az eredeti huszonegy heroidából így csupán néhány szerelmespár története kerül bele az irodalmi köztudatba. Többek között Pénelopé és Ulisszesz, Phyllis és Demophoon, illetve Szapphó és Phaon története hagyományozódik tovább a XVIII. század végéig az Ovidius-fordításokban[4], az eredeti huszonegy heroidából pedig mindössze kilencet ültetnek át változó hűséggel francia nyelvre, amelynek irodalmában a szerelmi tematikájú heroida hamarosan jelentős szerepet fog betölteni. Beszédes a kihagyott levelek listája: Phaedra Hippolytoshoz írt megnyilatkozása Renata Carocci szerint egyértelműen a Racine tragédiájával történő összehasonlítás kockázata miatt maradt megközelíthetetlen.[5] A műfaj létjogosultságát jelentő antik minta azonban az újkori heroida történetében csupán hátrahagyott eredetté válik: a francia irodalom a XVIII. század második felében a műfajt már kifejezetten sajátjának érzi, Ovidiust nem tekinti követendő

[4] Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief,* Berlin, 1968, 536–570.

[5] Renata CAROCCI, *Les héroïdes dans la seconde moitié du XVIIIe siècle (1758–1788),* Fasano–Paris, Schena–Nizet, 1988, 67.

példának[6], annak ellenére, hogy a római költő a század folyamán rendületlenül őrzi népszerűségét és tekintélyét az iskolai oktatásban és az antik inspirációban egyaránt.

A heroida elfordulása antik gyökereitől azonban nem a klasszikus esztétika megtagadását jelenti, hanem sokkal inkább a szerzők azon törekvésére mutat, hogy egy új műfajt emeljenek a kanonikus poétikai rendbe. Ezt a tragédiával való rokon diszkurzusa támogatja, ám egyúttal gyengíti is, éppen ezért tekinthető a műfaj XVIII. századi története egyfajta útkeresésnek, megújítási szándéknak, önálló műfaj megteremtése képességének, amely végül a már teljesen értékét vesztett költészet üres helyének betöltését célozza meg.

galantéria, préciosité, tragikum

Amint a dolgozat elején már említettem, Héloïse és Abélard történetének újra felfedezése jelenti a heroida számára a túlélés lehetőségét és az önállósodás esélyét. Hiszen az ovidiusi minta által hordozott szűk horizont gyakorlatilag a heroida további sorsáról árulkodik, vagyis fennmaradására láthatóan csak akkor van lehetőség, ha a műfaj újra képessé válik a korabeli szellemi törekvésekkel való összekapcsolódásra. Ezért integrálnia kell olyan témákat, kifejezési módokat, nyelvi formát, amelyek adekvát megnyilatkozási formává avathatják. Pope témaválasztása éppen ezért nagyon lényeges: egyrészt összegzi az elmúlt század eszmetörténeti és elsősorban alternatív irodalmi törekvéseit, másrészt pedig saját századának ad esélyt új törekvések lehetőségét felmutatva egy antik műfaj megújításával. A középkori szerelmespár hatástörténete már a XVII. században nagyon jelentős, amely az 1616-ban kiadott Héloïse és Abélard eredeti, latin nyelvű levelezése[7] nyomán bontakozik ki. A kötet egyébiránt a hamar hírhedtté váló szerelmi kapcsolat részleteiről nem sok mindent árul el, hiszen ez a szövegcsoport nem Héloïse és Abélard szenvedélyes szerelmének idején született, hanem mintegy tíz évvel később, amikor Héloïse már egy apácakolostor főnöknőjeként fordul levélben régi szerelméhez. A heroidákban később felbukkanó szenvedély egyébiránt nem hiányzik Héloïse eredeti megnyilatkozásaiból, aki első levelében Abélard szemére veti az évekig tartó hallgatást. Abélard válaszával, illetve a levelezés további darabjaival a kommunikáció a vallás témájára korlátozódik, a már saját korában legendás teológus először a bűnbánás fontosságáról értekezik, majd később ta-

[6] Dorat Ovidiust legfeljebb olvasmányként, de nem az imitáció tárgyaként ismeri el, De la Harpe pedig csak általános, de nem alapvető hatást tulajdonít Ovidiusnak a heroida XVIII. század második felében kialakuló népszerűségében. Vö. Renata CAROCCI, *i. m., 18.*

[7] André DUCHESNE, *Petri Abaelardi … et Heloissae coniugis eius opera … edita cura Andreae Quercetani,* Paris, 1616, in-4o

nácsokat ad az apácaélet gyakorlatához, illetve imádságokat küld az egész naptári évre a kolostor számára.

Egy 1642-ben megjelenő kötet adja meg lényegében Héloïse és Abélard történetének azt a vonatkozását, vagyis a szerelem végzetességéről való szenvedélyes megnyilatkozást, ami miatt a középkori szerelmespár a XVIII. század végéig népszerű heroida-, illetve általában irodalmi téma marad. François de Grenaille *Nouveau recueil de lettres des dames tant anciennes que modernes* (Hajdanvolt és mai asszonyok új levélgyűjteménye) címen adja ki kötetét, amely többek között Héloïse szenvedélyes hangvételű levelét tartalmazza, ez Héloïse első francia nyelvű megszólalása. A klasszikus szöveghagyománytól idegen történet és megnyilatkozási forma a témát az irodalom hétköznapinak nevezhető, a kanonikus műfajokat nem kizárólagosnak tekintő területére vezeti. A levélforma és a szerelmi diszkurzus éppen ezért hamarosan összekapcsolják a történetet a galantéria szellemi közegével, illetve a préciosité nyelvi törekvéseivel. A feldolgozott téma viszont a klasszikus tragédiában, illetve a préciosité hitvallásában éppen ez idő tájt megfogalmazódó tragikus létélményhez kerül közel. Ezeknek a vonatkozásoknak a felfejtésével közelebb juthatunk a heroida XVIII. századi szerepének és összetettségének megértéséhez.

A levélgyűjtemény ezekben az évtizedekben válik vezető olvasmánnyá az irodalom mindennapos helyszínein, s az általa közvetített kommunikációs eszmény a szalonélet, az udvari kultúra, a társalgás és a magánlevelezés számára nyújt példát. A francia irodalom klasszikus időszakáról van szó, amely kategória mindenképpen pontosításra szorul dolgozatom szempontjából, hiszen a „klasszikus" jelzőn most egyrészt az antik esztétika kultuszának periódusát, másrészt viszont a „Grand Siècle" virágzó irodalmi életét értem. Ennek a kettősségnek a hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mert lényeges szerepe van a XVII. századi francia irodalom megértésében: ez az időszak még legalább annyira a barokk ízlés hatása alatt áll, mint amennyire a római irodalom klasszikus eszménye bűvöletében. A kettősség pedig szó szerint értendő: a klasszikus és a barokk a század végéig egyszerre érvényesül az irodalomban, sőt, sokszor egyazon szerzők megnyilatkozásaiban, de alapvetően elkülöníthető területeken. A klasszikus esztétika kultusza természetesen az antik formák művelésében érvényesül, a barokk ízlés pedig a lassan hivatalos keretek közé szorított irodalomból kirekedő megszólalási formák korántsem jelentéktelen területére kerül át. Ezt a szegmenset hétköznapi irodalomnak nevezhetjük. Lényeges azonban, hogy a barokk esztétika átmentését elsősorban a heroikus-gáláns regény műfaja végzi el, s azzal párhuzamosan, illetve részben annak következményeként válik a levelezés, illetve a társalgás kultikussá a század folyamán.

Ez a furcsa helyzet nem utolsósorban a felsőbb társadalmi rétegek nőtagjainak köszönhető, akik, bár jogi szempontból természetesen továbbra sem léteznek, viszonylag szabadok a hétköznapi életben, s mivel tétlenségre vannak kárhoztatva, nyilván kellemesebbé próbálják tenni életüket. Claude Dulong úgy látja, hogy elsősorban tanulatlanságukból adódóan, mintegy kizáró-

lagosan a szerelem és képzetköre (szépség, kellem, viselkedés, férfiakkal való érintkezés, udvarlás, társasági élet stb.) köti le figyelmüket, s olvasmányaikban is kifejezetten ezeket a témákat keresik.[8] A nők számára viselkedési mintát közvetítő elsődleges közeg a megértéshez iskolázottságot nem igénylő regény lesz, amely már az elmúlt században is lényeges eleme az udvari életnek. Az *Amadis de Gaula* címen ismertté váló spanyol lovagregény-folyam már 1524-től olvasható franciául, s majd II. Henrik uralkodása idején (1547–1559) válik kultikussá, ugyanis a király a regényben megörökített lovagi kultúrideál alapján kívánja udvarát az utolsó részletig megvalósítani.

Az 1607-től megjelenő *Astrée,* d' Urfé pásztorregénye nemkülönben lényeges a viselkedési minta közvetítése szempontjából, s az 1627-ig folyamatosan bővülő mű már kifejezetten a kortárs arisztokrácia szellemi közegét szólítja meg. A szerelem apológiája, istenséggé transzponált fogalma, illetve a nő szerepének hangsúlyozása természetesen alapfogalmai a regénynek, ami mellett legalább annyira lényeges a nyelvezet hatása. A szerelemről, az érzelmekről való beszéd, a társalgás finom modora, a viselkedés eleganciája egyfajta társasági breviáriummá teszi a művet, sőt nem ritka, hogy a szerelem enciklopédiájaként emlegetik. A regény emellett több mint száz levelet tartalmaz, amelyek egy része hamarosan bekerül a Secrétaires-ek, vagyis a levelezőkönyvek anyagába, így adva konkrét példát a szerelemről való beszédhez.[9] A levélírás a szalonok egyik kedvelt szórakozásává válik, de az időtöltésen felül új téma és hangvétel megtanulására ad lehetőséget. A nők[10] így ismerik fel különleges hatalmukat a férfiak felett, így találnak hétköznapi elfoglaltságot, így keresnek lehetőséget a megnyilatkozásra, illetve egyfajta irodalmi alternatívára. A házasság intézményi szerepe az érintett körben rendszerint változatlanul a vagyonszerzés és a társadalmi megbecsültség szintjén mozog, vagyis jellemzően kevés köze van az érzelmekhez, ami szintén elemi erővel ruházza fel a szerelem képzetkörét.

A szerelemről való beszéd hagyományai természetesen érvényesülnek a gáláns diszkurzusban, a szerelem hatalma, illetve a nő szerepe nem függetlenedik a trubadúrlíra nőkultuszától, bár a becsülés fogalma inkább a szenvedé-

[8] Claude DULONG, *A szerelem a XVII. században,* ford. Dániel Anna, Budapest, 1974, 9–27.

[9] A levelezőkönyvek egyébiránt a retorikai hagyományáról ismert reneszánsz idején már kedvelt kézikönyvnek számítanak, sőt kifejezetten magánéleti vonatkozású témákhoz is kapcsolódhatnak. A szerelmi tematika valószínűleg nem független az újplatonikus eszméket integráló szerelemfelfogástól sem, erre utal egy 1530 körül keletkezett, Cristophe de Barrouso által jegyzett levelezőkönyv címe is: *Le Jardin amoureux, contenant toutes les règles d'amours, avec plusieurs lettres missives tant de l'amant que de l' amie* [A Szerelemkert, a szerelem minden szabályával, számos misszilis levéllel, szeretőtől és barátnőtől egyaránt].

[10] Rambouillet márkiné alakítja át elsőként párizsi kastélyát az *Astrée* alapján, a regényben uralkodó elegancia, tisztaság, tágasság és finomság követésével. Szalonjának látogatói természetesen a királyi udvar és a Francia Akadémia köréből kerülnek ki. Vö. *Francia irodalmi szalonok, Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából,* szerk. MADÁCSY László, Budapest, 1963, 6., és Claude DULONG, *i. m.,* 50–78.

lyével cserélődik fel, illetve lényeges az olasz reneszánszból átöröklődő újplatonikus gondolkodói hagyomány s ezzel együtt Petrarca hatása. Tudományos szinten is vezető témaként értékelhető a szerelem, például a francia akadémiára az alapítás évében, vagyis 1635-ben benyújtott első hét értekezés közül öt ezt a témát boncolgatja.[11]

A galantéria, amely az eredeti, olasz értelemben tréfálkozást, szórakozást, ünnepséget jelentett, gyűjtőfogalommá válik, s az általa immáron reprezentált új viselkedési és nyelvi kultúra virágzásával elérkezik tehát az ideális pillanat Héloïse és Abélard történetének újrafogalmazásához: a nő szenvedélyessége, a szerelem apológiája, illetve a levélforma választása mind-mind tökéletesen illeszkednek a gáláns közönség igényeihez.

A már említett 1642-es gyűjteményt hamarosan újabb kiadvány követi, ezúttal már kizárólag a tragikus sorsú szerelmesekre szűkítve, *Les amours d'Abailard et d' Héloïse* (Héloïse és Abélard szerelmei) címmel,[12] majd egy század végén megjelenő kötet már nemcsak a szenvedélyes levélre korlátozza tárgyát, hanem a szerelmespár teljes történetét nagyítja legendává.[13] A legfontosabbnak azonban De Bussy-Rabutin gróf munkája tartható, akinek az alakja, az életműve és az életmódja reprezentálja a galantéria kultúráját talán a leginkább. Az Héloïse és Abélard leveleinek franciára fordított változataként feltüntetett szövegek csak írójuk halála után jelenhettek meg, 1697-ben,[14] levelezésének kiadásakor. 1720-ban újra megjelennek a gróf levelei, amelyek jelentős részét rokonához, Madame de Sévignéhez írta. Héloïse és Abélard történetét is a híres précieuse-zel osztja meg, s azzal az információval szolgál, hogy eladdig a leveleknek nem létezett francia fordításuk, illetve témájukat hangsúlyozza:

> Lehetséges, kedves kuzinom, hogy már hallott valaha Abélard-ról és Héloïseról, de azt nem hiszem, hogy találkozott valaha is leveleik fordításával: legalábbis én egyetlenegyet sem ismerek. Saját szórakozásomra néhányat lefordítottam közülük, ezek nagy örömmel töltöttek el. Ennél csodásabb latin megszólalással még soha nem találkoztam, főleg ami az apáca leveleit illeti, semmi nem fejez-

[11] *A nevesincs valamiről, A szerelem és a barátság közötti különbségről, A szerelem ellen, A lelkek szerelme, Testi szerelem,* vö. Claude DULONG, *i. m.,* 50–78.

[12] Jacques ALLUIS, Grenoble, 1676, Amsterdam, 1695, 1697.

[13] Nicolas RÉMOND DES COURS, *Histoire d' Héloïse et d' Abélard, avec la lettre passionnée qu' elle lui écrivit,* Amsterdam, 1693. Ezt a kötetet 1697-ben négy levél kiadása követi, szintén Amszterdamban, Abélard válaszával, majd Héloïse-éval, és így tovább. Nem lényegtelen ebben az esetben sem a kiadás helyének hangsúlyozása, hiszen a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonásával számos könyvkiadó külföldre szorul a szabad tevékenykedés érdekében, illetve a francia cenzúra szigora miatt sok szöveget már eleve külföldön jelentetnek meg.

[14] Ugyanis De Bussy-Rabutin hamar nemkívánatos személlyé lett Versailles-ban, többek között azért, mert XIV. Lajos és De la Vallière kisasszony viszonyát gúnyversei tárgyává tette. Az *Histoire amoureuse des Gaules* című könyve, amely számos levelet és korának szerelmi botrányait tartalmazza, szintén a galantéria alapkönyve lett. Az udvarból való kirekesztettsége idején rokonához, Madame de Sévignéhez intézett leveleivel tartotta a kapcsolatot a társasági élettel.

> heti ki jobban a szerelem és a lélek szépségeit. Kedves kuzinom, ha ön nem így találja, az bizonyosan az én hibám.[15] [Ford. tőlem, B. K.]

Ezután, a levelek értelmezésének elősegítése végett, De Bussy-Rabutin ismerteti a középkori pár történetét, s egyúttal kizárólagossá teszi a tragikus szerelmi történetként való értelmezést, amelyben természetesen Istennel és az egyházzal való konfliktus éppolyan lényeges elem. Összesen négy levelet olvashatunk, hármat Héloïse-tól, egyet pedig Abélard-tól. De Bussy-Rabutin művének hangvételéről a következőképpen ír az eredeti levelek 1840-es kiadásának kísérőtanulmánya:

> A levelek első fordítása vagy inkább részleges imitációja De Bussy-Rabutin irodalmi és gáláns szórakozása volt, aki Héloïse-t úgy beszéltette, mint De la Vallière kisasszonyt[16] a karmeliták kolostorában, Abélard pedig XIV. Lajos udvarának hangján szólalt meg. Madame de Sévigné csodálta a legigazabb és leggyengédebb érzelemnek ezen utálatos kiforgatását. Sokszor újranyomtatták a gallok szerelmének szerzőjétől származó, a XVII. század divatja szerint készített Héloïse és Abélard leveleit.[17] [Ford. tőlem, B. K.]

A levél, amint láttuk, az *Astrée*-n keresztül viselkedési és megnyilatkozási mintát ad az olvasóknak, majd hétköznapi-társasági divattá válik. Ezzel egy időben pedig a gáláns hagyomány területeiről ismét átkerül irodalmi szintre, de a klasszikus poétikai rendszer zártságától távolmaradva egy olyan retorikai meghatározottságú műfajkör tagja lesz, amely nyilvánvalóan a szalonok társalgáskultuszából és a különféle nyelvi játékokból nő ki.[18] Végül a levél és a regény újra összekapcsolódik: 1669-ben megjelenik a *Portugál levelek,* amely annak ellenére, hogy egészen a XX. század második harmadáig valódinak gondoltak, a vele egy évben megjelenő, de bizonyosan más szerzőktől származó válaszokkal, illetve folytatásokkal[19] gyakorlatilag megteremti a levélregény műfaját. Az Európa-szerte hamar népszerűvé váló prózaforma műfaji paktu-

[15] *Les lettres de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy,* Nouvelle Édition, Seconde Partie, Paris, 1720, 107–108.

[16] Miután XIV. Lajos eltaszítja magától, De la Vallière kisasszony kolostorba vonul. Ez az élethelyzet a következő század heroidaíróit megihleti, a szerelmes nő panasza Czirjék *Érzékeny levelei*ben is megtalálható, lásd alább.

[17] *Héloïse et Abélard, LETTRES, Traduction nouvelle par le bibliophile Jacob, Précédée d' un travail historique et littéraire par M. Villenave. Cette édition est la seule vraiment complète qui contienne toutes les lettres d' Héloïse et d' Abélard.* Paris, é. n. [1840 körül].

[18] A levélírás mellett kedvelt szórakozás még például a portré, amely egy-egy embertípus tömör és találó leírására adott lehetőséget, illetve maximák megfogalmazása, amely az éppen kitárgyalt erkölcsi kérdés frappáns és meggyőző megoldására ad lehetőséget. Vö. MAY István, *A magyar heroikus regény története,* Budapest, 1985, 49–52.

[19] *Réponses aux Lettres portugaises traduits en français,* Paris, *Nouvelles Lettres portugaises (»Seconde partie«), Réponses (dites Nouvelles Réponses) aux Lettres portugaises,* Grenoble.

ma szerint a szöveg nem irodalom, hanem hangsúlyozottan valóság, s ezáltal mindig egyedi a levelekből megkonstruálódó történet, talán ez lehet annak a magyarázata, hogy nem történik meg Héloïse és Abélard regénytémaként való integrálása, s majd csak a XVIII. században kerül ismét a középkori szerelmespár az irodalmi témák közé.

Különösen nagy jelentősége van viszont a levelezés irodalommá válásának, illetve egészen pontosan a fikcióval történő összekapcsolódásának. Ugyanis mind a levélregényben, mind pedig néhány évtized múlva a heroidában a galantéria tartalmatlannak ítélt társalgáskultuszával összekapcsolódik a magány léthelyzetéből eredő, gondolati, illetve érzelmi síkon egyaránt megfogalmazódó tragikumélmény. A galantériából eredő irodalmi formáknak tehát a tragikum egészen új értelmet ad, a szerelem, illetve az Istenhez való viszonyon keresztül megmutatkozó emberi léthelyzet problémái gazdagítják ezeket a műfajokat.

A szerelem tragikumának megélése – a kitüntetett műformákon felül – a galantéria közegében születő nőmozgalomban, a préciosité szellemi körében válik uralkodóvá, amelynek tagjai önkifejezésükkel nagyban hozzájárulnak a következő évtizedek kánonon kívül fejlődő irodalmához. A précieuse-ök tradicionálisan negatív megítélése[20] már a XVII. század közepén, vagyis szinte közvetlenül tevékenységük kezdetét követően kialakul, pedig elsődleges szándékuk nem a nyelv erőszakos megtisztítása volt, hanem egy különleges szerelemtan megfogalmazása. Ez a koncepció a sztoikus filozófiai hagyományok befogadásán alapszik, amelyben a szenvedélyekkel, testi vágyakkal szembeni bizalmatlanság, illetve az idealizmus, hősiesség, tisztaság iránti nosztalgia kap szerepet. A megalkuvást nem ismerő szerelemtan a nő méltánytalan helyzetének felismerését szorgalmazza, aki a házasság és az anyaság kötelékében a férfi áldozata és függvénye. Mademoiselle de Scudéry, a leghíresebb précieuse, vallomásával a szerelem végletesen megtisztított lehetőségét fogalmazza meg: *„Azt akarom, hogy szerelmesem legyen, de nem férjem, olyan szerelmesem, aki beéri szívem birtoklásával, és holtomiglan szeret”*.[21]

A nők sorsa felett érzett szomorúság, a szerelem megélhetőségének problémái, a jelenből való elvágyódás stb. mind-mind olyan eszményt képviselnek, amelyek változatlan formában nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek a mindennapi élettel. Viszont a rövidesen társasági játékká fajuló viselkedési minta, amely elsősorban kiművelt nyelviségével hat, modorosságával csakhamar elszegényíti és korlátozza a költői önkifejezés lehetőségeit. Mindezzel együtt a préciosité koncepciójának bizonyos elemei, például a közönségességtől meg-

[20] Sajnos a magyar szakirodalom is átveszi a précieuse-mozgalom pejoratív értelmét, valószínűleg Molière *Nevetséges kényeskedők*je nyomán, így nem jut hely az eszmetörténeti és nyelvi hozadék objektív megítélésének. May István sem jár el másként egyébiránt teljesen egyedülálló tematikájú monográfiájában, amikor Beöthyt idézi: „»*Hamisított rózsavízzel van leöntve minden, melynek még illata sincs«” – írta erről a szenvelgésről találóan Beöthy.”* Uő, *A magyar heroikus regény története,* Budapest, 1985, 39.

[21] Claude DULONG, *i. m.,* 158.

tisztított nyelv, illetve a szerelem mindenhatóságába vetett hit és a női lét tragikuma, mint témák, megőrzik az eredeti törekvések nyomait.

Lényeges továbbá külön ismertetni a préciosité mozgalma kapcsán már felvetett tragikus létélményt, amely a XVII. században kollektív-tudati jelenségként érvényesül, s filozófiai, illetve irodalmi szinten Blaise Pascal és Jean Racine életművében fogalmazódik meg a legtisztábban.[22] A tragikus tudat a modern ember létélményének sajátja, amely az istenhit hagyományos kereteinek megrendüléséből, a természettudományos felfedezések eredményeinek tudatosulásából adódik, feltárva a gondolkodó ember előtt létének nyomorúságát, ellehetetlenítve Isten valóságának bizonyosságát. Az így magára maradó ember aggályaival fordul a végtelen univerzum felé, s nem nyerhet soha feloldozást az eredendő bűn romlottságából. Ez a világlátás nem függetleníthető a janzenizmus szellemi-vallási mozgalmától, amely a racionalizmus eredményezte individualizmus következményeitől retten vissza. A Jansenius követőit tömörítő katolikus reformcsoportosulás a XVII. század vallási életében kifejezetten jelentéktelen nagyságrendűnek számít, azonban a Port-Royal apátságban élő közösséghez olyan gondolkodók tartoznak családi kapcsolatok, illetve a szellemi közeg vonzó gazdagsága révén, mint például az imént említett Pascal és Racine, akik írásaikban egyénített módon viszik színre az ember tragikumát. Egyikük sem integrálódik azonban teljes mértékben a janzenisták csoportjába, viszont hosszabb-rövidebb ideig laikusként élnek az apátságban. Pascal a *Gondolatok*ban lényegében filozófiai rendszerré építi töredékekből a tragikus létélményt, amelynek középponti fogalma az a rejtőzködő isten[23] lesz, akinek soha meg nem szűnő jelenléte *és* távolléte Pascalt Goldmann szerint még a janzenistáknál is janzenistábbá teszi.[24] Hiszen Pascal nem elégszik meg a janzenisták megalkuvónak tekinthető magatartásával, amely egyszerűen a világtól való teljes elfordulást választja Isten létének bizonyosságával, hanem a problémakört teljes egészében az emberre fókuszálja. Vagyis arra az emberre, aki az Isten által magára hagyott világban az örök megváltatlanság és a bűn állapotában Isten létezésére fogad, amely az egyetlen lehetőség a transzcendens és a társadalmi világ feloldhatatlan konfliktusának túlélésére.

Az ember kozmikus magányának tragikuma Racine 1677-ben megjelenő *Phaedrá*jával egy könnyebben befogadható szépirodalmi közegbe kerül s válik hozzáférhetővé a közgondolkodásban. A klasszikus kánon csúcsán álló műfajba integrálódott tragikus létélmény ekkorra megjelenik a poétikai rendből kívülmaradó regényben is. Azonban lényeges, hogy nem a klasszikus műalkotás alapelveit hangoztató heroikus-gáláns regények, hanem a barokk hagyománnyal radikálisan szakító, ám végeredményben minimális mennyiségű, önmagukat deklaráltan nem regénynek nevező szöveg fogadja be az ember tra-

[22] Lucien GOLDMANN, *A rejtőzködő isten,* ford. PÖDÖR László, Budapest, 1977, 41.

[23] Lucien GOLDMANN, *i. m.,* 46–147., 251–294., illetve Blaise PASCAL, *Gondolatok,* főleg 230., 559., 585.

[24] Lucien GOLDMANN, *i. m.,* 98–99.

gikumának élményét. Az 1669-ben megjelenő *Portugál levelek*[25] az egyes szám első személyű megszólalással teszi érzékletessé a magára maradó apáca szomorúságát, illetve a szerelem ellehetetlenülése nyomán érzett kilátástalanságot. A szöveg XX. századi értelmezése rendszerint a *Levelek* kalandos szerzőkeresése körül forog,[26] azonban nyilván több hozadéka van azon interpretációknak, amelyek nem kizárólag a levélregény műfaji paktumáról, strukturális leírásáról, hanem sokkal inkább a tragédiával való kapcsolatáról szóltak. Jacques Rougeot és Frédéric Deloffre elemzése,[27] amely a szöveg kritikai kiadásához, illetve a mű szerzőhöz kapcsolásához fűződik, arra mutat rá, hogy a portugál apáca megszólalása igazából a klasszikus tragédia konfliktushelyzetei és szerkezete felől érthető meg, s az elnémulásig vezető vallomás éppen öt levélen keresztül, a szerelem megélhetetlenségének panaszától a lélek és a léthelyzet legmélyebb elemzéséig jut el az önmagával történő konfliktus feloldásával.

Míg a levélregény szövegét kizárólag a nyelv elemi megnyilvánulási formája, a beszédszerűség áradása jellemzi, addig a *Clèves hercegné*ben (1678) a főszereplő helyzete sokkal összetettebb nézőpontból ábrázolható, s a drámai monológ mellett a regényhősnő komplexebb viszonyrendszerben tanulmányozható. Az asszony tragikuma sorsa végzetszerűségének felismerésében van: a házasságán kívül meglelt elsöprő szerelem, amely férje halálával akár beteljesíthetővé válna, csak a maga tisztaságában őrizhető meg, így élete hátralevő részét a szenvedélyen való felülemelkedésben a boldogtalanság elfogadásának szenteli. Ezért nevezi hagyományosan a szakirodalom Clèves hercegnét a legnagyobb précieuse-nek. A szellemi mozgalomhoz tartozó nőket tragikus léthelyzetük tudata miatt a szerelem janzenistáiként is szokás emlegetni.[28]

Az 1731-ben megjelenő *Manon Lescaut és Des Grieux lovag története* pedig már kifejezetten nyílttá teszi a XVII. század gondolkodói problémáját, illetve szépirodalmi témáját, az Isten által magára hagyott s ezáltal az eredendő bűn miatt örökké vétkes ember tragikumát. A Des Grieux lovag vallomásaként elhangzó szöveg szintén megmutatja a XVII. századi tragédiákkal való rokonságot: a szerelem végzetszerű hatalma, a világgal való konfliktusok fokozódása, illetve a konfrontáció megoldhatatlansága, a tipikus jellemek szerepeltetése, a történet jellege mind az elmúlt század vezető műfajának architextusát hívják elő az olvasóban.[29] Ezen felül a regényben részletesen olvashatunk a

[25] A *Portugál levelek* és De Bussy-Rabutin Héloïse–Abélard leveleinek tematikus és szövegszerű összevetése egyébként nyilvánvalóvá teszi a szövegek diszkurzív összetartozását.

[26] Egészen 1962-ig egy létező portugál apáca leveleinek tartják a szöveget, idővel nevet is kap a levélíró, Mariana Alcaforado legendája egyébiránt lényeges alap lesz a levélregény érzelmes hagyománya számára. Vö. *Lettres portugaises,* éd. par ROUGEOT–DELOFFRE.

[27] Uo.

[28] Claude DULONG, *i. m.,* 158–189.

[29] Voltaire egyik levelében arról ír, hogy Prévost-nak inkább tragédiákat kellene írnia.

szerelmi boldogság és a világ törvényeinek összeegyeztethetetlenségéről, az Istenben való hit megváltozásáról Des Grieux és Tiberge vitáiban.[30] Ezek a regények azt mutatják meg világosan, hogy a filozófiai szinten jelentkező Isten–ember konfliktus hogyan tevődik át a szerelem populárisabbnak tűnő tematikájának szintjére az alantas műformákban, amelyek végül lényegében újrafogalmazzák az eredetileg felvetett gondolkodói problémát.

Ez a kontextus ad új értelmet Héloïse és Abélard történetének, levelezésének, illetve az abból kiinduló szöveghagyománynak. A francia irodalomban létezik tehát Héloïse és Abélard levelezésének De Bussy-Rabutin nyomán[31] egy nagyon lényeges irodalmi tradíciója, egy még ki nem merített téma, amely valószínűleg a felejtés sorsára jutott volna, ha Alexander Pope 1717-ben megjelenő heroidafeldolgozása újra nem teremti a téma érdekességét. A mű sikeréhez gyaníthatóan hozzájárul az angol irodalom tekintélye, ugyanis a francia írók és gondolkodók számára a szigetország a legfőbb példakép a század folyamán, úgy társadalmi, mint irodalmi szempontból. Az angol irodalom, illetve a regények újszerű hangvétele, témái és főszereplői, az irodalmi élet, így a könyvkiadások szabadsága a végtelen csodálatot és a honi kötöttségekkel való szakítás vágyát váltják ki a francia írókból.[32] Pope heroidájának franciára fordítása Colardeau 1758-ban kiadott változatában lesz először igazán népszerű Franciaországban, s ez a fordítás elindít egy szinte lavinaszerű heroidamozgalmat, amely Ovidius műfajteremtő szövegeitől egyre inkább függetlenedve hatalmas gyűjteményekkel erősíti a műfaj aktualitását.[33]

Kérdés ugyanakkor, hogy Héloïse-ék történetéből miért nem regény lesz, hiszen a fenti példák arra utalnak, hogy a tragédia mellett a regény jelent

[30] Vö. pl. *Ó, drága barátom – válaszoltam neki –, sajnos, ebben van az én nyomorúságom és az én gyengeségem, úgy kellene cselekednem, mint ahogy gondolkodom, de hatalmamban áll-e úgy cselekedni? Nagyon nagy segítségre volna szükségem, hogy elfeledhessem Manon szépségét.*
Isten bocsássa meg nekem – mondta Tiberge –, egészen úgy beszél, mint egy janzenista." = Abbé *PRÉVOST, Manon Lescaut és Des Grieux lovag története = Klasszikus francia kisregények,* szerk. LATOR László, ford. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, Budapest, 1988, 515.

[31] A gróf egyébként lefordítja és 1672. május 1-jei levelében elküldi Madame de Sévignének két Ovidius-heroida fordítását (Heléné Páriszhoz, Párisz Helénéhez), vagyis bizonyos a műfaj hétköznapi jelenléte a klasszikus francia irodalomban. Az ovidiusi heroidákkal való kapcsolatához érdemes még megjegyezni, hogy Sainte-Beuve az *Histoire amoureuse des Gaules* 1851-es kiadásának előszavában De Bussy-Rabutin alakját szinte komikusan mitizálja, amikor a gáláns grófot kényszerű száműzetése nyomán Ovidiushoz hasonlítja, s kihangsúlyozza sorsuk szomorúságát.

[32] Vö. Alain MONTANDON, *Le roman au XVIIIe s. en Europe,* Paris, 1999, 15.

[33] Fest Sándor Pope-tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az angol költő heroidája megírásához De Bussy-Rabutin gáláns leveleit használta, így a francia verziókba is átkerül, pontosabban visszakerül a galantéria hagyománya. Egy 1787-es gyűjtemény ismerete alapján teszi ezt a kijelentést: *Les lettres et épîtres amoureuses d' Héloïse et d' Abélard traduites librement en vers et en prose par M. de Beauchamps, Pope, Colardeau, Dorat, Feutry, Mercier, C**, Dourxigné, Saurin etc. Paraclet 1787.* Uő, *Pope és a magyar költők* = uő, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig,* szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János, Budapest, 2000, 282.

adekvát formát az említett gondolkodói probléma feldolgozására. Héloïse és Abélard majd csak Rousseau levélregénye számára nyújt alapötletet, s a század végére éppen egy ellenkező tendenciára kell felfigyelnünk: a levélregények hősei lesznek heroidák szereplői. A *Portugál levelek* heroidaváltozatai 1759-ben, majd 1770-ben jelennek meg,[34] Werther és Lotte 1775-től, tehát Goethe regényének megjelenését követő évben válnak heroidaszereplőkké közel tucatnyi változatban.[35] Majd történik egy furcsa csavar: a heroidából lett levélregényből újra heroida lesz, amikor 1772-ben megjelenik Julie d' Etanges, vagyis az „új Héloïse" heroidája.[36] A levélregények ilyen módon történő feldolgozása adja meg a választ a bekezdés elején feltett kérdésre, azaz heroida csak olyan történetből készül, amely már kifejezetten ismert az olvasóközönség körében, hiszen a szerepeltetett szerelmesek beszédhelyzete csak a fiktív elbeszélői kerettel együtt érthető. Így lehetséges az is, hogy az antikvitás után a heroida képes a XVIII. században összekapcsolódni az irodalmi és filozófiai törekvésekkel.

A levélregénnyel való viszony azonban arra figyelmeztet, hogy a heroidához kapcsolódó elméleti diszkurzus ebben az összefüggésben próbálja a műfajt önállóként meghatározni, ugyanakkor viszont egy új témakör recepciójával megújítani. A regénytől való elhatárolódás érvei az alantasság, a kifejezés igénytelensége és a témához méltatlan prózai forma lesznek, illetve nem utolsósorban a klasszikus poétika szempontjából a regény túlzott szabadsága és zavaró meghatározhatatlansága. Dorat, az egyik legtermékenyebb heroidaszerző, újrafogalmazza ebben az összefüggésben az érzelmek és a költészet összetartozását, elvitatva ezzel a regénytől a szerelemről való adekvát beszéd lehetőségét.[37] A lényegében Colardeau 1758-as fordítása nyomán újrateremtődő műfaj hamarosan kimeríti tematikai készleteit, így mégis a levélregények történetei kínálkoznak a megújuláshoz. Az érzékeny hagyomány folytatása így adott, viszont továbbra is korlátozott lehetőséget kínál, éppen ez magyarázza az eredeti szerelmi tematika kizárólagosságának megbontását. La Harpe szerint minden patetikus tárgy helyet kaphat a heroidában, így történhet meg, hogy tragikus sorsú szerelmesek mellett idővel államférfiak (pl. XIV. Lajos, IV. Henrik, Cézár) s egyéb híres, válsághelyzetbe kerülő emberek (pl. Szókratész, Cortez, az angol uralkodócsalád tagjai, Jean Calas stb.) heroidaszereplőkké válnak. Sőt, a regények mellett más műfajok is anyagot adnak, Dorat *Lettre de Barnevelt, dans sa prison, à Truman son ami* című heroidája egy angol drámá-

[34] Heinrich DÖRRIE, *i. m.,* 524.

[35] Uo., 530.

[36] De VAUVERT, *Lettre de Julie d'Etanges à son amant, à l'instant où elle va épouser Wolmar,* Amsterdam, 1772. [Julie d' Etanges levele szerelméhez, midőn házasodni készült Wolmarral] Idézi Heinrich DÖRRIE, *i. m.,* 562. Érdemes újra felhívni a figyelmet a megjelenés helyére, amely erre az időszakra szinte toposszá válik, vagyis ami Amszterdamban, azaz nem Franciaországban jelent meg, bizonyosan olyan tartalmú, amelyet a cenzúra nem tolerál.

[37] Idézi Renata CAROCCI, *i. m.,* 187–188.

ból, Colardeau *Armide à Renaud*-ja Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*éből merít témát.

Úgy tűnik tehát, hogy a heroida nem találja meg mindvégig hangsúlyosan keresett önállóságát, s mind a XVII. századi tragédia, mind a XVIII. századi regény értékeitől végeredményben elmarad. Egyrészt a hihetetlen mértékű feldolgozás és témagazdagság szükségképpen hozza magával a devalválódás veszélyét, másrészt viszont a levélregény, illetve a tragédia formai és tartalmi alapjaihoz való kapcsolódás funkcióvesztést is jelent idővel. Érdekes példája ennek az értéktelenedésnek a Calas-ügyhöz kapcsolódó heroidák sora. Calast azért ítéli halálra a bíróság az évekig tartó perben, mert állítólag fia öngyilkosságát ő maga okozta azzal, hogy megtiltotta annak katolikus hitre térését. A hosszú eljárás során Voltaire megírja az *Értekezés a toleranciáról* című vitairatát 1763-ban, s közvetlenül ezután több, a Calas család tragédiáját feldolgozó heroida születik. Szerzőik fiatal, középszerű alkotók, akik Renata Carocci szerint mindössze az idősödő írótekintélynek való hízelgés és a könnyebb előrejutás érdekében fordulnak a műfajhoz és a témához.[38] Egy XIX. századi poétikai tanulmány éppen ezt a kiüresedést magyarázza a heroida tragédiához való viszonyában:

> A heroida erősen a múlt század divatjához kapcsolódó diszkurzus, valójában levél vagy episztola, amelyet egy hős, egy történelmi, mondai vagy ismert személy megszólalásaként értelmeztek, aki érzelmeiről nyilatkozott. Heroidát főként fiatal szerzők írtak gyakorlat gyanánt, akik tragédiaköltésre készültek; ez kiváló volt a szónoklat és a monológ hangneméhez. E műfaj gyakorlásával, nem véletlenül, végleg felhagytak. Colardeau volt a leghíresebb heroidaszerző. [Ford. tőlem, B. K.][39]

Az eredeti tartalom fokozatos érvényvesztése ellenére valószínűleg a tragikumélmény jelenléte valamiféleképpen mégis érzékelhető marad egy értő olvasásban. Chateaubriand *A kereszténység szelleme* című munkájában a vallás és az irodalom összekapcsolódásának legszebb példáit számba véve azt a megállapítást teszi, hogy a keresztény hit és a szenvedély alapvető kapcsolata erőteljes hatást gyakorolt a művészi megnyilatkozásokra. Racine *Phaedrá*ja, Rousseau Julie-je után szintén külön fejezetet kap Héloïse és Abélard, s a Colardeau heroidájából vett idézetek Isten és ember konfliktusát hangsúlyozzák.

> Adjuk Racine-nak Héloïse-t – és szenvedései tablója ezerszer felülmúlja majd Didó szerencsétlenségét tragikus hatása, a jelenet helyszíne és valami megma-

[38] Uo., 295–296. Carocci itt számtalan drámafeldolgozást is felsorol.

[39] Eugène Emmanuel VIOET-LE-DUC, *Précis d' un traité de poétique et de versification,* Paris, 1829, idézi Heinrich DÖRRIE, *i. m.*, 64. A Violet-le-Duc által említett Colardeau éppen iskolapéldája ennek a költői pályának, középszerű tragédiái hozzák meg számára az ismertséget, s heroidaadaptációin túl is az átdolgozások jellemzik életművét: Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*ét, Young *Éjszaká*it, Montesquieu *Gnídoszi templomá*t saját ízlésére formált verses változatban adja ki.

gyarázhatatlan nagyszerűség miatt, amelyet a kereszténység ad azoknak a dolgoknak, amelyekbe nagyságát beleviszi.[40] [Ford. tőlem, B. K.]

A heroida XVIII. századi kultusza tehát egyértelműen átmenti nyelvezetében a XVII. század galantériáját, illetve világképében tragikumélményét, amelyeknek az erősödő érzékenységkultusz ad új jelentést. Mindezzel természetesen nem azt kívánom állítani, hogy az említett hagyományok konkrét előzményei az érzékenységnek, hanem sokkal inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy miként kapnak új kontextusban megváltozó jelentést bizonyos gondolkodói problémák.

a rejtőzködő hagyomány

A heroida szerteágazó hagyományrendszerének vázlatos bemutatása arra figyelmeztet, hogy a műfaj meglehetősen „terhelten" érkezik meg a magyar irodalomba. Először is azt érdemes megvizsgálni, hogy mi biztosíthatta a műfaj működőképességét, miért kapcsolódott szervesen egyes szerzők életművébe a heroidák magyarra fordítása. A heroidák iránti érdeklődés összefügg az 1770-es években a szerelmi témájú regények magyarra fordításával, majd az 1790-es évek tájékán születő levélregényekkel, vagyis a testőrírók, majd a fiatal írógeneráció színrelépésével, azonban bizonyosan kapcsolatos az antik metrumú, magyar nyelvű verselés kultuszával, illetve Pope hosszan tartó népszerűségével is.[41] Pope magyarországi népszerűsége szorosan összefügg az angol költőnek a kontinensen érvényesülő hatásával: Bessenyei generációja Voltaire írásaiból, illetve a francia Pope-kiadásokból értesül az angol költő nagyszerűségéről, s a francia írótekintély ösztönzésétől indíttatva figyelnek fel Pope műveire, amelyek kifejezetten lényegessé válnak a felvilágosodás eszmerendszerének terjesztésében.[42] A heroida ugyanakkor, amint láttuk, nem igazán

[40] René François de CHATEAUBRIAND, *Le génie du christianisme = Oeuvres complètes de Chateaubriand,* II., Paris, Librairie Garnier Frères, 1828, 204.

[41] Ezt a helyzetet azonban tovább árnyalja a francia és az angol irodalom kapcsolata, amelyre fentebb már utaltam. A XVIII. század francia gondolkodói, írói számára ugyanis Anglia nemcsak társadalmi, politikai vagy filozófiai szempontból számít követendő példának, hanem a kontinenstől némiképpen idegen, saját utat felmutató irodalma is a csodálat tárgya, illetve kedvelt olvasmánya a francia közönségnek. A hétköznapi emberek világát témául választó regények kifejezetten nagy meglepetést és érdeklődést, illetve egy új utat jelentenek a francia irodalom számára. Pope népszerűsége viszont kifejezetten a kanonikus irodalom, illetve a felvilágosodás gondolkodói közege irányából érthető meg: az angol költő a francia XVII. századból átvett klasszikus esztétika eszményeit menti át századába, s teszi újra érvényessé a lassan elerőtlenedő szabályrendszert, ugyanakkor az erkölcstani, vallási, antropológiai témák feldolgozásával a felvilágosodás alapkérdéseit feszegeti. A poétikai-eszmei kettősség így hamar fontos hivatkozási alappá teszi Pope-ot.

[42] FEST Sándor, *i. m.,* 275.

válik egyenrangú tagjává a klasszikus műfaji rendnek, ovidiusi eredete egyben korlátokat is jelent, így hamar egyszerű költői gyakorlattá válik. A tematika viszonylag széles körű variálhatósága, azon belül pedig a szerelem elsődleges szerepe hamar magukkal hozzák a popularizálódás tendenciáját. Nyilván Pope heroidája már mutatja ezt az irányt, amely azonban tartalmazza a felvilágosodás gondolkodói problémáit.

A heroida magyarországi recepciója, a kontinens nyugati irodalmaihoz hasonlóan, Pope-hoz kapcsolódik. Bessenyei György a pályáját többek között Pope *Essay on Man* című művének fordításával kezdi, s az *Embernek próbájá*hoz csatolt toldalék a *Lélekrül* című versen kívül négy, történetük szerint összetartozó heroidát tartalmaz. Ezek a szövegek, amelyek valószínűsíthetően korábbiak a Pope-fordításnál, azonos filozófiai kérdést vetnek fel, mégpedig az ember „érzékenysége" vagyis testisége általi meghatározottságát és kiszolgáltatottságát. A négy heroida *(Párides Rézushoz, Rézus Párideshez, Ediza Rézushoz, Rézus fohászkodásai Edizához)* valószínűleg nem független Pope műveitől, hiszen az angol költő valamelyik francia fordítását használva[43] Bessenyei találkozhatott az *Elisa to Abelard*dal, esetleg a francia heroidagyűjtemények egyikét is forgathatta, ugyanis Czirjék Mihály, fiatalabb testőrtársa néhány évvel később az egyik ilyen kötetből készítette el heroidakötetét, az *Érzékeny levelek*et.

Bessenyei kiválóan felhasználja a Colardeau nyomán kultikussá váló heroidatípus kínálta poétikai lehetőségeket. Egyrészt a négy levél igazi szomorú szerelmi történetet formáz, amely jól összekapcsolható a levélregény tematikájával: Rézus szigorúan tiltja fiának, Páridesnek az Edizához való közeledést, de végeredményben azzal a céllal, hogy kipróbálja fia hűségét szerelméhez. A fiú azonban ezt nem tudva apja ellen lázad és a messzi tengerekre indulva akar elszakadni az idős férfi vélt zsarnokságától. A hajón éri utol az a levél, amely apja valódi szándékát tartalmazza, ám Párides hajótörést szenved és egy lakatlan szigeten pecsételődik meg sorsa. Ediza eközben kolostorba vonul a kínzó szenvedély elől. A néhány oldalas heroidafüzér kikerekedő története ugyanakkor olyan fordulatokat tartalmaz (félreértés, hajótörés, lakatlan sziget), amelyek kifejezetten a barokk regény eszköztárából ismerősek. Érzékelhető az is, hogy Bessenyei jól használja a heroida retorikai és tematikai (ez pedig fentebbi feltételezéseimet támogatja) jellegzetességeit. Ediza levele a később Czirjék, majd Dayka által fordított Colardeau *Héloïse*-ének megszólalására emlékeztet a kolostor miliőjének és az érzelmek gyötrő lángolásának felidézésével:

> E csendes falak közt, hol a sóhajtások
> Szüntelen rettegnek, s mindég magánosok,
> Itt fetrengek, Rézus! szerelmem tüzébe,
> Nyögvén a természet gyulasztott mérgébe.

[43] Gergye Lászlónak a kritikai kiadásban közzétett kutatásai szerint lehetséges, hogy Bessenyei gyűjteményes vagy teljes életművet tartalmazó Pope-kötetet használt munkájához. *Bessenyei György Összes Művei. Költemények,* szerk. GERGYE László, Budapest, 1991, 70–77.

Klastrom ez, amellybe miattad szaladtam,
Hogy eltávozásod végre meghallottam.[44]

Bessenyei továbbá jól felismeri a heroidának azt a tulajdonságát, amely lehetőséget ad az elmélkedésre, s akárcsak az Héloïse-heroidákban, itt is az emberi lét dilemmái, a természet hatalma és az Istennel való viszony kapnak helyet.[45] Bíró Ferenc egyébként a Bessenyei-féle heroidákban megjelenő tragikum kapcsán megjegyzi, hogy a földi lét nyomorúságának ábrázolása szinte a janzenisták gondolkodását idézi.[46]

A magyar irodalomban Héloïse és Abélard történetének szélesebb körben történő megismertetése Czirjék Mihály testőríróhoz kötődik, aki 1785-ben jelenteti meg heroidafordításait, az *Érzékeny levelek*et. A kötet anyaga már valószínűleg a 70-es évek során együtt volt,[47] a Báróczi-féle testőrírói kör termékeny irodalmi érdeklődése idején, vagyis nem sokkal Bessenyei első könyveinek megjelenése után. A kötet négy heroidát tartalmaz, Héloïse és Abélard levélváltását, Vallière hercegnő XIV. Lajoshoz intézett panaszát, illetve Barnavel Trumanhoz írott levelét. A művet átlapozva azonban hamar egyértelművé válik, hogy Pope *Elisa to Abelard*ja az angol irodalmi közegtől elszakadva, a kultikus műfajjá alakulás franciaországi tradíciójával érkezik az értő magyar olvasóközönséghez: az írók körében valószínűleg viszonylag széles körben ismert lehetett az az 1769-es kiadvány, amelyet Csokonai említ Kazinczyhoz írott levelében 1803. február 20-án.[48] A *Collection d' héroïdes et pièces figitives en vers de Dorat, Colardeau, Pezay, Blin de Sainmore et autres Frankfurtban és Lipcsében megjelent kötete egyfajta összegzésként tartalmazza annak*

[44] *Ediza Rézushoz = Bessenyei György válogatott művei,* szerk. BÍRÓ Ferenc, Budapest, 1987, 49. A Colardeau-féle *Héloïse*-heroidában a következőképpen hangzik a felütés:

Itt az Ártatlanság' magános lak-helyében,
A' néma Békesség' lármátlan kebelében:
Hol mentségét a' szív törvény alá veti,
'S a' kéntelen Virtust önnként is öleli:
Elmémnek nyúgalmát mi fergeteg zavarja?
Eggy gyenge szűz' keblét mi öldöklő gond marja?
Ki gyújtja -újra-fel alélt érzésimet?…
Amor! hát újjolag meg-loptad szívemet?…

Dayka Gábor versei, szerk. KOVÁCS Ferencné Ónodi Irén, Miskolc, 1993, 45. A kolostor, illetve maga a bezártság alapvető toposzai az 1769-es heroidagyűjtemény egyes darabjainak: mlle de la Vallière kolostorban, Barnavel pedig börtönben írja kesergő sorait, ez a két szöveg Czirjék gyűjteményében olvasható, lásd alább.

[45] Erről bővebben: BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai,* Budapest, 1976, különösen az *Érzékenység, természet, gondviselés (Bessenyei György indulása. I.)* c. fejezet, 21–60.

[46] Uo., 44.

[47] Uő, *A legérzékenyebb nemzedék: Báróczi Sándor és „testőríró" barátai,* ItK, 1978, 20.

[48] CSVMÖM, *Tanulmányok, Jegyzések és említések a' DAYKA Verseire,* szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, 2002, 66–67.

az óriási heroidahagyománynak a legjavát, amely 1758-ban, Colardeau Pope-átdolgozásával indul.

Az *Érzékeny levelek* jelentőségét bizonyosan abban kell látnunk, hogy bevezeti a magyar irodalomba a korabeli francia heroidahagyományt, amely a szerelemről való beszéd újfajta lehetőségét mutatja fel. Az előző fejezetben végigvitt architextuális olvasás eredménye azt mutatja, hogy Czirjék fordítása bizonyosan közvetíti a francia műfaj terheltségét, vagyis a galantéria, tragikumélmény, illetve a mindkettőhöz szorosan kapcsolódó levélregény erőteljesen érvényesülő diszkurzusát. A kötet teljes mértékben betölti ezt a nagyon lényeges bevezető funkciót, hiszen a két legnépszerűbb francia heroidát, Héloïse és Abélard levélváltását veszi át, illetve mindegyik szöveg előtt megtartja az eredeti epikus felvezetést. Ennek funkciója nyilvánvalóan a heroida könnyebb megértése, a szöveg szituálása, illetve valamiféleképpen műfaji paktumának megmutatása lehet. Ugyanakkor nagyon erőteljesen sugall egy tragikus-érzelmes olvasatot, amely a szerelem életmeghatározó erejét hangsúlyozza:

> Haszontalan igyekezet, és gyenge volna bár mely szo is Heloiz fajdalmának ki fejezésére, a szelid és érzékeny szivek hajlandoságok szerént képzelhetik magoknak, ezen szerentsétlen szeretönek kétségben esését. […] Ugyan azon egy sírban temették mind a kettőt. Egy akor élt iro (Chron: Turon: in not. ad Epist. Abel. Pag. 1195) azt erősíti hogy: midőn Heloizt bé botsátották a sirban Abelárd ki nyujtotta volna karjait, sokáig ölében szoritván. Ez ugyan az egy máshoz hiveknek édes és kellemetes mese; mind az által a szerelem, mely az elevenek közt annyi tsudát tészen, a holtak közt nem birhattya hatalmát.[49]

Ez az előrebocsátott részletes elbeszélés olyan narratív hálót biztosít a heroidának, amely biztosítja a történetként olvasás lehetőségét, vagyis a levélregény adta interpretációs keretet, illetve megismerteti a magyar olvasóval a középkori pár érzelmes történetét. A levélregény műfaja már bizonyosan nem volt ismeretlen ez idő tájt az olvasottabb körökben, például éppen Czirjék egyik testőríró társa, Bíró László fordította magyarra Madame de Graffigny *Perui levelei*t, amely azonban kéziratban maradt és elkallódott.[50] Kazinczy a *Pályám emlékezeté*ben Czirjékkel való 1784-es találkozását felidézve pedig kifejezetten a levélregények által ajánlott naiv olvasást, vagyis az igaz történetként való elfogadást erősíti:

> Egy szomszédunk lehozá Bécsből Czirjék Mihály testőrt, mátkájával […] Amint belépénk, a szép hadnagy és a szép leány egy asztalka mellett ültek. A leány felolvasa a Colardeau Heloizéből két sort, a hadnagy pedig némán futa végig fordításán, s kéziratán igazításokat teve. Szebb leányt, mint ez az új leány (Heloiz), nem könnyen lehete látni; szebb ifjat, mint ez az új Abelárd, még nehezebben; de talán szebb kéziratot sem könnyedkén.[51]

[49] CZIRJÉK Mihály, *Érzékeny levelek*, Bécs, 1785, *Héloiz és Abelárd életek.*

[50] BÍRÓ Ferenc, *i. m., uo.*

[51] KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Budapest, 1993, 61–62.

A *Hertzeg-Aszszony Vallier XIVdik Lajoshoz* című heroida viszont sokkal inkább a francia udvari élet gáláns hagyományát közvetíti, amely azért nagyon lényeges, mert közvetlenül megidézi a műfaj egyik gyökerét. A szöveghez ebben az esetben is kapcsolódik egy olyan elbeszélés, amely a heroidában megszólaló, illetve megszólított személyek történetét hivatott az olvasóval ismertetni. Ebben az esetben ez azért lényeges, mivel Czirjék az Héloïse–Abélard szekvencia beszédhelyzetével azonos heroidát választott, Vallière kisasszony ugyanis kolostorba vonulással próbál számot vetni a szerelem hatalmával:

> […] a tsendes kesergésnek terhe alat fogyni kezdet Valliér, el végezte magában, hogy hátra lévő idejét Klastromban fogja tölteni, a mint hogy tsak hamar be is ment, a hol esztendő múlva be is esküdöt. Következendő nap tulajdon maga a Királyné nagy pompával hozta számára a fekete fátyolt. Ezen Hertzeg-aszszony töb nemes tulajdonságai közt a Vers irásban (mely az érzékeny lélek mulatsága) leg kedvesseb üdő töltését találta. Sok jeles munkákat tet az Udvarnál létében, minek előtte fel esküdöt. Nehezen felejthetvén kedves hitetlenét, ezen következendő Versekben írt Levél által kivánta meg bizonyitani, mely keserves légyen egy érzékeny szivnek el fojtása.[52]

A kötet negyedik, utolsó heroidája, a *Barnavel Trumán barátyához*, már kilép a heroida eredeti műfaji paktumából, hiszen a levélíró és a címzett viszonya bizalmas baráti, s a megfogalmazott panaszban hangzik el a szomorú szerelmi történet. Vagyis Czirjék választása itt egy olyan szövegre esett, amely a műfaj történetének lezáró periódusát képviseli, amikor a szerzők már új témák keresésével, a szerelmi csalódás szituációjának variálásával próbálják életben tartani a heroidát. Barnavel története egyébiránt egy 1731-es angol drámára megy vissza, s Trumanhoz fordulása a későbbi heroidában szintén a drámai alapszituációt idézi a bizalmas alakjának megelevenítésével.[53] Dorat-t, a francia eredeti szerzőjét a témaválasztásban nyilván befolyásolta az angol irodalom tekintélye, mindenesetre az *Almanach des Muses* című folyóirat a mű megjelenésekor, 1765-ben Colardeau Héloïse-a után a legsikeresebb heroidának ítéli.[54]

A heroida magyarországi történetének második és egyben lezáró szakasza Kazinczy köréhez kapcsolódik. Az egyik szerző Dayka Gábor, akit Kazinczy még pesti papnövendék korában biztatott heroidaírásra,[55] fordításai *(Pénelopé Ulysseshez, Phyllis Demophoónhoz, Héloïse Abélardhoz, Abélard Héloïse-hoz)* több folyóiratban, kötettervében, majd kötetében is helyet kapnak, illetve kéziratai feltételezhetően nagyszabású tervekről árulkodnak, amint azt alább

[52] CZIRJÉK Mihály, *i. m., Hertzeg-Aszszony Valiér élete.*

[53] A történetmagyarázó felvezetés a következő segítséget adja a heroida megértéséhez: *„A szerelemtől el részegedett Barnavel ezen tulajdonságoktól fel gyuladván érzékenységiben, magát a leg szerentsésebb szeretőnek hitte lenni. De milyen volt ki jozanodása, ezen Barátyához a tömlötzben irt levele voltaképen elő-adja."* Uo., *Barnavel életének rövid le irása.*

[54] Renata CAROCCI, *i. m.,* 228–229.

[55] KABDEBÓ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája,* Miskolc, 1968, 6.

ismertetni fogom. A másik szerző Csépány István, aki Kazinczy Orpheusában publikál két fordítást az Héloïse–Abélard szöveghagyományból, német eredetiből dolgozva. Ezenfelül tudomásunk van még Ányos Pál érdeklődéséről is a műfaj iránt, ő Ovidius nyolc heroidáját fordítja le, amelyekből mindössze egy, a Pénelopé Ulisszeszhez maradt fenn. Döme Károly szintén több Ovidius-heroidát lefordít, amelyek kötetében is megjelennek (*Kesergő versek,* Pozsony, 1788). Úgy tűnik, hogy a heroida művelése a magyar irodalomban is kifejezetten fontos, programszerű törekvéssé alakul egy időre: elsősorban a Kazinczy nevéhez kötődő folyóiratokban, de például a *Magyar Musá*ban jelenik meg Dayka *Pénelopé Ulysseshez* című munkája először, 1787-ben.[56] A Czirjék által felfedezett hagyomány ismét fontos lesz tehát alig másfél évtized múlva, s egy történeti intenciójú olvasás érthetővé teheti a heroidák megújuló szerepét. Az *Érzékeny levelek* még erőteljesen része a testőrírók fordítói tevékenységének, amely Bíró Ferenc találó megfogalmazása szerint sokkal inkább tekinthető egy felfokozott olvasási élmény eredményének, semmint tudatos irodalmi programnak.[57] A lényeges arányban szerelmi tematikájú regények magyarításával foglalkozó testőrírók jelentősége mégis abban látható, hogy erőfeszítést tettek a magyar szépprózai nyelv kidolgozására, illetve a szerelemről való beszéd lehetőségeinek megteremtésére, amelynek dimenziói, amint a dolgozat elején említettem, felölelik Isten és ember, test és lélek, öntudat és tragikum problémáit.

Az antik szerzők magyarországi kultusza és az időmértékes verselés művelése emellett nyilván felerősítik az Ovidius iránti érdeklődést, ám úgy tűnik, hogy a római költő szövegei kifejezetten a heroida XVIII. századi, egyszerre gáláns és érzékeny hagyománya szempontjából kapnak jelentést. Ugyanis már a francia irodalomban feltűnő, hogy a fordítók nem törekednek a teljes ovidiusi heroidahagyomány[58] nemzeti nyelvre ültetésére, a huszonegy szövegből csak kilencet emelnek ki, amelyeket egyrészt a női megszólalás, másrészt az egységes tematika tart össze.[59] Ezek az asszonyok mindannyian a szerelem híres áldozatai (pl. Didó, Médea, Phyllis), illetve olyan hősnők, akik szerelmük távollétén keseregnek (pl. Pénelopé). Valószínűsíthetjük tehát, hogy a magyar Ovidius-recepció ebből a horizontból válik értelmezhetővé. Ezzel egyúttal közelebb kerülünk annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy a heroida miért lesz újra fontos a fiatal írógeneráció önkifejezésében (Dayka Gábor) vagy akár irodalomértelmezésében (Csokonai Vitéz Mihály, Ungvárnémeti Tóth László), illetve milyen új jelentést integrál a műfaj.

[56] Ugyanez a heroida a *Magyar Múzeum* negyedik számában is megjelenik. Kazinczy egyébiránt tervbe vette Dayka Héloïse-fordításának kiadását is 1792-ben, viszont a cenzúra ezt nem engedélyezte, vö. Kazinczy Arankához írott levelei, KazLev. II., 261., 264.

[57] BÍRÓ Ferenc, *i. m.,* 18.

[58] Ideértve a már említett, reneszánsz idejéből, az állítólagos barát tollából származó néhány válaszheroidát is.

[59] Renata CAROCCI, *i. m.,* 67.

A heroidának az érzékenység eszmetörténeti hagyománya szempontjából történő újraértelmezése az 1790-es évekre Dayka Héloïse-fordításaiból érthető meg legegyszerűbben, s nyilván logikus is ebből a két szövegből kiindulni, hiszen egyrészt a nyugat-európai alakulástörténetben ez a téma ad lehetőséget a műfaj újjászületésére, másrészt pedig láthatóvá teszi a heroida magyarországi jelentésbővülését. Dayka, Czirjékhez hasonlóan, Colardeau művéből dolgozott, s fordításának előkelő helyet szánt kötettervében, a *Veres Kötet* két könyvének párhuzamos szerkezete az egy-egy előbeszéd után heroidákkal nyitja meg a versek sorát. Az első az Ovidius-fordításokkal, a második pedig az Héloïse–Abélard-levelekkel indul. Dayka utóbbiak esetében két változatot, egy korábbi, 1791-ből származó, illetve egy vélhetően 1793-ban készített verziót közöl, amelyeket az eltérő verselés különböztet meg egymástól. Míg Czirjék esetében lényeges volt a szövegekhez tartozó, a recepciót irányító történet elbeszélése, Dayka már csak a heroidákat közli, mivel nyilván ekkorra a téma már viszonylag ismert. Ez az eljárás mindemellett kifejezetten a lírai megszólalásra vonja az olvasó figyelmét, s a Czirjék-féle változattal történő összevetésből az is bizonyossá válik, hogy Daykának jobban sikerül visszaadnia az eredeti szöveg feszességét, az érzelmek kizárólagos hatalmának megfelelő tömörségű hangsúlyozását. Czirjék ezzel szemben sokkal inkább bőbeszédű, Héloïse megszólalása például közel háromszorosa Dayka változatának, ami vagy önálló részek betoldásából, vagy szószaporításból adódik. A következő néhány sor jól rámutat a fordítások különbségeire:

Colardeau: Combien faut-il encore aimer; se répentir;
Désirer; espérer; désespérer; sentir?
Embrasser; répousser; m'arracher à moi-même,
Faire tout, excepté, d'oublier ce que j'aime."
Dayka: „Hányszor kell még addig reménlni, vérzeni,
Szertni, lángomat szívemben fojtani:
Javallni, 's újjolag meg-vetni, meg-tsalódni!
Azonban egyedűl kedvesemért aggódni –"
Czirjék: „Mennyit kell még addig szeretni, 's törődni,
Ohajni, remélni, kétség közt, gyötrödni,
Ölelni, meg vetni 's egész ájulásig,
Érezni, 's örülni sziv elfogodásig,
Mindent el követni ki vévén ez egygyet:
Nem felejteni, kivel szivem váltott jegyet!"

Dayka fordítása a 90-es évek elején témaválasztásával, kifinomult költői megszólalásával, illetve a Kazinczyhoz való kapcsolódásával közvetlenül az érzékenység Magyarországon ez idő tájt megerősödő eszmetörténeti-szépirodalmi periódusához kötődik. A szöveg egyértelműen arra figyelmeztet, hogy értelmezése nem redukálható arra az olvasatra, amely Daykát szentimentális költőként tételezi, s a szomorú, rövid élet, a boldogtalan házasság és szerelem iránti sóvárgás narratívájába kényszeríti az egész életművet. Szilágyi Márton Dayka-tanulmányában éppen e kizárólagos interpretáció ellen tiltakozik, rá-

irányítva a figyelmet az életmű sokoldalúságára, illetve próbálkozásaira.[60] Debreczeni Attila érzékenység-értelmezése[61] nyomán pedig éppen azt kell látnunk, hogyha Dayka szentimentálisként kategorizált műveit az érzékenység horizontjából olvassuk, akkor nemcsak egy hagyományosan monotonnak, illetve értéktelennek tekintett szerelemértelmezésként, hanem elsősorban olyan (pre)modern világlátásként interpretálható, amely Isten és ember viszonyának problematikussá válását, az ember léthelyzetének újraértelmezési szükségét is tematizálja. Dayka Héloïse-fordításai éppen ezeknek a kérdéseknek a kompakt megfogalmazását adják, vagyis Czirjék körülményes kifejezésével szemben hitelessé, az érzékenység diszkurzusába illeszkedővé tudnak válni.

Azonban természetesen továbbra is szem előtt kell tartanunk a műfaj hagyományait, Dayka francia forrását, hiszen a szövegek egyes helyei olyan nyomokként működnek, amelyek, bár a XVIII. század végi magyar olvasásban már valószínűleg némák maradtak, a heroida eszmetörténeti alapjaihoz vezetnek vissza. A dolgozat előző fejezetében arra kívántam rámutatni, hogy a XVIII. század közepén megújuló heroida az irodalmi hierarchia csúcsán álló tragédiához kapcsolódva miként integrálja a magára maradt ember tragikumát, ami a végeredményben kegyetlen arcú, rejtőzködő Isten janzenista hagyományaihoz vezethető vissza. Az emberi világból kivonult Istennel való konfliktus ebből a szemszögből új rétegét adja az értelmezésnek, s csak az idő közben elfeledett és eltorzult francia klasszikus (vagyis XVII. századi) tragikumhagyomány felől válik érthetővé:

> Bosszú-álló Isten! botsássd-meg tévedésem!
> Te tiltod hívemmel közölni szenvedésem:
> Kemény hagyásodat Leányod tiszteli:
> Jaj! szívem kénszerét… 's a' toll őt követi. […]
> Nagy Isten! bízzam é? leg-kedvesbb ellenségem,
> Kire fegyvert kiált el-árúlt békességem.
> Azonban rettegem védő hatalmadat;
> Ha tehetős szavad fel-múlja lángomat. [stb.][62]

A XVII. századi tragikumélmény nyomai nemcsak az Istennel való viszony, hanem a szerelemértelmezés területén is érzékelhetők a szövegben: ez a létértelmező pozíció, amely a janzenizmus katolikus reformirányzatához is kapcsolódik, sok más szellemi mozgalommal (pl. a libertinizmus, a deizmus vagy Rousseau teizmusa stb.) együtt, értelmezhető ugyanis egy olyan istenhelyette-

[60] SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú" poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei) = A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* szerk. TAKÁCS József, Budapest, 2000, 73–87.

[61] DEBRECZENI Attila, *Irodalmi megújulás az érzékenység jegyében a XVIII. század végének magyar irodalmában,* nagydoktori értekezés, Debrecen, 2002, kézirat, különösen: *Emberkép és világrend, „Érzékenység": emberkép és életminta, Életminta és irodalom* című fejezetek.

[62] *Helois Abelardhoz a klastromból.*

sítő mítoszként, amely a természettudományos felfedezések eredményeire, vagyis a hagyományos istenkép szertefoszlására adódik válaszként. Az Héloïse–Abélard-heroidákban Isten hiányát a szerelem tölti be, s felvállalja a transzcendentális szféra hatalmát:

> Meg-ejtél; ízlelém szerelmed' javait;
> Éretted el-hagyám az Ég' törvényeit.
> Tebenned egyesült elmém, bötsöm, reményem,
> Te néked áldozék, Te néked gyúlt töményem.
> Melletted a' világ szívemnek meg-hala
> Te vóltál Istene, Ég, Főld, és Fő java[63]

A szerelem istenhelyettesítő mítoszként értelmezése mellett a janzenista predesztinációgondolat – vagyis az ember tehetetlensége az isteni akarattal, a végzettel szemben – is működik ebben a szerelemértelmezésben, amelyet a *Manon Lescaut* kapcsán fentebb már említettem:

> Szabad szeretetünk ártatlan lánggal ége,
> 'S ah! vétkessé tevé a' sors' kegyetlensége.
> Hogy égő szívedet szívemhez lántzolád,
> 'S baráttságot költvén, szerelmedet nyújtád[64]

A fenti argumentáció egyáltalán nem azt kívánja bizonyítani, hogy az érzékenység közvetlen alapja a klasszikus tragikumélmény vagy éppen maga a janzenista eszmevilág. Mindössze arra próbáltam rámutatni általuk, hogy egy elfeledett gondolkodói tradíció miként kap új irodalmi érdekeltséget, s az érzékenység diszkurzusa, nagy vonalaiban rokon filozófiai problémáival hogyan tudja újra adekvát megnyilatkozási formává tenni a heroida műfaját. Dayka kéziratban maradt életműve, meg nem valósuló tervezete, fogalmazványai arról tanúskodnak, hogy a költő kifejezetten nagy szerepet szánt a heroidának költészetében. A *Sárga Kötet* 122. lapja tartalmazza azt az alábbi címlistát, amely valószínűsíthetően a tervbe vett heroidák felsorolását tartalmazza:

Lucretia az Urához	Seneca Nerohoz
…lusztráshoz a' huga	Socrates a' Tanátshoz
Horatiushoz a' huga,	Julia Ovidiushoz

Hunyadi László a' Szerelméhez	…… a' Szeretőjéhez
Gallus Lycosashoz	Joanna Gray az Urához.

A lista mindenképpen beszédes: Dayka olyan szövegeket is felvesz a tervbe *(Seneca Nerohoz, Socrates a' Tanátshoz),* amelyek nyilvánvalóan nem illeszthetők a heroida érzékeny vonatkozásaihoz. Ez pedig Szilágyi Márton azon törekvését támogatja, amely rá kíván mutatni a Dayka-életműre erőteljesen rá-

[63] Uo.

[64] Uo.

rakódott érzékeny költő narratívájának érvénytelenségére.[65] A heroida franciaországi műfajtörténetében ezek az új témák, vagyis a megrendítő sorsú, hősi jellemű nagy államférfiak, illetve királyok, sőt konkvisztádorok megjelenése arra az időszakra tehető, amikor az Héloïse–Abélard-történet variációi, illetve magának a szerelmi témának a variálhatósága már végesnek tűnik.[66] Dayka *Életleírásai*ban[67] található továbbá néhány olyan vonatkozás, amely a heroida fontos szerepét erősíti a félbemaradt életműben. Megtalálható például a korpuszban a *Socrates' élete* vagy a *Johanna Gray;* utóbbi azért is lényeges, mivel Ivánkai Vitéz Imre, Dayka rendtársa és barátja, Kazinczy körének tagja Wielandtól lefordította a *Johanna Gray* című verses szomorújátékot (amely szintén kéziratban maradt). Itt egyébként közvetlenül látszik dráma és heroida kapcsolata. Az *Essex* Laube német nyelvű színművéhez kapcsolódhat, amelynek tárgya az Erzsébet királynő által lefejeztetett angol gróf szomorú sorsa, a *Cortéz* és a *Pizzaro* pedig a konkvisztádorok témakörébe tartozik. A *Julia Ovidiushoz* tervét azért is fontos kiemelni, mivel a történet eredetileg regényformában létezett, amelynek egyik változatát Aranka György készítette el 1790-ben.[68] Ez a levélregény egyébként műfaji paktuma alapelmeit előbocsátva eredeti levelezésként tünteti fel magát, a negyvenkét levelet Herculaneumból származó hiteles iratokként exponálja.

Levélregény és heroida poétikai-retorikai érintkezése tehát a magyar irodalomban is megfigyelhető, de még lényegesebb a műfajok azonos gondolati síkon történő összekapcsolódása. Az érzékenység meglehetősen rövid magyarországi érvényesülésében a levélregény és a heroida mindenképpen innovatív poétikai próbálkozásnak minősíthető, sőt azt kell látnunk, hogy mindkét műfaj ebben az időszakban válik igazán adekvát megnyilatkozási formává, s az időszak lezárulásával értelmüket vesztik.[69] Műfaji szempontból végigte-

[65] SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú" poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei) = A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* szerk. TAKÁCS József, Budapest, 2000, 73–87.

[66] Renata CAROCCI, *i. m.,* 91., 106–136.

[67] Szintén a *Sárga Kötet*ben olvasható, a mai napig kéziratos szöveg, amely híres emberek biográfiáit tartalmazza. Ezek egy része Dayka tanári munkásságához, ezenbelül is az auktorolvasáshoz kapcsolódnak, de fent említett darabjai előtanulmánynak készülhettek egy később megírandó műalkotáshoz.

[68] ARANKA György ford., *Julia Levelei Ovidiushoz. Németből szabad fordítás,* Kassa, 1790. A regény eredetileg 1753-ban jelent meg Róma helyiségének feltüntetésével, egyébként egy francia szerzőnő, marquise Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnezia tollából, majd még ebben az évben Londonban megjelenik a szöveg angol változata *Letters from Julia to Ovid* címmel, s pontosan harminc évvel később a német fordítás: *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid,* Frankfurt und Leipzig, 1783. A heroidaváltozatot Dorat készíti el 1759-ben, amely a *Collection d' héroïdes et pièces fugitives*-ben egy évtized múlva újra megjelenik.

[69] A lezárulás némiképpen számvetést is jelent: Csokonai és Ungvárnémeti is foglalkozik elméleti szinten a heroida műfajával. Csokonai Dayka verseire írott bírálatában, Kazinczyhoz 1803. február 20-án küldött levelében vet számot a heroidával, s a következő meghatározást adja: *„A' Heroidáknak egy különös Characterek van a' Költés' Világában, melly három Poémának természetéből van költsönözve. Az őszinte Levelek',*

kintve a heroida és a levélregény magyarországi történetén, illetve összefonódásain, azt az elsőre talán furcsán hangzó kijelentést kell tennünk, hogy a heroida, egészen pontosan pedig az Héloïse-szövegek teljesebben reprezentálják a levélregény nyugat-európai történetét, mint maga a magyar levélregény. Ha ugyanis felfejtjük a heroida tradícióját, akkor feltárulkoznak azok az alapok, amelyek a levélregény alapjait is jelentik, vagyis a tragikum, a galantéria, illetve az érzékenység, míg kizárólag csak a levélregény magyarországi történetében kutakodva egyedül az érzékenység hagyományához tudunk kapcsolódni. A heroida teszi tehát igazán teljessé a levélregény jelentését, s magyarázza meg végül az elérvénytelenedés okait is. Mindezekkel párhuzamosan pedig azt is látnunk kell, hogy a heroida egyfajta kapoccsá válik a felvilágosodás generációi között: a testőrírók tevékenysége és Kazinczy köre a szerelemről való beszéd lehetőségeinek kidolgozásában, egy új diszkurzus megteremtésében és az ízlés megújításában kapcsolódnak össze.

az érzékény Elegiák', és az indulatos Monológok' tulajdonsági olvadnak egybe ebben az Ovidius' édes találmányjában." CSVMÖM, *i. m.*, 67. Ungvárnémeti rövid tanulmányt szentel a heroida műfajmeghatározásának, amelyet alcímében bajnok-leveleknek titulál. A műfaj ovidiusi eredetére utalva röviden áttekinti az európai hatástörténetet: Pope-ot, a francia és a német változatokat említi, majd a magyar fordítók közül Czirjék Mihályt és Döme Károlyt emeli ki. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Heroidek (Bajnok-levelek)*.

Orbán László

IDEGENEK AZ ÉJSZAKÁBAN

Mikhál és Simon-kommentárok

A *Bánk bán* elsötétült, rejtekajtókkal átlyuggatott „mulató Palotája”[1] nemcsak a dráma rejtélyektől átszőtt cselekményének/beszédének kibontakozásához ad (metaforikus) teret, hanem a drámát megközelítő különböző értelmezések működési helyeként is funkcionálhat. A „nem valószínű”, és éppen ezért a figyelem középpontjába kerülő cselekedetek, történések egy része ugyanis szorosan összefügg a dráma tér- és időszerkezetével. E jelenség két klasszikus meglátója Vörösmarty Mihály és Arany János volt: „[…] midőn Bánk bán [a *rejtekajtón* kilépve] együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt), s ahelyett, hogy (mint *valószínű*) megrohanja, visszamegyen.” És: „Bánk tehát Melindától *csak nagy fictióval* mehet egyenesen a királynéhoz. […] Tehát a III. és IV. szakasz közt *kitöltetlen hézag* maradt, egy egész nap, reggeltől estig; holott épen úgy lehetne ez amannak közvetlen folytatása.”[2]

Vörösmarty és Arany ítészi megjegyzései óta töretlen bizalmatlansággal figyeli a kritika a királyi palota rejtekajtóit. Így legutóbb Bíró Ferenc szövegmagyarázata is az „üres hely”-ek kitöltésére, a „szöveg hézagainak kiegészítésé”-re hozza fel példaként a Vörösmartytól említett „ajtócska” mögötti történést.[3] A *Bánk bán*ra, mint a világirodalom egyik „leginkább »lusta gépezet«”-ére,[4] különösen igaz, hogy nem kizárólag önmagát automatikusan feltáró szabályok szerint működik. Ám ebben a drámában a már megtörténtek okainak felderítése nem egy esetben legalább annyira nehézkes, mint a következmények megjóslása. A szöveg „fehér foltjai”-ba, (*azaz* vagy *és*) a Palota lyukas tereibe és időibe különböző magyarázatok rendezkedhetnek be. Bánk „oszlop

[1] A dráma szövegét a kritikai kiadás alapján idézem: KATONA József, *Bánk bán*, kritikai kiadás, sajtó alá rendezte OROSZ László, Bp., 1983 (a továbbiakban: *Bb krk*) I. 1. 5. sor előtt. A felvonás (szakasz) száma után megadom a szakirodalomban általánosan használt jelenet-számot is, majd az idézett sor(ok) száma következik; a számozatlan szerzői utasításra a „sor előtt” kifejezéssel utalok.

[2] VÖRÖSMARTY Mihály, *Válogatott művei III.*, Bp., 1974, 699.; és: ARANY János, *Bánk-bán tanulmányok*, in: *Arany János munkái, VI. kötet, Prózai dolgozatok*, Bp., 1907, 127. (kiem. részben tőlem).

[3] BÍRÓ Ferenc, *A* Bánk bán*ról*, ItK 2000/1–2, 28–35.; és: uő, *Katona József*, Bp., 2002, 115–124.

[4] *Uo*, 30.; BÍRÓ Ferenc Umberto ECO, *Lector in fabula* c. művét idézi.

módra”[5] való nyíltszíni hallgatásának okairól éppúgy hallgat a szöveg, mint ahogy néma (és visszhangtalan) marad az „ajtócskák” mögé rejtett tér is, mindaddig, míg egy-egy értelmezés meg nem szólaltatja őket. A távoli szöveghelyeket, a „fragmentális beszéd”-et[6] azonban mintha csak az időben, térben és nemegyszer a különböző szereplők között is szétszóródott (fél)mondatok és hallgatások különös akusztikájú folyosóján közlekedve lenne lehetséges egybehallani.

A dráma szereplőinek strukturalista indíttatású nyomon követése Arany János-i hagyomány a *Bánk bán*-értelmezések történetében.[7] A kritika a rejtettebb jelentések feltárásának és létrehozásának ezen lehetőségét túlnyomórészt Bánk és Gertrudis jellemének megmagyarázására és megért(et)ésére, és a hozzájuk fűződő, velük érintkező viszonyok megrajzolására használta ki. A két kulcsfigura nemegyszer zavaros és érthetetlen megnyilatkozásának, cselekvésének vagy nem cselekvésének tisztázása nem kis feladatot adott a recepciónak, így a *Bánk bán* befogadástörténete akár e két jellem megértésének, ill. megmagyarázásának folyamataként is felfogható.

Kevesebb figyelem jut azonban a „mellékszereplőknek” és a „mellékszálaknak”. Ezek némelyikét – talán éppen ezért – elhibázottnak és zavarónak is ítélik az értelmezők. Így például vagy jóindulatúan szemet huny a kritika a hét ikerfiúról beszámoló rész felett és eltekint értelmezésétől, vagy elkönyveli mint a szerző sajnálatos tévedését, és tulajdonképpen megelégszik a szövegrészlet beszúrásának filológiai magyarázatával és a színpadtól való eltanácsolással. Egy rész kihagyása vagy megváltoztatása azonban az egész megváltozását is maga után vonja: „Halmaznak is tekinthetjük a tragédiákat. Ez a halmaz magában foglalja a tragédia minden szereplőjét, a szereplők cselekedeteit és a tragédiában megjelenített eseményeket. E halmaz meghatározott részét elkülöníthetjük. Ebben az esetben a halmaz maradékát az elkülönített részhez való viszonya alapján, matematikai szakkifejezéssel élve, »kiegészítő halmaznak« nevezzük. A többiek Oresztésszel szemben, a többiek Hamlettel szemben; a »többiek« – ez az a bizonyos kiegészítő halmaz.”[8] Tehát Bánk nemcsak

[5] V. 5. 327. sor előtt. „Hogyan gondolta Katona az ötödik szakaszban azt, hogy Bánk »mindeddig oszlopmódra állott, földre szegezett szemekkel«. Úgy-é mint, Péterfy Jenő, hogy erkölcsileg megsemmisülten arra gondol, hogy végül is »szenvedélyétől hajtva puszta gyilkosságot követett el« vagy ellenkezőleg, […] erkölcsileg a rendületlenség kifejezője.” CZÍMER József, *A Bánk bán színszerűsége*, in: *Új Írás,* 1975/11, 72. És: SÜTŐ József, *„Rendületlenül” vagy megrendülve? (A* Bánk bán *egyik színi utasításához)*, ItK, 1993, 92–101.

[6] SÁNDOR Iván, *Vég semmiség, A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán*, Pécs, 1993, 74–76.

[7] „Költőnk aprólékos elemzőkészségét megirigyelheti korunk strukturalistája is […]” NAGY Miklós, *Arany János a Bánk bánról*, in: uő, *Virrasztók*, Bp., 1987, 197.; és: „a magyar strukturalizmus atyja” DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk, Arany János kritikai öröksége,* Bp., 1992, 286. Idézi: OROSZ László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., 1999, 38.

[8] Jan KOTT, *Istenevők, Vázlatok a görög tragédiáról*, Bp., 1998, 284.

Gertrudisszal (és *alkalomadtán* Peturral, Melindával, Izidórával, Ottóval stb.) áll szemben,[9] hanem azzal a „kiegészítő halmazzal", amelybe *egyidejűleg* tartoznak bele a többiek, így Mikhál, Simon és a hét mostoha sorsú ikergyermek „kis episod"-ja[10] is. A *fivérek* a dráma talán legkevesebb figyelmet kapott szereplői. „A »bojóthi szál« a *Bánk bán* idegenszemléletének alig felmért jelentőségű rétege. Mennyiségében is terjedelmes a bojóthiak szövege; továbbá a mű […] centrális pontjain van meghatározó szerepük […]" – hívja fel a figyelmet Sándor Iván.[11] Mikhál és Simon talán a legrejtélyesebb alakjai a drámának, szinte minden mondatukkal zavarba hozzák a befogadót, míg a környezetük – és ők maguk is – a legcsekélyebb meglepődés vagy kétely nélkül szemlélik baklövéseiket. Különbözésük nem csupán „nemzeti idegenség"-ből fakad, mást és többet is sejtünk alakjuk mögött: a dráma alapvetőnek ítélt „közéleti – magánéleti" relációján kívül eső másságot.

Mikhál és Simon cselekedeteire vagy cselekvésképtelenségeire, megnyilatkozásaira vagy hallgatásaira való odafigyelés a dráma egészére nézve is kínálhat értékes szempontokat. A bojóthiak eredményes nyomon követése a Palotában (és a Palotán túl is) úgy látszik leginkább kivitelezhetőnek, ha – Pándi Pál szavaival szólva – „[…] e munka egyrészt szorosan, némelykor az aprólékosságig szorosan kötődik a drámaszöveghez, másrészt igyekszik kihasználni a kombinációknak, a *lehetséges* tételezésének hagyott drámai »szabad teret«, amely a maga módján a mű szerves része."[12]

Tájékozatlanság – Az első mondat

Az *Előversengés* után, az *Első szakasz* nyitójelenetében találkozunk először Simon és Mikhál bánok nevével és alakjával.[13] Mit is enged láttatni a szerzői utasítás? Mikhál „egyj asztalkánál szundikál", „Gyertyák égnek" és „Kivül Táncz-musika" szól (tehát valószínűleg este van); „Gyakor jön be néhány Vendég, iszik, 's ismét megy"[14] (tehát Mikhál valamiképpen elkülönül a többi

[9] „Sokat emlegetjük – és joggal – a Bánk bán shakespeare-i vonásait. Ez mutatkozik a briliáns konfliktusérzékben: szinte mindenkinek mindenkivel van konfliktusa, a voltaképpeni szövetségesek közt is – Gertrudis–Ottó, Bánk–Petur, Bánk–Melinda, Ottó–Biberach stb. – ellentétek feszülnek, és mindenkit küzdelemben hoz színre." CZÍMER, *i. m*., 75.

[10] Arany János kifejezése; ARANY, *i. m*., 161.

[11] SÁNDOR, *i. m*., 34.

[12] PÁNDI Pál, *Bánk bán-kommentárok*, Bp., 1980, I, 10.

[13] Természetesen csak akkor, ha nem tekintjük a *Jegyzés*t a dráma részének. (A *Jegyzés* mint paratextus pl. Gertrudis „bűnösségének" kérdésére is figyelemre méltó választ adhat.)

[14] I. 1. 1. sor előtt.

vendégtől). Simon bán belép, és az első szavai ezek: „Hm; hátha még is úgy lehetne? Furcsa!”[15]

Mint Orosz László a kritikai kiadásnak *Az egyes sorokra vonatkozó jegyzetei*-ben megállapítja, ez valóban egy „talányos felvonáskezdő mondat”, majd így folytatja: „[1] Péterfy és Hevesi szerint Simon bán hét ikerfiáról gondolkodik, hátha velük felvirágzik a családja Magyarországon. Az 1.-ben [vagyis a *Bánk bán* első változatában, az ún. Maglódi-szövegben] azonban még nincs szó a hét ikerfiúról. [2] Arany szerint talán Melindára gondol, akit már szájára vett az udvari szóbeszéd. Ez is valószínűtlen, hiszen az 1.-ben Simon még nem Melinda (ill. Ádelájd) bátyja. [3] *Szavajárásaként* ismétlődő mondata így csak a Petur által tervezett összeesküvéssel, felkeléssel hozható kapcsolatba.”[16] Mindegyik magyarázatban van tehát valami alapvető hiányosság, bizonytalanság, még akkor is, ha az ún. Maglódi-szöveget nem tekintjük vonatkoztatási pontnak.

[1] A hét iker története valóban „furcsa”, ám, hogy tényleg „úgy lehet”, ahogy ő ismeri a történetet, afelől semmiféle kétsége *nem lehet* Simonnak, hiszen – elbeszélése szerint – saját szemével látta az ikreket.

Simon
Nem gyötrelek Mikhálom hát vele.
Még Gyóntatómnak is csak esküvés
alatt nyilatkoztathatnám ki; de
neked – neked Mikhál, nem: én Atya
vagyok.

Mikhál
(fel áll)
Simon!

Simon
Tán kétségeskedel?
negyven hat esztendősnél nem vagyok
több –

Mikhál
Oh Simon, nem halki a’ *Bojóthi*
Gróffaj! Spanyol hazánkba viszsza kell
mennünk – csak ott kell a’ *Bojóthi* Fajnak
zöldelni –

Simon
Vagy Magyar országban. Magam
is gondolám már, ’s elvégeztem azt,
hogy *minden országból Bojóthra vinném;*
de itt, nem allyasúl el a’ Spanyol –
elég ha mint meg annyi jó Magyar
Háznépnek ők lehetnek Törzsöki.

[15] I. 1. 1.

[16] *Bb krk* 448. (a [ ]-es betoldások és a kiem. tőlem).

MIKHÁL
Ők?

SIMON
Hét Fiú.

MIKHÁL
(elszomorodva le ül)
De már ez csúnya tréfa.

SIMON
Halgass-meg engem; Tegnap estve a'
vadászaton egyj Ózet kergeték,
és – egyj Banyát találtam. Ő alig
látott meg engemet, 's leroskadott
térdére, és tudtomra adta, hogy
Feleségem immár megszűltt. Szinte el
indúltam, a' midőn *hatot* felém nyújt.
„Oh, légy kegyelmes (úgymond) Aszszonyodhoz!
„Ő egykor egyj szegény koldús személyt
„el-kergetett magától, 's becstelennek
„nevezte, mert *kettős* szülöttye volt:
„hogy most az Istenség adott *hetet*
„neki, nyomban emlékébe jött az, a' mit
„mondott. Megindúlván azon, ne hogy
„feslettnek ítéltessen, egyj Fiat
„megtart magánál – a' többit, hogy öljem
„meg, azt parancsolá – (I. 1. 17–49.)

[2] Melindáról sem hallott valószínűleg eddig semmi pletykát, ugyanis Melinda nevének említésére, hírbehozására hasonlóan reagál, mint a még mit sem sejtő, éppen csak visszatért Bánk az *Első szakasz* végén:

PETUR
[…] Nagy – nagy a' mi fenn forog
játékon: a' Haza, és Melinda.

MIKHÁL, SIMON
(hirtelen az asztalon által Petur' kezét megkapják.)
Mit?
Melinda, mondod? – (I. 3. 157–159.)

Orosz László Katona-monográfiájában a *Második szakasz* összeesküvési jelenete kapcsán jegyzi meg azt, hogy: Mikhál és Simon „a Melinda körüli szóbeszédről láthatóan nem tudnak, talán az udvari pletyka kímélni kívánta testvéri érzékenységüket."[17] A dráma idézett sorai egyúttal azonban azt is jelzik, hogy a haza és Melinda közül az utóbbi a fontosabb Simonéknak. A dráma szövevényes viszonyai között ennek az egyébként talán elhalványuló vérségi kapocsnak a kihangsúlyozása mintegy összesodorja a „magánéleti" és a „köz-

[17] OROSZ László, *Katona József*, Bp., 1974, 118.

életi szálat", és megmutatja még Bánk megjelenése előtt e szálak elválaszthatatlanságát, a Melindában való összeforrottságát. Mindebből azonban, úgy tűnik, semmit sem érzékel Mikhál és Simon, hiszen az utolsó tánc bejelentésekor a hirtelen szétszéledő vendégsereggel tart a két testvér is. Nehezen képzelhető el az, hogyha sejtenék a Melinda becsületére támadó merényt, akkor is ily könnyedén otthagynák Peturt, aki láthatólag sejt valamit, és sejteti a védekezési lehetőségeket is. Szinte észrevétlenül olvadnak bele a „Mínd Gyerünk! *(elmennek)*"[18] utasításba.

[3] Petur közeléből való elsodródásukkal elesnek attól a lehetőségtől, hogy magukra vegyék Melinda és a (magyar) haza ügyét. Ez az éppen csak felvetett konfliktus ruházódik majd át Bánkra. Mikhálék Peturban talán csak egy bortól dühös magyart látnak, aki eszközként akarja felhasználni „Melinda' szép, mocsoktalan nevé"-t:

Mikhál
De, Ember! Ejj, eredj, eredj haza,
aludd magad ki – menj, menj! (I. 2. 101–102.)

És:

Mikhál
Szegény Teremtés vagy, ha célodat
csak Aszszony által gondolod kivinni! – (I. 2. 132–133.)

És éppen ez az értetlenkedő, sőt kissé sértő kioktatás jelzi azt, hogyha a bojóthiak érzékelnek is valamennyit a békétlenekben forrongó indulatból, azt teljesen félreértik vagy egyszerűen nem tulajdonítanak jelentőséget neki. Amikor a belépő (berontó) Petur dühösen szidja a „lévnyaló" magyarokat és gúnyolja a „kegyes Nagy-asszonyt", Simon értetlenül kérdezi: „Bán, hát mi lelt?"[19] Ráadásul még azt a baklövést is elköveti, hogy feltételezni meri Petur és a merániak barátságát:

Simon
Hát honnét akarsz
már most Barátokat? midőn sem a'
Meráni, sem pedig Magyar – –

Petur
Ki mondta
azt? *Én,* 's *Meráni*?! […] (I. 2. 123–126.)

De Petur megnyilatkozásai sem késztetik Simonékat arra, hogy komolyan vegyék a békétleneket. Petur az *Első szakasz*ban még csak az önként „majommá" lett, a méltóságukat feladó magyarok, és a túl büszke, „jó szót, figyelmet" is sajnáló merániak ellen dühöng, ami érthetetlen háborgásnak tűnhet a kívül-

[18] I. 3. 161.

[19] I. 2. 80, 78 és 82.

álló bojóthiak szemében.[20] Az igazán vérlázító kirohanások és (pénzügyi–hatalmi) érvekkel is alátámasztott kifogások a királynő ellen legkorábban csak a *Második szakasz*ban hangzanak el, így addig nincs is okunk feltételezni, hogy bojóthiak együtt éreznének, érezhetnének a békétlenekkel.

Ám függetlenül attól, hogy hogyan értékelték, Simonnak és Mikhálnak az *Első szakasz* második jelenete folyamán mégiscsak értesülniük kellett a békétlenek mozgalmáról. Azonban, hogy tényleg megértették-e, ill. meg akarták-e érteni, abban a *Második szakasz*-beli megnyilatkozásuk és viselkedésük visszamenőleg is elbizonytalanít. Zavarba ejtő kételyek merülnek fel akkor, amikor Mikhál úgy vélekedik, hogy Peturnak talán „egyj Vitézi Társaság" volt a célja a Melinda nevével lepecsételt titkos összejövetelen, Simon pedig „nem tudja", hogy „mi végződött" Petur házában.[21] Szinte még az is kétséges, hogy valóban észlelték-e Petur jelenlétét az *Első szakasz*ban.

A jellemteremtés szavai

Nem találtunk tehát *konkrét* okot Simon töprengésére. Első mondatát „csupán" a jellemteremtés eszközének, afféle „szavajárásának" tekinthetjük, ami nem utal konkrét eseményre, de éppen ezáltal ad kiváló jellemzést Simonról.[22] Szavajárása, hiszen majdnem szó szerint ugyanezt mondja az *Első szakasz* 14., a *Második szakasz* 44., 74., 82., 282., 457., az *Ötödik szakasz* 75. sorában. Mikhál is ezt a mondatát idézi a *Negyedik szakasz* 257. sorában. Megkülönböztető jellemvonásáról, az általános bizonytalanságáról, és egyfajta kifejezés-képtelenségről értesülünk – paradox módon – már az első szavaiból.

„Hm; hátha még is úgy lehetne?" – mondja az a Simon, akiről eddig semmit sem tudhattunk, így akkor sem érthetnénk meg ezt a mondatot, ha valóban utalás lenne. Ez a mondat a levegőben lóg, nincs sem előzménye, sem folytatása. „Furcsa" – folytathatnánk együtt Simonnal.

Mikhál első megjelenése ugyanígy jellemteremtő erejű. Alszik, és amikor felébred, akkor is alvajáróként téblábol a (számára is) kiismerhetetlen „mulató Palotában". Az „udvari pletyka kíméletessége" tehát felesleges. Mikhál a *Negyedik szakasz*ban, amikor „betör" Gertrudishoz, még mindig nem tud sem-

[20] I. 2. 72. és 146.

[21] II. 1. 60. és 2. 97–102.

[22] Mikhál és Simon alakját Katona „Peturétól és egymástól egy-egy határozott jellemvonással különbözteti meg, a korában divatos tipizáló módon, mely egy-egy jellemző szólás ismételgetésével is érezteti ezt az elkülönítő vonást. Peturé »ördög és pokol!«, a habozó Simoné: »De hátha mégis úgy lehetne, hm«, a már csak nyugalmat kívánó aluszékony öregé: »békével« és »jó éjszakát« […]" WALDAPFEL József, *Katona József*, h. é. n., 115.

miről semmit („Meg kell ezennel tudnom, hogy mi lelt / Melinda –”[23]), noha amikor Biberách felfedte Bánk előtt Ottó Melinda elleni merényletét, Simonnal együtt ő is ott volt.

Az első megjelenés a többiek esetében is feltárja az alapvető tulajdonságukat. Ottó együgyű örvendezése, támaszt kereső gyengesége és Biberách flegma kételkedése nyitja az *Előversengés*t, és rajzolja meg egyúttal jellemük fővonásait. Gertrudis büszkesége és Ottóhoz való ellentmondásos viszonya is nyilvánvalóvá válik az első megszólalásából:

> GERTRUDIS
> *(belép)*
> *Ottó,* no jőjj! látod, leereszkedek,
> 's magam jövök hozzád: de mondhatom
> neked […] (E. 62–64.)

Ugyanezt észlelhetjük Petur dühös berontásakor (I. 2. 72.), a Bánkról adott szerzői utasításban (I. 4. 162. előtt) és Melinda egyszerre erélyes és gyenge felszólításánál: „Távozz!” (I. 9. 373.).

Németh László sokat idézett tanulmányában ezt mondja: „Talán semmi sem jellemzőbb erre a drámára, mint hogy az emberek benne nem egymással, hanem egymás mellett beszélnek. Nem a monológok számára célzok ezzel, hanem arra, hogy a szereplők itt még a párbeszédekben is monologizálnak. Attól fogva, hogy Petur az első szakaszban indulatosan a székre veti magát, és Simon mellett szaggatott mondatokban fordítja ki lelkét, tele a darab az ilyenféle páros monológokkal.”[24] Mindegyik szereplő süket a „többiek” bajára. Melindának, az áldozatnak, és Izidórának, a szem- és fültanúnak a vallomása hatástalanul pereg le a *Harmadik szakasz* (vagyis a feleségének megbocsátani nem tudó) Bánkjáról, mígnem az *Ötödik szakasz* Bánkjában mindez tragikummá nem sűrűsödik: „Az ég süket fájdalmimra”. Még a nagy machinátor, Biberách sem érti meg a körülötte működő indulatokat, és főleg nem Ottót: hiszen egy kis odafigyeléssel elkerülhette volna azt a teljesen feleslegesen kiprovokált hátba szúrást.[25]

A bojóthi fivérek kommunikációképtelensége azonban még e „monologizáló” műben is feltűnő. Még feltűnőbb azonban az, hogy a bojóthiak nem csupán „elbeszélnek” a „többiek kiegészítő halmaza” mellett, hanem, amennyiben ébren vannak, el is sétálnak, alig megérintve a dráma konfliktusaitól, noha gyakorlatilag ugyanabban a szituációban találhatnák magukat, mint Bánk bán. Egy rokonukat megrontották, hazájukat (immár a másodikat) polgárháború fenyegeti. Mikhál és Simon azonban kétségbeejtően passzívak.

[23] IV. 5. 177–178.

[24] NÉMETH László, *A rejtélyes költő*, in: uő, *Az én katedrám*, Bp., 1969, 219.

[25] „[…] az ostoba intrigáns Biberach, ki magamagát minden ok nélkül elveszti […]” TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban,* Pest, 1868, második kötet, 34.

Passzivitásuk, szemlélődő magatartásuk is oka Melinda bukásának. Az események során ugyanazok az információk jutnak el a tétlenül és zavartan várakozó Mikhálékhoz, mint amelyek cselekvésre késztetik Bánkot. A különbség csupán árnyalatnyi: a *Nagy-úr* közvetlen módon is értesül Melinda elcsábításáról, amikor hallgatózik, vagy amikor kivallatja Melindát és Izidórát. Ez a különbség azonban alapvető fontosságú: a bojóthiaknak mintha nem lenne közvetlen kapcsolatuk az eseményekkel.[26] A jelen idejű akarat helyett a múltba, esetleg az ábrándos jövőbe révedés jellemzi őket. Ha be is kapcsolódnak a jelen eseményeibe, akkor azt tétován vagy egyenesen ügyetlenül teszik. Mikhál csodálkozva ébred arra, hogy egy összeesküvésen van, Simon, aki pedig ébren volt, *ingadozva* feleli bátyja kérdésére, hogy *nem tudja mi végződött*. Mikhál cselekedetei sorra szándékával ellentétesen sülnek el. A békítő követségével elárulja öccsét és – nem mellékesen – kirobbantja a lázadást:

> SIMON
> Mikhált láttuk a'
> tömlöczbe késértetni – mellyre az
> egész Gyűlekezet öszve háborodva
> rontott ki, 's megszabaditá. (V. 3. 90.)

Bánk feltétlen bizalommal adja Mikhál kezébe fiacskája sorsát, majd amikor legközelebb találkoznak, éppen azt látja, hogy az öreg bojóthi a lehető legszerencsétlenebb döntést hozva, a királyra ruházza át a gondnokságot. Cselekedeteikre jellemző ilyesfajta kettősség megszólalásukkor is megfigyelhető. A cselekvés helyett a történések elszenvedése, a beszéd akciója, vagyis a dialógus helyett a monologikus elbeszélés vagy a töredékesség és a kifejezésképtelenség jellemzi a bojóthi testvéreket.

Bizonytalanság – A hét ikerfiú

> Az első felvonás egy terjengősnek tűnő jelenetében a rájuk [azaz Mikhálra és Simonra] váró külön tragédiát exponálja Katona örömük, reménykedésük bemutatásával: Simon titokban nevelt hét [csak hat; Simon felesége „egyj Fiat / megtart magánál", tehát azt nyilván nem titokban neveli] fiáról mesél a bátyjának […][27]

[26] Waldapfel az összeesküvés névtelenjeinél figyel fel a közvetett elbeszélés és a cselekvés különbségére: „Nagyon fontos, hogy végül is nem szó, hanem tett, nem a hallott cél, hanem a látott eredmény mozgatja meg őket, arra zúdulnak föl, mikor Petur letaszítja a trónon ülő királyné képét." WALDAPFEL, *i. m.*, 118.

[27] OROSZ, *i. m.*, 146–147. (A [ ]-es beszúrások tőlem.)

A hét iker történetének filológiai feltárásán túl a *Bánk bán*-értelmezések nem igazán vetették komolyabb vizsgálódás alá ezt a kínosan elhibázott beszúrásnak érzett epizódot.[28] A fentebb idézett szövegmagyarázat egy utalás erejéig kísérletet tesz arra, hogy a drámában elhelyezze, és így szerepet adva neki, kevésbé zavaróvá tegye a „rege" jelenlétét. E félmondatnyi értelmezés azonban két alapvető kérdést is felvet. Vajon valóban „a rájuk váró tragédiát exponálja"-e ez az epizód? És egyáltalán: tényleg megszületett-e „tegnap estve" a hét fiú?

Furcsa, hogy Simon elbeszélésének az értelmezők éppúgy feltétel nélkül hitelt adnak, mint Mikhál. Vajon nem csak egy *csúnya tréfa* ez?

Tételezzük fel, hogy Simon csak kitalálta az egész történetet, vagy legalább is a hatheted részét, vagyis a hat titokban nevelendő fiút, Mikhált vigasztalandó. Mi engedi meg ezt a feltételezést? Elsősorban az, hogy *hihetetlen* a történet, noha a *Bánk bán*ban minden más motívum igyekszik fenntartani a hihetőség látszatát. És az is, hogy Mikhál gyermekien naiv és reménykedő ahhoz, hogy a legjobban óhajtott hírt elhiggye, Simonról pedig nincs okunk nem feltételezni, hogy egy kegyes hazugsággal, testvéri szeretetből ne akarná megvigasztalni Mikhált a Spanyolországban meghalt gyermekéért. Végül az is megengedi ezt a feltételezést, hogy egy *mesé*t mond el a többször is gyereknek nevezett Mikhálnak (II. 1. 80.; II. 2. 95.), ráadásul késő este.

De feltételezhetjük azt is, hogy Simon beszámolója a vadászaton történtekről igaz. Akkor viszont miért nem tudott Mikhál a várható gyermekáldásról? Hiszen Simon feleségének a terhességéről már bizonyára értesülnie kellett volna, annál is inkább, mert nyilvánvalóan csak egy gyermek születését várták, ami nem „erkölcstelen", tehát nem titok. De Simon az örömhírt eddig még a gyóntatójának sem mondta el. Újabb, de mindenképpen felmerülő kérdés az is, hogy Mikhál miért nem „kétségeskedik", legalább az ésszerűség határáig? Vagy talán számára is éppen azért hihető a történet, mert ennyire hihetetlen: hiszen, ha elég lett volna egy gyermeket említenie Simonnak, hogy Mikhál felhőtlenül boldog legyen, akkor mi oka volna még hatot hozzátódítania? Ám, ha Mikhál feltétlenül megbízik is testvére igazmondásában (hiszen Simon

[28] A történeti-filológiai, ill. a folklorisztikus háttérre l. a *Bb krk* vonatkozó jegyzeteit (különösen a 406, 435, 448–9. oldalak), és: CSIKÓS Zsuzsanna, *A Mic bán-történet irodalmunkban. (Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában)*, ItK, 1993, 78–91.

A kritika, ill. a színház idegenkedésére: „[…] a bojóti Simonnal azonosított Micbán hetes ikreiről szóló hagyományt […] többnyire hibáztatták meseszerűsége miatt is, elbeszélésének a figyelmet a dráma kezdetén lekötő, a tulajdonképpeni cselekmény megindulását késleltető terjedelmessége miatt is; ez a drámának az a része, amelynek elhagyásában rendezői is leginkább egyetértettek." WALDAPFEL, *i. m.*, 116.

(Az egyetlen általunk ismert munka, amelyik legalább címében ígéretet tesz ilyen irányú vizsgálódásra, alig lép túl annak felismerésén, hogy a drámában [„Kecskemét bibliájá"-ban], akárcsak Kecskemét városában, sok gyerek található: JOÓS Ferenc, *A Bánk bán gyermekalakjai*, in: *A Katona József Társaság Évkönyve*, Kecskemét, 1936, 9–13.)

nem térdepel, mint Ottó),[29] vajon mi megbízhatunk-e Mikhál ítéletében, hiszen szinte minden megnyilatkozásával, cselekedetével visszás hatást ér el? És végül, ha Simon valótlant állít, akkor miért nem fél a lelepleződéstől?

Talán azért, mert egy olyan történetet mondott el, melynek csak egy részét kell bizonyítani, a *hat* gyerek bemutatását évekig, felnőtté válásukig el lehet kerülni, hiszen titokban neveli. Addigra azonban az öreg Mikhál valószínűleg már boldogan elköltözik a másvilágra. Vagy azért, mert mint Németh László mondja, „Mindeniknek van egy arcéle a cselekmény felé, de a fontosabb része mindnek emögött van; a magára utalt őrültségben".[30] Ez esetben Mikhál „magára utalt őrültség"-ét a spanyol múltba, egy álomvilágba való visszarévedésben láthatjuk meg. Azaz nagyobb része él egy olyan világban, amelyben „eltűnik az érzelem és az értelem különbsége, a mindennapi tudat pedig csupán a számos lehetséges pszichés tényező egyikeként jelenik meg, hagyományosan egyenrangúan a fantasztikussal és az álomszerűvel."[31] Azonban ha a hét ikert nemcsak egy szép álomnak, vagyis Simon meséjének könyveljük el, akkor a dráma reálissá fikcionált világában e csodát mint a bizonytalanság, a fantasztikum megjelenésének a helyét érzékelhetjük.

Todorov fantasztikumról adott meghatározása „három feltétel beteljesülését kívánja meg. Mindenekelőtt a szöveg arra kell kényszerítse az olvasót, hogy a szereplők világát élő személyek világának tekintse, és hogy habozzon az elbeszélt események természetes és természetfölötti magyarázata között. […] S végül fontos, hogy az olvasó[nak] […] el kell utasítania mind az allegorikus, mind a »költői« értelmezést."[32]

A *Bánk bán Első szakasz*ában, úgy tűnik, mindhárom feltétel teljesül. A Palotát élő személyek világának tekinthetjük, abban az értelemben, hogy nem mesehősök vagy félistenek népesítik be. A befogadó habozása pedig szinte kézzelfogható: 2 ikert elhiszünk, 3-at is, de 10-et már nem. Hol a határ, amíg csupán *különös*, vagyis az „ismert tényekhez közelíthető", és honnantól tisztán *csodás*? [33] Todorov a „különös"-t olyan műfajként határozza meg, amelyben a szöveg beleértett olvasója és/vagy szereplője számára a „valóság törvé-

[29] Melinda kommentárja nemcsak Ottó esetében értelmezi a térdeplést az ámítás metanyelveként, hanem az egész drámát behálózza kételyeivel. Láthatjuk térdepelni Melindát, Izidórát, Tiborcot, Somát, Mikhált, Simont, Endrét. És úgy értesültünk, hogy a banya is térdre roskadt Simon előtt.

Mikhál viszont irgalomért esdekel a Teremtőhöz, amikor az összeesküvők jelenetében térdre esik.

[30] NÉMETH, *i. m.*, 220.

[31] Northrop FRYE, *Az Ige hatalma*, Bp., 1997, 48.

[32] Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Bp., 2002, 31.

[33] „A gyermekek száma nem rögzített eleme a mondának. A *leghihetetlenebb* verzió e tekintetben a hollandiai Margaréta von Hennebergről szóló legenda, melyben a koldusasszony átkának következményeképpen a grófnénak annyi gyermeke születik, ahány nap az évben van. A grófné és gyermekei egy latin nyelvű sírfelirat tanúsága szerint nem élték túl a *különös* eseményt." CSIKÓS, *i. m.*, 28. lábjegyzet. (Kiem. tőlem.)

nyei [még] változatlanok maradhatnak, és lehetővé teszik a leírt jelenségek magyarázatát […] Ha épp ellenkezőleg, úgy dönt, hogy új természeti törvényeket kell elfogadnunk, melyek révén a jelenség magyarázhatóvá válik, a csodás műfajába lépünk." A „különös" és a „csodás" műfajai között van a „fantasztikus", vagyis a „habozás ideje".[34] Végül a 7-esnek mint számjegynek az egzaktsága pedig az allegorikus „költői" értelmezés elutasítását könnyíti meg, hiszen nem engedi meg, hogy pl. túlzásként vagy hasonlatként interpretáljuk.

A hét iker elbeszélése – ha elhatároljuk a dráma szövegkörnyezetétől – egy családi eredetmítosz, amely azonban a *Bánk bán* „reális" világába jelen idejű eseményként bekerülve elveszíti azt az időbeli távolságot, ami műfajisága létmódjához hozzátartozik. Simon és Mikhál nem mint fikciót éli meg, hanem mint a „valóság" egy részét. Ha viszont a jelenkori olvasásmód – rekonstruálva az időbeliséget – „kétségeskedik", akkor a mitikus és a történelmi kor találkozásánál a fantasztikum megjelenési helyeként és idejeként érzékelheti a hét iker történetét.[35] Ez az epizód felfedheti azt a rejtekajtót, amelyen elhagyhatjuk a Palota „totális metaforá"-jába[36] zárt *különös*, de „reális" világot, és ha úgy döntünk, átléphetünk a *csodás* világába.[37]

„az álom-értte Lét"[38] – Mikhál szundikál

Ha úgy határoztunk, hogy egy időre felfüggesztjük a *különös* és a *csodás* közötti hezitálást, és kilépünk a Palotából, akkor egy igen csodálatos helyre és időbe kerülünk.[39] Találkozhatunk az *éjszakában* egy őzet kergető atyával,

[34] TODOROV, *i. m.,* 39–40.

[35] Tulajdonképpen a királynő-gyilkosság *története* is egy mítosz. Ám „a bevett mítoszok lassan elvesztik mítoszszerepüket: immár történelmi tényeknek vagy »valóban megtörtént« dolgok leírásának állíthatják őket." FRYE, *im*., 61.

[36] „[…] a totális metafora világa, melyben potenciálisan minden mindennel azonos, mintha egyetlen végtelen test bensejében volna." Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, h. n., 1998, 117.

[37] „A fantasztikus […] csak a habozás idejét tölti ki: […] A történet végén az olvasó vagy esetleg a szereplő mindemellett *döntést hoz*, egyik vagy másik megoldást választja, és így kilép a fantasztikumból." TODOROV, *i. m.*, 39. (Kiem. tőlem. – Remélhetőleg az olvasó döntéshozatalát nem könnyíti meg e dolgozat.)

[38] A kifejezés KATONA József *Rege* c. verséből való. KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kritikai kiadás, Bp., 2001, 46. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OROSZ László.

[39] „Az ábrázolt világ nem ér véget a dolgozószoba falainál, hanem tovább terjed a palota többi termeire, a városra stb., noha mindez közvetlenül nincs adva számunkra. […] S közben nem szükséges, hogy ezt a hátteret a szójelentések aktuális állománya explicite felvázolja. Ellenkezőleg, rendszerint inkább a mondatokban szereplő szójelentések potenciális állománya vázolja fel." Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, Bp., 1977, 226.

amint egy banyát lel, akit azzal bízott meg a vétkes anya, hogy a hét ikerfiából hatot elveszejtsen. Láthatunk az *éjszakában* „egy korai fantomlovast", aki „bizonyára vágtában érkezik": Bánk bánt.[40] És nem sokkal a magányos lovag mögött vonul valahol, de bizonyára jóval lassabban, Endre és kísérete is, hiszen az V. felvonásra, a Palota időszámítása szerinti második nappalra, királyi pompával kell megérkezniük.[41] De közben, szintén valamikor az *éjszaka* folyamán találkoznak egy követtel, aki beszámol nekik a királynő meggyilkolásáról. Szintén ugyanebben az *éjszakában* találkozhatunk Tiborccal, amint Melindát kíséri a Nagy-úr „ősi Vár"-ába, ami talán csak „egyj-két nyil-lövésnyi"-re van, de talán elég távoli, hogy „Falusi magány"-ban élhetett ott Melinda, míg Bánk fel nem hozta a Palotába.[42] És ugyanebben az *éjszakában* láthatjuk Ottót, amint menekülés közben egy polgárt meggyilkol és tőle „hét ezer márk aranyat" elrabol, majd gyilkosokat bérel fel, hogy „*Bánk házát*" (falusi ház vagy az ország nádorának ősi vára?) megostromolják, felgyújtsák, Bánk rokonait és Melindát a lángokba vessék. De még ugyanebben az *éjszakában* indul vissza Tiborc „szerette Aszszonya" testével, hogy visszavigye Bánkhoz, a Palotába, „akár hol is legyen".[43]

Az *éjszaka* és a Palotán kívüli történések összekapcsolódása több mint a drámai cselekmény idejéből fakadó szükségszerűség. A „múlt", vagyis Petur Elmerik (Imre) király elleni lázadása és bukása, és Mikhálék spanyolországi tragédiája szintén az éjszakában történt meg: „Hozzám jövél szökésed' *éjelén*"; „egyszer egyj boldogtalan *Éjtszaka* / elvette mindenünket".[44]

A Palota falain kívüli események egyetlen *Éjszaká*vá sűrűsödve pusztítják végig a *megvilágosíttatást kívánó* lelkeket, kint és bent egyaránt. A Palotán kívüli világ át- meg átszivárog a masszív falakon, a reális, tagolt időt és teret rejtekajtók és időhiátusok lyuggatják át. Az éjszaka folyamatos jelenlétére és fontosságára szinte minden értelmező felhívja a figyelmet.[45] Sándor Iván esszéjében a „sötétet mint létszintért", és mint a „tájékozatlanság kitágított óráját" értelmezi: „A lelkiállapot és a helyszín ugyanazt a lenyomottságot, bizonytalanságot sugallja. A mindenre ráhullámzó, a lét minden eresztékébe

[40] SÁNDOR, *i. m.,* 11.

[41] Az IV. felvonás éjszakájára virrad fel az V. felvonás nappala. Nem telhetett el a két felvonás között egy vagy több nap, hiszen az esti események még csak most „tisztázódnak"; „Petur-bán' vére [még] gőzölög" a „Zendítők"-et üldöző Solom-mester „boszszúálló fegyver"-én, miközben – az ablakon túli világ újabb *csodá*jaként – Petur, háza népével együtt, lófarkon hurcoltatva „veszti el irtóztatólag él'tét". *Bb krk* V. 2. 28–29. és 42–46.; V. 5. 203–204. és 226.

[42] IV. 6. 405–408.; és II. 3. 369.

[43] V. 3. 100–104.; V. 6. 381–388.

[44] II. 2. 325–326.; IV. 5. 259. (Kiem. tőlem.)

[45] A rejtekajtókat és a III. és IV. felvonás közti időbeli ugrást is szokás dramaturgiai hibaként felróni. Ez utóbbi „hiba" igen jelentőségteljes következménye, hogy a Palota ablakán kinéző Gertrudis a halál metaforáját láthatja meg az Éjszakában. A Palota reálisnak tételezett térideje Gertrudis alvása közben törik meg. Az alvás, az álom ezúttal is a tagolatlan vagy másként tagolt irrealitás behatolásának a színtere.

beszivárgó tájékozatlanságnak és labilitásnak szubsztanciális kifejeződése az általában kizárólag időmeghatározásnak és helyszínrajznak tekintett szerzői instrukció is: „*Gyertyák égnek… Mikhál egy asztalnál szundikál.*" Éjszaka van. Így lesz (szinte) mindvégig, a dráma ötödik felvonásáig. Este, alkony, napeste, éjszaka, (semmit meg nem világító) hajnal."[46] Tiborc nem azért köszön „jó reggelt" (III. 3. 94.) a nagy úrnak, mert reggel van, hanem éppen fordítva: azért pirkad, hogy Tiborc „jó reggelt"-tel köszönhessen, és az éjszakából kilépő Bánkot végre felvilágosíthassa a parasztság sorsáról. Most már (talán) nem beszélnek el egymás mellett, mint az elmúlt éjszaka.

Bánk számára ez a tájékozódás időszaka: megbizonyosodik végleg arról, hogy volt *valamiféle* kapcsolat Melinda és Ottó között, és hogy ebben Gertrudisnak is volt *valamiféle* szerepe. Melinda és Izidóra valóban feltárja előtte a történteket. Bánknak már csak helyesen kellene összeraknia a mozaikot. Az áldozat és a tanú felvilágosítása elég lehetne a (jogi értelembe vett) igazság felderítésére akkor, ha Bánk félre tudná tenni a királynéval szembeni előítéleteit. Indulatai azonban újra elragadják, és így visszakerül a világosság teréből a sötétség, a tájékozatlanság, az indulatok színterére. A *Negyedik szakasz*ban Gertrudis, Melinda, Mikhál és maga Bánk is pontosan érzékeli az éjszaka beköszöntével a halál közeledtét.

Az éjszakai létben egyedülálló szerepkör jut Mikhálnak. Passzív magatartásával kiemelkedik a körülötte kavargó általános sötétségből, erkölcsi nagyságáról a Nap jut Bánk eszébe (IV. 6. 376.). Tétlensége azonban első megközelítésre érthetetlen. Minden körülmény cselekvésre sarkallná, ő azonban alszik. Ám, ha jól meggondoljuk, ő az egyetlen, aki normálisan viselkedik, azaz éjszaka alszik.

Bizonyosság – a hét ikerfiú

Ha a befogadó tétovázik is abban, hogy elhiggye-e a hét iker csodáját, Mikhál és Simon bizonyosan nem. Mi csak abban lehetünk biztosak, hogy ők nem kételkednek. Simon vagy látta őket a banya kezében, vagy nem, és mint láthattuk, Mikhál sem kétségeskedik sokáig. Mikhál, amikor elhiszi fivére elbeszélését, akkor a hit mozdulatát teszi meg: „csukott szemmel teljes bizalommal az abszurditás szakadékaiba" veti magát, és hisz a képtelenségben.[47] Ugyanazt a mozdulatot figyelhetjük meg, amit Kierkegaard Ábrahám ősatya, a „hit lovagja" történetében csodál. Az idős Ábrahám az abszurd révén, vagyis a valószínűtlenen, a váratlanon és a kiszámíthatatlanon túl hisz abban, amit az érte-

[46] SÁNDOR, *i. m.*, 61–62.

[47] Søren KIERKEGAARD, *Félelem és reszketés*, Bp., 1986, 52.

lem lehetetlennek állít.[48] Vagyis abban, hogy habár ő és Sára is túl idős a gyermeknemzéshez, az mégis megtörténhet, mert Isten megígérte. Simon hitéről azonban nem győződhetünk meg, mert az ő esetében ez egy számunkra kiismerhetetlen tényezőtől is függ, vagyis attól, hogy tényleg látta-e a hét ikert. Mert ha nem, akkor ő „csupán" egy drámai hős, akit racionális cselekedeteiben, pl. a bátyját vigasztaló kegyes és megindító hazugságában érthetünk meg. Mikhált azonban ésszerű vizsgálódással nem közelíthetjük meg, mert ő bizonyosan hisz. Azonban a cselekedeteit, pontosabban a passzivitását ennek felismerése után megértőbben szemlélhetjük.

Mikhál minden reménye meghalt Spanyolhonban egyetlen gyermekével együtt, és minden bizonnyal e sorscsapás tette olyan rezignálttá, amilyennek megismerhetjük első megnyilatkozásaiból. Mikhál alszik, és ha ébren van, akkor sem gondol a körülötte járó emberekkel. „A végtelen rezignáció az utolsó stádium, amely megelőzi a hitet, oly módon, hogy senkinek sem lehet hite, aki nem tette meg ezt a mozdulatot […]"[49] Mikhál a hét iker abszurd csodájában, ill. a hitben, hogy őket az Istenség adta – akárcsak Izsákot Ábrahámnak – a nemzetsége jövőjét kapta vissza: „[v]égtelen rezignációjában mindenről lemondott, s aztán az abszurd erejénél fogva ismét mindent megragadott."[50]

A dráma befogadója dönthet abban, hogy elhiszi-e a hét iker csodás világrajöttét.[51] Ám ha Mikhált követve úgy döntünk, hogy elhisszük, akkor abból az is következik, hogy a dráma magán- és közéleti szála mellett megjelent egy újabb, amit az emberek és az isten(ek) konfliktusaként értelmezhetünk. Ugyanis nemcsak azért vélhetjük csodának a hét fiút, mert mai ismereteink szerint nem születhetett és maradhatott életben hetes iker a XIII. században, hanem – és főképpen – azért, mert egy (görög vagy ószövetségi) isten jelenlétét felfedő beavatkozás, büntetés történt („az Istenség adott hetet"). Simon felesége tragikus vétséget követett el, amikor erkölcstelennek nevezte és elkergette a koldusasszonyt, „mert *kettős* szülöttye volt". De vajon Simon nem követ-e el *hamartiá*t vagy *hübrisz*t, amikor beavatkozik az isteni büntetés mechanizmusába, és amikor az ikreket titokban, anya és apa nélkül akarja felneveltetni, vagyis gyakorlatilag árvává teszi őket, a bűnét megbánó anya elől pedig eltitkolja az ikreket? És az isteni büntetés vajon nem Bánk és Melinda vesztében mutatkozik-e meg a bojóthi fivérek számára?

Mikhál kommentárja a bojóthi nemzetségre lesújtó átokként értelmezi Bánk tragédiáját: „Meg van a' Bojóthi Faj / átkozva – eltörtt Vég-istápja is!"[52]

[48] Uo., 77.

[49] Uo., 76.

[50] Uo., 65.

[51] A döntés – szeretnénk újra felhívni a figyelmet – nem könnyű: „Ami most következik, csodálkozásra késztet, és az eszem megáll tőle; mert hogy a rezignáció mozdulata után most mindent megkapjunk, az abszurd révén vágyunk hiánytalan beteljesülését lássuk – ez már meghaladja az ember erejét, ez csoda." (Uo., 79.)

[52] V. 5. 161–162.

Melinda halálát úgyszintén a nemzetségre mért sorscsapásként éli meg: „Miért hogy egyj menydörgés nem csapott / belé Fiam' gödrébe […]"[53] Mikhál már a II. felvonásban érzékeli a nemzetséget fenyegető végzetet:

MIKHÁL
Bojóth! Bojóth! - Kopácsolásokat
Lelkem meny-aszszonyi ágynak gondolá;
pedig becsűletünknek egy koporsót
szegeztek. Oh Melinda!" (II. 3. 453.)[54]

A reménykedésre a hét iker születése adhatott okot, a menyasszonyi ágy aszszociációs körébe beleillik a bő gyermekáldás, ami a bojóthi faj felvirágzását biztosítja. Ezt az örömöt veszélyezteti most a nemzetség becsületének az elvesztése. Mintha nem is a húga személyes sorsa aggasztaná Mikhált, mint inkább az őrajta keresztül a nemzetségre háramló szégyen. Az áldásos isteni beavatkozás következtében a bojóthi nemzet egyenes ági fennmaradása biztosítva van.

Melinda ezt azonban nem tudhatja, és egy egész família elveszejtését rója fel a királynénak, noha a bojóthi nemzetség fennmaradása már nem csak az ő sorsához van kötve:

MELINDA
[…] Oh
Ti a' szegény Melinda' jó nevével
ma egyj *egész Familiát* töröltetek
az Üdvözűlhetők sorából el.
Átkozza Férjem azt az esküvést,
melly engemet Hitvessévé teve –
átkozza a' szerette gyermeket,
mert a *Bojóthi* Melinda szűltte azt –
(IV. 4. 132–139. – Kiem. tőlem.)

A földi erők harcaiban esetleg elbukó Melinda ebből a szemszögből már kevésbé fontos, mint a nyugalom és a rend fenntartása. Egy lázadás és az azt követő bosszú éppúgy veszélyeztethetné az ikreket is, mint ahogy Bánk tette veszélybe sodorta Somát. Amikor végre Mikhál cselekvésre szánja el magát, akkor a változatlanság, a nyugalom, a cselekvés elkerülése érdekében teszi azt. A *Második szakasz*ban Bánkhoz, a *Negyedik szakasz*ban Gertrudishoz fordul, hogy megakadályozza a zendülés kitörését. Mígnem az *Ötödik szakasz*ban be nem látja, hogy:

[53] V. 6. 377–378.

[54] A kritikai kiadás jegyzete itt a következő értelmezéseket veszi számításba: „Péterfy és Hevesi szerint Mikhál a pártütők lármáját nevezi kopácsolásnak, azt hiszi, a haza új boldogsága készül, s most a bojótiak becsületét fektetik koporsóba. Mikhál azonban eleve nem várt semmi jót az összeesküvéstől. Lovas szerint a *kopácsolások* az udvar tevékenysége, a *koporsó* Melinda esete, de csak valószínűségről beszél, értelmezése szerinte is hiányérzetet kelt." (*Bb krk*, 470.)

MIKHÁL
[…] Állandóság öcsém
nincs e' világon. Átok fekszik a'
Bojóthi Mortundorf fajon! – (V. 4. 142–144.)

Az, ahogy Mikhál tétlenül (vagy aktív tétlenséggel) szemléli Melinda vesztét, csak afelől az etikailag nem megítélhető paradox hit felől érthető, amely Izsák feláldozását is megkövetelte.[55] E hit megtapasztalása után már nem lehet olyan végletes tétje a Melinda és Bánk körül szövődő köz- és magánéleti tragédiának. Megjelenik egy, a mű többi szereplője által elfogadott, azaz királyközpontú hierarchia fölött álló, azt átszervező transzcendens erő.

Mikhál nem a király, hanem az Isten alakja körül megformálódó világban él, nem tragikus hős, hanem a „hit lovagja". Antigoné mindent megtesz a testvéréért, Mikhál hozzá képest semmit: „a »tragikus hős« fejét sugárzó sötétség övezi",[56] Mikhálét dicsfény. Ezt még Bánk is észreveszi, amikor kitekint Gertrudis ablakán:

BÁNK
[…] Az elhanyatló nap nem ád
Olly' tiszteletre méltó fényt maga
körül, miképp' ezen öreg' fejér
Hajfürtyein súgáról (IV. 6. 376.)

„Ördögöt" és „szentet" említ Bánk akkor is, amikor rádöbbenti a királynőt, hogy miért adta át fiát a *rabságba vetett* Mikhálnak (IV. 7. 506. és 515.). Nemcsak az az elgondolkodtató, hogy a „hóhér kezébe" induló Bánk előre gondoskodott a fiáról, hanem az is, hogy miért nem Tiborcra bízta a fiát, mint majd nem sokkal később Melindát. Tiborc, Mikhállal ellentétben, szabadon kivihetné a fiút is a bosszú hatásköréből (legalábbis ez ekkor még így tűnhet), és legalább annyira önfeláldozóan védené Somát, mint Mikhál. Az öreg paraszt már bizonyított Jáderánál (III. 3. 256.), míg a bojóthi bán képtelen volt megvédeni saját fiát egykor, és Melindát most. Ráadásul Mikhál most a társadalmi helyzetéből eredő nagyobb mozgásteret sem képes kihasználni. Ám Bánk minden bizonnyal úgy véli, hogy nem sokáig maradhat fogságban az öreg bán. Erre több ok miatt is gondolhat: egyrészt, ha leszámol Gertrudisszal, akkor érvényét veszti a parancs, mivel megsemmisül mind a parancs kiadója, mind a parancs oka, hiszen céltalanná válna a lázadás. Másrészt, ha kitör a lázadás, akkor meg úgyis kiszabadítják Mikhált, mint ahogy ez meg is fog történni. De lehet egy mindezek felett álló indíttatása is Bánknak: Mikhál földi dolgokon való fölülemelkedettségét látva bízhatott abban, hogy az öreg mellett a fiához sem érhet fel semmi a földi veszedelmekből. Bánknak még a tömlöcbe vetett

[55] Mikhál Spanyolhonban elvesztett fiának a halála hasonló nem-cselekvésre mutat rá: „Én / szunnyadtam, és – hátha csak mese? / mondá az én nehezen-hívő öcsém. / Igy egyszer egyj boldogtalan Éjtszaka / elvette mindenünket – Nemzetségünket – […]" (IV. 5. 256–260. sorok).

[56] Max SCHELER-t idézi George STEINER, *Örök Antigoné,* Bp., 1990, 70.

Mikhálban is nagyobb bizodalma van, mint bárki másban, beleértve a földi hierarchia csúcsán álló királyt is. A Nagyúr az V. felvonásban rémülten ragadja el Endre közeléből Somát. Ez a mozzanat a drámai hős és a „hit lovagja" közötti különbséget is hatásosan szemlélteti. A Somát fenyegető veszedelemre Bánk egy indulatos tettel „egész elszánással" reagál, míg Mikhál az értelem számára felfoghatatlan javaslatot tesz: „– hüvelykemet nyomom feje- / lágyába inkább –".[57]

A Gondviselés működését, úgy tűnik, csak Mikhál (és talán Simon) érzékeli. Gertrudis, Petur, Melinda, Ottó és Tiborc gondolkodásában végig háttérben marad az isteni jelenlét lehetőségének gondolata. A hatalom hierarchiájának csúcsán végig a királyt vagy a királynőt látják. Igaz, többször is beleszövik beszédükbe az „isten" kifejezést, de jóformán csak a mondanivalójuk nyomatékosítása végett.[58] Ezért is lehet megrázó Bánk V. felvonásbeli tragikus felismerése és összeomlása:

BÁNK
Nincs a teremtésben vesztes, csak én! (V. 6. 390.)

és

[57] V. 5. 151. sor előtt és 306–307.

[58] A „többiek" hite nem megítélhető, mert eldönthetetlen, hogy mi van a hitre vonatkozó szavaik mögött. Az isten szó, a BEKE József szerkesztette *Bánk bán-szótár* szerint a következő értelmekben fordul elő:

1. 'emberfölötti (hatalmú, erejű) lény', ám ebben az esetben mindig egy hasonlat tagjaként vagy egy hasonlattal egyenértékű kifejezésként tűnik fel, néha gúnyos értelemben is: „Hisz' Isten / én nem vagyok – / ha mást szeret." (I. 8. 339.); „Ti Földi Istenek, / soha oktalan' nem tesztek semmit is: / az Égi-Isten adja nektek az / ő csalhatatlan Bölcsesség-malasztyát!" (III. 5. 388.) stb.

2. 'a keresztény Isten, a világ teremtője, ura': ebben a csoportban háromféle értelemben szerepel Isten neve. A király legitimációjának igazolására: „Istennek a' Kenettje egyj Királyi Felség" (II. 2. 295.); tagadásban: „Az Isten nem segít…" (II. 2. 330.), „Az Isten nincsen itt…" (III. 1. 5.); bibliai frázisokban: „boldogok / a' békességesek, mert Isten' Fiainak / hívatnak" (III. 3. 237.) Ezenkívül állandósult szókapcsolatokban („az Isten bocsássa meg" (IV. 6. 401.)), esküben és felkiáltásban fordul elő. Tiborc Bánk érdekében Endréhez intézett esdeklése és fenyegetése is túl teátrális ahhoz, hogy a Teremtőre ismerjünk rá a szavai mögött. Ráadásul a mennyország létezését, melyre most hivatkozik, már a III. szakasz 3. jelenetében kétségbe vonta. Endre, aki pedig a földi hierarchia szerint legközelebb áll Istenhez, így fejezi be gondolatmenetét, amikor az ítélkezés felelősségét átruházza az Istenre: „Így magam / büntetni nem tudtam – *(magába)* / nem mertem is – –" (V. 6. 442.) Tehát annak, amit fennen hangoztat, vagyis hogy Isten kivette kezéből az ítélkezés pálcáját, ellentmond az, amit magában mond: „nem mertem is", 'habár megvolt a szabad akaratom, én is dönthettem volna'. Vagyis Endre is csak „megszokásból", szófordulatként emlegeti az Urat (SÁNDOR, *i. m*, 99.). Ugyanígy a szavak szintjén játszik az emberfelettivel Bíberach: „biz az / Ördög nem alszik!" (II. 3. 350.). Hevesi, Lovas és Orosz is a ritter és az összeesküvők viszonyában értelmezi ezt a kifejezést (*Bb krk*, 469.), pedig talán ez inkább egy szemtelen célzás Gertrudis elalvására, és Ottó, vagyis az ördögi erő veszedelmes ébren- és jelenlétére.

BÁNK
Az Ég siket fájdalmaimra –
vég-semmiség az én itéletem –
az Isten engem' büntetésre nem
tart érdemesnek […] (V. 6. 407.)

Az isteni hatalom megnyilvánulása az összeütközésben részt vevő felek előtt megakadályozhatná a tragédia kibontakozását. Ám éppen ez, vagyis a transzcendens (részleges) jelenléte lehet a magyarázata annak is, hogy a két bojóthi testvér miért nem lép Bánk helyébe. A hét iker megszületése ugyanis a Gondviselés kinyilvánításaként, sőt afféle személyes megváltásként is hathat. Legmerészebb álmukat múlta felül ez az Arany János által szintén csodának értékelt „kis episod".[59] Mikhálék kívül kerülnek a dráma egyik fő szervezőerejét jelentő földi hierarchián, amihez eddig is lazábban voltak kapcsolódva, hiszen idegenek voltak mind a magyarok, mind a merániak szemében, és nem Endrének, hanem Bánknak (és az apjának) voltak lekötelezettjei.[60]

Boiótia emléke

Mikhál szorongásáról és a nemzetség iránt érzett kötelességtudatáról is árulkodik önkéntes követsége a királynőnél. A pártatlanságát, békítő szándékát hangsúlyozó, ám ügyetlenségével és fecsegésével ellentétes hatást elérő Mikhál újra meg újra megfeledkezik Melindáról és követségének a tulajdonképpeni céljáról:

MIKHÁL
Ni, szinte *elfelejtetém* – Istenem!
a' Húgom, és – ez –

GERTRUDIS
Ez? mi, Ez?

MIKHÁL
Követség –

GERTRUDIS
Micsoda követség?

[59] „De az utóbbi keserv csodálatos módon örömre változik." (ARANY, *i. m*, 161.)

[60] Ebben a tekintetben hasonlóságot mutatnak Tiborccal, aki szintén kívül esik a nemesség effajta kapcsolatrendszerén.

MIKHÁL
Oh, jaj, jaj! az Eszem,
mint éjtszakáim, felzavarva van
a' környűlállások' boldogtalan
őrvényin. […] (IV. 5. 185–190. – Kiem. tőlem.)

A felejtésében azonban benne van az emlékezés is. Amikor Mikhál megfeledkezik arról, hogy „órái kiszabva vannak", és a nemzetségét Spanyolországban ért tragédiáról kezd mesélni, akkor ebben a bojóthi faj sorsa felett érzett szorongására emlékezhetünk vissza.[61] A látszólag minden rációt nélkülöző érvelés a tudat mélyén összekapcsolja a zendülést és a bojóthiak sorsát.[62]

A Léthé a görög mitológiában az alvilág folyója és a felejtést megszemélyesítő istennő, aki, mint az Éjszaka rokona, szemben áll Apolló napistennel is. „Az ókoriak közül állítólag Pauszaniász, a földrajztudós ismeretei a legmegbízhatóbbak: szerinte a Léthé egyik forrása *Boiótiában* található, s közvetlenül mellette egy Mnémoszüné-forrás is fakad. Abban mindenesetre megegyezik az ókori szerzők véleménye, hogy a lelkek Léthé vizéből isznak: így szabadulhatnak meg korábbi egzisztenciájuktól a felejtés által, s válhatnak képessé az új testben való újjászületésre."[63]

A bojóthi testvérek idegenségének csak egyik összetevője a nemzeti idegenség. Másságuk mélyebben húzódó áramlatait követve a Léthé forrásvidékére, Bojóthiába jutunk. A Bojóthiában töltött idő hosszúsága fordított arányban van a magyarországi eseményekben való részvétellel. A három bojóthi testvér, Mikhál, Simon és Melinda jellemében e tekintetben egyfajta fokozatosság figyelhető meg. A legidősebb testvér, aki tehát a legtöbb időt tölthette Spanyolhonban, közlekedik a legidegenebbül a magyar valóságban. Rendszerint átalussza a történéseket, amiknek ezért csak töredékei jutnak a tudomására, és így képtelen követni az eseményeket. „A csendesen folydogáló víz feloldja – *likvidálja* – a valóság éles körvonalú emlékképeit."[64] Tetteit az emlékezés, ill. a felejtéssel rokon alvás és álmodozás bénítja meg. Amikor Simon rászól bátyjára, hogy:

SIMON
No Bátyám! ébredezz!
ki, 's be járnak emberek, 's reád mosolyogva
nézgélnek. (I. 1. 3.)

[61] Gertrudis csak a praktikus információkra figyel, és amikor Simont akarata ellenére kiadja Mikhál, akkor „*(bele vág szavába)* Egyjike / a' Pártosoknak!" (IV. 5. 286–287.)

[62] „Freud munkásságával a felejtés elveszítette ártatlanságát. Ettől kezdve annak, aki elfelejtett vagy el akar felejteni valamit, igazolnia kell magát és számítania kell a *miért* – meglehet, kínos – kérdésére; és annál inkább számítania kell rá, minél inkább meg van győződve róla, hogy felejtése nem szorul igazolásra, hiszen egész egyszerűen csak elfelejtett valamit." Harald WEINRICH, *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, Bp., 2002, 196.

[63] Uo. 22. (Kiem. tőlem.)

[64] Uo. 21.

Mikhál így válaszol:

MIKHÁL
Ősz hajam vagyon Simon,
jó Lelki esméretem: azért biz' én
nem gondolok velek. (I. 1. 5.)

Úgy tűnik, hogy Simon már jobban otthonra talált Magyarországon, többet ad az emberek véleményére, közelebbről éli meg a dráma világát. Ő legalábbis ébren van. A hét iker születéséről értesülve Mikhál még arról álmodozik, hogy visszatér a szülőföldjére, Simon azonban már a spanyol múlt helyett a magyar jövőről beszél:

SIMON
de itt nem allyasúl el a' Spanyol –
elég ha mind meg annyi jó Magyar
Háznépnek *ők* lehetnek a Törzsöki. (I. 1. 1.)

Melindát már teljesen magyarnak szokás tekinteni, noha ő is bojóthi. A múltbeli énje az erkölcs metaforája: „Szép / volt, mint az Erkölcs".[65] A dráma jelenében, Gertrudis előtt viszont már csak elsiratni tudja jobbik részét: „mártírrá tetted az / Erkölcsöt".[66] Amikor a bojóthi múlt Melindájáról esik szó, akkor az Égi nő ideájára emlékezhetünk vissza. Romlásának előfeltétele, hogy megfeledkezzen önmagáról:

IZIDÓRA
Bíberách, oh szólj, tudná magát
Melinda felejteni?

BIBERÁCH
Talán. Hisz' Asszony. (I. 8. 342.)

E felejtést részben az emlékezés okozza: Melinda „szánakozott" Ottón, mégpedig azért, mert a herceg sorsáról Bojóthia jutott eszébe. Nem mellékesen egy *pokolbeli* ital (Léthé!) felejtette el Melindával az Égiségét.

Kar

Mikhálék sem a spanyol múltban, sem a magyar jelenben nem tettek és nem tesznek tulajdonképpen semmit a pusztulás elkerüléséért. Cselekvés helyett siránkoznak és gyászolnak. A bojóthi fivérek kívülállása és felülemelkedettsége a dráma többi szereplőjét motiváló viszonyokon és erőkön az antik drámák

[65] IV. 5. 248.
[66] IV. 4. 148.

karát idézi fel. Az ógörög tragédiákban a kar szerepe, többek között, az események kommentálása és összegzése, a sorscsapások előrejelzése, az isteni jelenlét felmutatása és az elbukott hősök elsiratása. Mindezek a szerepkörök meglepően könnyen átruházhatók Mikhálra és fivérére.

A kommentáláshoz szükség van az állandó jelenlét mellett a kívül maradásra, és egy semleges szemszögből történő összefoglalására a már elmondott vagy megcselekedett eseményeknek. Erre látunk példát Gertrudis és Mikhál negyedik szakaszbeli jelenetében, amikor is Mikhál, miután kijelenti magáról, hogy:

> MIKHÁL
> Nem vagyok
> Magyar, tehát nem is gondolhatod,
> hogy Részrehajlás, vagy Haszon beszél
> belőllem… (IV. 5. 210.)

újramondja Petur, Tiborc és Melinda panaszát, és előkészíti Bánk fellépését. A második szakasz második jelenetében is az összefoglaló és kommentáló szerepében látjuk, amikor Bánknak feltárja a pártütés lehetőségét.

Gertrudis végzetét szintén ő jelzi egyértelműen előre:

> MIKHÁL
> Jó éjtszakát! te nagy
> sorsodban elvakúlt kevély-eszű,
> reszkess szerencsédtől – jó éjtszakát! (IV. 5. 314.)

Gertrudis, ki *„merően néz utánna”,* el is bizonytalanodik, és egy kis lélegzetvételnyi időre és önbátorításra van szüksége ahhoz, hogy sorsával szembenézzen, és Bánkot fogadni tudja:

> GERTRUDIS
> Vitézi módra méssz-
> le szép nap! – Ah, hol illy’ halál? eredj,
> eredj! utól nem érlek – én csak Asszony
> vagyok. (IV. 5. 320.)

Az isteni jelenlét érzékeltetésére a hét iker csodáján, Bánk felmagasztaló, szinte apoteózissal felérő „látomásán” (IV. 6. 376.) kívül a fent idézett jóslat is példa lehet. Az elbukott hősökön való szánakozás pedig nemcsak Bánk és Melinda bukása, halála kapcsán figyelhető meg, hanem még az ellenfél feletti szánalomban is. Simon *„megilletődve néz a’ halottra”*, azaz Gertrudis holttestére, egyedüliként az Arany János által a Bánk körébe soroltak közül.

Borbély Szilárd

FÖLDI JÁNOS ÉS RÁDAY GEDEON

Irodalomtörténeti hagyomány és egy szövegkiadás tanulságai*

Mind Ráday Gedeon, mind Földi János olyan szerzői a XVIII. századi magyar irodalomnak, akik számára a *literatúra* művelése a régi képzési eszmény jegyében végzett életgyakorlat volt.[1] Egyikőjük sem nevezhető született poétának, inkább az oktatás, illetve a gyakorlás által poétai képzettségre tettek szert, tanult poétákká váltak, akik a magyar kultúra pallérozása, csinosítása jegyében végzett áldozatos munkaként értelmezték *literatúrai*[2] tevékenységüket. A humanista eszmény és a protestáns életgyakorlat jegyében elsajátított retorikai és poétikai tudást alkalmazták[3], céljuk a tudományként értett, humanista eredetű hagyomány hazai terjesztése és anyanyelvű művelése volt. Ez a gyakorlat mutatkozik meg abban is, hogy mindketten csupán életük bizonyos szakaszában végeztek intenzív szépírói tevékenységet, amikor az összekapcsolódott valamilyen művelődési, illetve társadalmi cél aktív támogatásával.

Ráday pályáján ez férfikorára, Mária Terézia felvilágosult eszméket meghirdető uralkodása idejére, illetve késő öregkorára esik, mikor a nyolcvan felé közelítő aggastyán az unokájával, II. Pállal közel egyidős Batsányi és Kazinczy ösztönzésére kezd *újra* versírásba. Földi János a Debreceni Kollégiumban szerzett ismeretanyag részeként művelte kezdetben az alkalmi költészet műfajait, közöttük elsősorban az 1780-as évek idején az ország keleti felében és Erdélyben az alkalmiság kedvelt formáját, a leoninust. Ez a tevékenysége annak a – jórészt honorácior, a műveltség mohó megszerzése által másodrendű állampolgári helyzetből kiemelkedni akaró – protestáns értelmiségi réteg szubkultúrájának a része volt, amely értelmiséghez Földi is tartozott, mint a korszak sok más jelentős irodalmára. A formák és minták gyakorlása azonban ritkán mutatott az új eszmék, az adott társadalmi keretek, az új életstílus képviselete, a világ- és önértelmezés kimozdítása irányába. Az a helyzet, amikor ez hirtelen megváltozott, épp a hazai protestantizmus világából érkező Batsányi–Kazinczy nemzedék és a jozefinizmus reformtörekvéseinek találkozása idején jött létre. A jozefinizmusnak a társadalom átszervezése és az életformák, illetve mentalitások modernizálása irányába mutató ösztönzése találko-

* Ráday Gedeon és Földi János verseinek a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában készülő kritikai kiadása műhelytanulmánya.

[1] CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség,* Bp., 1990.

[2] SZILY József, *Az irodalomfogalmak rendszere,* Bp., 1993.

[3] *Retorikák a reformáció korából,* szerk., s. a. r., IMRE Mihály, Debrecen, 2000.

zott a változást akaró szándékokkal: a szabadkőműves mozgalom célkitűzéseivel, a feltörekvő protestáns fiatalok ambícióival, az ország gazdasági függetlenségét kívánó arisztokrata és polgári érdekekkel, amelyek később a jozefinizmussal szembekerülve a megyei a nemzeti ellenállással közös álláspontot látszanak képviselni.[4]

A humanista indíttatás, a műveltség gondozása és bővítése mutatkozik meg abban a mozzanatban is, hogy mindketten, az arisztokrata Ráday és a szegény, armális nemesség emlékével élő, korán árvaságra jutó Földi a klasszikus értelemben vett poétikai imitáció és emuláció jegyében hoztak létre alkotásokat. Kettejük világa valójában meglehetősen távol helyezkedett el egymástól, mégis számunkra, akik ma olvassuk munkáikat, alig érzékelhető ez a távolság. Mindkettejük irodalmi céljai és eszményei a jó ízlés megőrzésére és a formai modernizálásra irányultak, de egyikőjük sem törekedett a modern irodalom értelmében vett eredetiségre. Ráday Gedeon számára megőrzendő hagyomány volt édesapjának, a XVIII. században nagy sikerű *Lelki Hódolás*t és az *Istenes Énekek*et szerző, Rákóczi nagy tekintélyű diplomatájaként ismertté vált Ráday Pálnak a költészete.[5] Ez egyben Gyöngyösi tekintélyének elfogadását is jelentette, amint Ráday Gedeon korai, 1735-re datált keltezésű *Tavaszi estve* című versének jegyzetében maga is megvallja, hogy fiatal korában Gyöngyösi modorában verselt. Földi számára pedig a Debreceni Kollégium központi szerepével fémjelezhető mesterkedő,[6] leoninus verselést ápoló vidéki, nagyobbrészt protestáns hagyományú alkalmi költészet jelentette azt a keretet, amelyet verselésbeli nézeteinek változása ellenére mindvégig megőrzött. Ezért nem indokolt fenntartani a romantika esztétikai felfogására visszamenő kiadási gyakorlatot, amely Toldy Ferenc a Nemzeti Könyvtár nagy, kánonteremtő sorozatának edícióiban megalapozott, s amely a biografikus alapon megragadható genetikus elvre épül, szétválasztva az eredeti és a fordított műveket, az előbbieknek biztosítva kitüntetett helyet és jelentőséget. Ugyanis mindkét életmű nagyobb számban tartalmaz fordításokat, mint eredeti műveket, és jelentőségüket elsősorban a verstechnika és versnyelv megújítása adja. Felfogásuk rokon a tekintetben, hogy az idegen nyelvű minták eredetijéhez való hozzáférést a fordítások, az átdolgozások biztosítják, ezért alapvető fontosságúnak a fordítást tekintették. A szövegek újrakiadását ezért nem munkáik *esztétikai* maradandósága, sokkal inkább verstörténeti jelentősége és a fordításaik fontossága indokolja.

Ráday sok tekintetben kezdeményező, a versújítás területén pedig úttörő munkásságának Kazinczy által gondosan ápolt legendáját a kéziratok hiányában fenntartásokkal kell kezelnünk. Ráday 1735–1740 közötti éveire datált rímesidőmértékes verskísérleteinek hitelességére vonatkozóan szerzőjük önvallomásán túl nem maradt fenn semmilyen érv, ami még akkor is elbizonytalanítja a

[4] BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Bp., 1994, 7–38.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Bp., 1980.

[5] RÁDAY Pál *Munkái,* egybegyűjtötte és életrajzzal bevezette NÉGYESY László, Bp., 1889.; BORVÖLGYI György, *Ráday Pál könyvtára,* Bp., 2004.

[6] *Mesterkedők, Antológia,* szerk., bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999.

kutatót, ha figyelembe veszi I. Gedeon gyenge, könnyen hevülő, de könnyen lankadó jellemét.[7] Kazinczy elfogultsága érvényesült abban a felfogásában, hogy a Ráday-nem szerinti verselési módot szinte kizárólagosan familiárisának tulajdonította, és az irodalmi előd megalkotásának kultuszalkotó munkájában kiemelt helyet biztosított I. Gedeonnak. A Rádayval párhuzamosan jelentkező és tevékenykedő Földi János verseinek filológia feltárása azzal a tanulsággal járt, hogy a Debreceni Kollégiumból érkező Földi a klasszikus időmértékes verselés, a leoninus és a nyugat-európai formák ismeretével éppúgy rendelkezett, és épp oly magabiztosan használta azokat, mint Ráday. Kettejük életművének egymás mellé helyezése abból a szempontból is tanulságos, hogy a Kazinczy által Rádaynak tulajdonított elsőség hatástörténetileg semmiképp sem meggyőző, és kizárólagossága nem tartható fenn. Az élő és történő irodalmi folyamatok tekintetében kettejük tevékenysége egyszerre, egymással párhuzamosan jelentkezett, és hatásuk is hasonlóképpen érvényesült.

A régiség irodalmát igen jól ismerő Arany János Ráday Gedeonról készített portréjában azt írja, hogy bár Ráday hosszú életet élt, „de ha e hosszú életpálya irodalmi eredményét keressük: töredékre, apróságokra találunk, melyek elegendők ugyan, hogy költészete s technikája mivoltára egy pillantást vethessünk, de nem hogy törekvéseit minden oldalról méltányolhassuk, különösen arra, hogy megfejthessük ama nagy tiszteletet, mellyel Kazinczy és ügytársai e név iránt viseltettek."[8] Az idézett részlet is sejteti, hogy Arany fenntartásokkal kezelte Kazinczynak Ráday iránti lelkesedését, és túlzottnak érezte azt a kitüntető szerepet, amelyet Kazinczy tulajdonított az idős literátornak. Azonban feltűnő, hogy Arany is olyan teljességet kér számon Rádayn, amely a romantikus, teljes életprogrammal rendelkező költő elvárásait vetíti Ráday elé. Azonban Ráday irodalomfelfogása – akárcsak Földié – távol állt ezektől az elvárásoktól. Véleményünk szerint, ha több munkája maradt volna fenn, akkor sem rajzolódna ki vélhetően szervesebb, teljesebb kép „törekvései"-ről, hiszen ezek a célok a versbeszéd modernizálására irányultak, és nem képeztek átfogó, esztétikai programot. De ugyanez mondható el Földi János költői munkásságáról is.

A költői teljesítmény megítélésének ilyen, romantika utáni gyakorlatára utalt a Ráday-verseket kiadó Váczy János is, amikor azt írta megszorító módon: „[t]udva van, hogy Ráday Gedeon versei nem mint költői művek, hanem mint magyar verselési gyakorlatok bírnak némi fontossággal"[9]. Ugyanez elmondható Földi Jánosról, aki a verselés teóriájával és gyakorlatával elmélyülten, elméleti-poétikai írásokban is foglalkozott. *Magyar Grammatiká*ja[10] részeként elkészített, a kézirat elkallódása miatt külön kiadott, és e közlés által

[7] RÓNAY György, *Ráday Gedeon,* ItK 1962.

[8] ARANY János: *Tanulmányok és kritikák,* Vál., szerk., az utószót írta S. VARGA Pál, Debrecen, 1998., 233.; a *Koszorú*ban jelent meg, 1864-ben.

[9] *Gróf Ráday Gedeon összes művei,* összegyűjtötte s bevezette VÁCZY János, Bp., 1892.

[10] *Földi János Magyar Grammatikája*, közzéteszi GULYÁS Károly, Régi Magyar Könyvtár 28. szerk. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1912.

önálló mű státusával felruházódott *A' Versírásról* címmel megjelent poétikájában[11], akárcsak költői tevékenységében, azokra a verselési módokra, amelyekre illusztrálandó magyar példát nem talált, maga készített megfelelő mintát. Amint az Földi lírikusi gyakorlatából és poétikai írásaiban[12] kifejtett elméleti meggyőződéséből is látszik, számára a költészet a tudomány és a nyelv kérdésfeltevéseinek alárendelt eszköz. A kései barokk és a protestáns humanista hagyomány folytatása követhető nyomon abban is, ahogy a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel által meghirdetett pályázatra készített *Magyar Grammatikát* fontosnak érezte ereje megfeszítésével is kiegészíteni az e szemlélet szerint oda tartozó *poétika* fejezettel.[13]

Még akkor is a Losontzi István nevével fémjelezhető hazai latin nyelvű retorikai-poétikai szemlélet érvényesül Földi munkáiban, ha művében már jelen van a populáris esztétika, elsősorban a XVIII. század közepén legnagyobb hatást gyakorló Eschenburg művének ösztönzése tapintható ki. Véleményünk szerint Földi, akárcsak Ráday is – minden újítása ellenére – közelebb állt a barokk költői hagyományhoz, mint a Batsányi és Kazinczy képviselte újabb irodalomfelfogáshoz. Akkor is így van ez, ha teljes mértékben igazat adhatunk Szajbély Mihály figyelmeztetésének, miszerint műfajelméletében Földi egyértelműen Eschenburg tanítványa volt, néha szoros fordítója.[14] Az Eschenburg-kézikönyv olvasása azonban – mint ahogy arról az eddig ismeretlen kéziratos anyag feltárása után tudható – Ráday számára is tájékozódási pontot jelentett, de az ő munkásságán, irodalomfelfogásán sem hagyott meghatározó, szemléletét modernizáló nyomot. Földi prozódiai és metrikai elvei, valamint poétikai gyakorlata azonban kétségkívül ösztönző volt a debreceni kör, így mindenekelőtt Csokonai költészetére. Földinek *A Versírásról* című poétikai műve – mely azonban a maga korában nem láthatván napvilágot, nem tudott szélesebb körű hatást kifejteni –, jelen volt Csokonai költészete által, kinek verstani gyakorlata[15] és – Toldy kiadásának köszönhetően 1844-et követően – verstani tanulmánya is hozzáférhető volt.

[11] *Földi János A' Versírásról,* Bp., 1962. Vö. KÁTAY Aladár, *Dr. Földi János élete és munkássága (1755–1801)* című kísérőtanulmányával, uo. 235–257. – A grammatika tartalommutatója szerint nem szerves része ugyan a nyelvtannak, de szorosan kapcsolódik hozzá: vö. *Magyar Grammatika,* 25–28.

[12] *[Verstani tanulmány],* in *Bétsi Magyar Musa* 1787. április 11. és április 18.; *[Könyvszemle], Mindenes Gyűjtemény* 1789., *Szathmár 1789. Szeptember 8.; Elmélkedés a 'Sidó Vers-írásról,* in: Toldalék a Magyar Hírmondó 1792. december 21. számához.

[13] BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században,* Bp., 1971.

[14] SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak", Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig,* Bp., 2001, 142–148.

[15] BEKE Albert, *Földi János és Csokonai verselmélete,* in: ItK 1955/1–2., 62–75.; SZUROMI Lajos, *Földi János verselmélete – mai szemmel,* in: *Földi János-emlékkönyv,* szerk. NAGY Sándor, Debrecen, 1978. Források és adatok Hajdu-Bihar [!] megye müvelődéstörténetéhez [!] 1., 71–82.

Földi halálhírét a korban először vette körül olyan széles figyelem, amely az írónak és a tudósnak járt ki, hiszen minden korabeli magyar hírlap[16] megemlékezett haláláról. Esetében – szemben például Péczeli József társadalmi állása folytán is kitüntetett példájával[17] – az írói és tudósi munkával elért teljesítményén túl semmi más nem indokolta ezt. Hamar feledésbe borult ez a hírlapi „csatározás", mely a haláláról szóló tudósítást követte,[18] noha bizonyos mozzanataiban már előlegezte a négy évvel később irodalomtörténeti eseménnyé váló Árkádia-pert. A kéziratos hagyaték megvásárlására irányuló kísérletek, melyek Széchényi Ferenc gróf, illetve a *Magyar Hírmondó* újságírói megbízásából történtek, majd Csokonai kiadási terveihez kapcsolódtak, kudarcot vallottak. Az életmű nyomtatásban meg nem jelent része pedig sajnálatos és balszerencsés módon elkallódott. Földi Jánost halála után hosszú időre elfelejtette az utókor.

Az első Földi-emlékünnepélyre halála 46. évfordulóján került sor, időben még elég közel ahhoz, hogy senki ne lehessen teljesen elfogulatlan, de már elég távol ahhoz, hogy a kötelességtudatból és feladatteljesítésből álló élet szinte nyomtalanul eltűnjön az ünneplők szeme elől. Sajátos ötlettől vezérelve az ünnepség szervezői a leélt élet és a halálban töltött idő egymásba tükrözését választották az ünnepség szervező elvéül. Földi ekkor, az ünneplés idején lett volna 92 éves. Másként alakult Ráday Gedeon utóélete. Emléke halála után – Kazinczynak köszönhetően – nem tűnt el még időlegesen sem, de művei kanonikus jelentőségét esetében sem támasztotta alá munkáinak kiadása. Kazinczy láthatóan nem is törekedett erre. A kéziratos hagyatékot pedig – vélhetően nem csupán legenda, hiszen a családi levéltár és könyvtár egyéb anyagai többségében fennmaradtak – a család, az örökösök megsemmisítették.

Ma már nagyobb a távlat, és kitágult az a horizont, amelyen láthatóvá válik Ráday és Földi munkásságának jelentősége, de továbbra is zavarban vagyunk az élet és a mű megítélését illetően. Az *élet* mindkettejük esetében továbbra is homályban maradt. Bár immár a szakirodalom – például Földi esetében – elfogulatlanabbul és pontosabban lát, körültekintőbben és több adat birtokában ítél, de a homályos tényekre és adatokra továbbra sincs megnyugtató magyarázat. Ráday hosszú életéből igen kevés konkrét adat áll rendelkezésre, ami a személyes, az irodalmat érdeklő önéletrajzi és életrajzi elbeszéléseket illeti. A Földi-filológia hálás lehet a helytörténeti indíttatású kutatásoknak, mindenekelőtt Nagy Sándor fáradságos munkája[19], kitartó levéltári keresése hozott

[16] Nekrológot közölt mindkét hírlap: a *Bécsi Magyar Kurír* és a *Magyar Hírmondó,* továbbá 1802–1803 között megemlékszik még Földi haláláról a *Zeitschrift von und für Ungern,* az *Annalen der Oesterreichen Literatur* és az *Orvosi és Gazdasági Tudósítások.*

[17] BÍRÓ Ferenc *i. m.,* 145–149.; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József,* in: ItK 1965, 405–452.

[18] BORBÉLY Szilárd, *Az Arkadia-per előképe, Hírlapi tudósítások Földi János haláláról,* kéziratban.

[19] NAGY Sándor, *Földi János hadházi évei (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez),* in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1975, Debrecen 1976., 647–774.

eredményt, és rántotta le a fátylat a Földi magánéletéről szőtt szenvelgő irodalomtörténeti elbeszélésekről, mely a kikapós fiatal feleség és az idősödő tudós férj történetének novellisztikus bájával vonta be Földi küzdelmes életét. Ez az elbeszélésminta különböző variációkban terjedt el, és magyarázatul szolgált az irodalomtörténetet regényes életrajzi elbeszéléssé formálók számára[20] az élet tragikus hangoltságnak értelmezéséhez. Másként, de Ráday esetében a szigorú valláserkölcsi elvek, az arisztokrata életforma viszonylagos eseménytelensége hasonló következményekkel jár, és teszi láthatatlanná a szerző privát történetét. Földi János élete valószínűleg szürkébb és hétköznapibb módon volt tragikus, példája ugyanakkor felemelőbb – és mivel nem kell, hogy átszínezze a sajnálat –, hősiesebb is. Ráday életéből anekdotákat őrzött meg Kazinczy önéletírása és a róla készült portréja, de ezek a kis történetek mindössze egy öreg ember szenilis, érzelgős, a pietizmustól sem távoli alakját képesek már csak közvetíteni a Kazinczy által szeretve tisztelt mentorról és atyai barátról, akihez familiáris viszony is fűzte Kazinczyt.[21]

Ráday életét birtokainak ügyei, társadalmi szerepe és főként gyűjtő szenvedélye kitöltötte. Csendes és békés menete megszokott, kiegyensúlyozott keretek között folyhatott. A családon belüli betegségek, halálesetek jelentettek ebből kizökkentő pillanatokat. Alapvetően tehát a korszak kedvelt gessneri idilljeitől nem távoli világ volt a felemelkedő, gazdagodó, társadalmi elismerés által körülvett báró, majd gróf osztályrésze. Egészen más mondható el a hajdúkerület „physicus"-áról, vagyis orvosáról. A korabeli hajdúkerület – amint az Földi hadházi tevékenységének Nagy Sándor által feltárt dokumentumaiból látható[22] – elmaradott, vad és kulturálatlan vidék volt. A központi kormányzás által is támogatott felvilágosító buzgalom, amely összekapcsolódott Földi személyes meggyőződésével és tudományos becsületességével, nem sok eredményt tudott elérni. Az orvoslás helyett babonához és különféle praktikákhoz szokott népességű, a racionalitás helyett tévhitek által uralt gondolkodású megyében Földi otthontalanul érezhette magát. Másrészt az is meglepőnek tetszik a meglehetősen hiányos életrajzi tényeket vizsgálva, hogy az országosan elismert és a tudományok művelése által nevet szerzett Földivel kapcsolatban sehol nem merül fel a rendelkezésünkre álló dokumentumokban és emlékezésekben, hogy a közeli Debreceni Kollégium valaha is számot tartott volna tudására vagy munkájára.[23] Csokonai barátsága sem több, mint egy elmosódó mozzanat, amely inkább anekdotikus elemekből vagy sikamlós

[20] NAGY Sándor, *Földi János házassága. Egy tudományos misztifikáció természetrajza és Csokonai állítólagos szerelme,* in: *Alföld* 1973/11., 146–157.

[21] KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867),* Bp., 2002.

[22] NAGY Sándor, *Földi János hadházi évei, i. m.* Vö. az itt közölt, Földi tevékenységére vonatkozó, korábban ismeretlen dokumentumokkal.

[23] Bár ennek a kijelentésnek némiképp ellene mond *A' Természet tudománya* című, bizonytalan szerzőségű munka létrejötte, amely megszületésének ösztönzői között felmerülhet a Kollégium valamilyen megbízatása. Vö. BORBÉLY Szilárd: *Az első magyar Aeneis-fordítások. Földi János fordítás-töredékének környezete,* in: Könyv és Könyvtár, XXII–XXIII. (2000–2001), 129–168.

gyanakvásból, semmint tényekkel alátámasztható ismeretekből áll. Kettejük kapcsolatára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre adatok, visszaemlékezések sem.[24] Pedig Debrecenhez sok szál fűzte Földit, az iskola, a család, a házassága által még kiterjedtebb rokonság, talán barátok, ismerősök, és hivatalánál fogva is gyakran megfordult ott. Az életrajzzal kapcsolatos megválaszolatlan kérdések sokkal inkább itt, Földi látható elmagányosodásával és szellemi társtalanságával kapcsolatban bukkannak elő, és ezeken a pontokon merülhetett volna fel korábban is a kétely, de az irodalomtörténet-írás ehelyett inkább a hamiskásabb, csiklandozóbb, vagy ha úgy tetszik, moralizálóbb részleteket tüntette ki figyelmével.

Ráday esetében a család belső feladatkijelölése és ezen célok elbizonytalanodásának megértése jelent hasonló természetű kihívást. Úgy tűnik, hogy az általunk vizsgált életművet létrehozó I. Gedeon elbizonytalanodott gyerekei nevelését, a családi tradíció továbbvitelét és birtokainak megőrzését illetően. Ez érződik az utódok által vállalt társadalmi szerep jelentősége és fontossága tekintetében, amely összekapcsolódni látszik egyfajta világképi egyensúlyvesztéssel is, amely hosszú távon a Rádayak hódoltság utáni hirtelen emelkedését követő hanyatlásához és elszegényedéséhez vezetett. Ez olyan jelenség, amely a korszak arisztokrata családjainak önértelmezésére és szerepvállalására általánosabban is jellemző, okai bizonyára mélyebben rejlenek, nem csupán egyéni alkati és pszichés adottságok esetlegességében. A Kazinczyval egy korosztályhoz tartozó, kezdetben atyjával, a koronaőr II. Gedeonnal együtt az 1780-as évek közepén Pesten magyar színházat létrehozni akaró, később pedig a várszínház bérlőjeként nagy anyagi veszteségeket elszenvedő II. Pál személyével elkezdődött a család visszafordíthatatlan hanyatlása. I. Gedeon szerepe ebben gyűjtőszenvedélyével, művészetpártolásával és gyakorló, jó értelemben vett „dilettáns" alkotóként, a közügyektől és közhivataloktól távol élt életével bizonyára döntő lehetett.

Minthogy a kéziratok jelentős része mindkét író halála után eltűnt – vagy szerencsésebb esetben még lappang valahol –, ezért inkább kutatási irányokat lehet csupán felvázolni tényleges értékelés helyett, amelyek a hiányzó, de közvetve ismert anyagot is figyelembe veszik. Ez a megjegyzés azt jelenti, hogy mind Ráday, mind Földi kutatása még ma is sokkal inkább elvégzendő feladat, semmint az irodalomtörténet-írás lezárt fejezete, amelyről kényelmes és magabiztos módon lehet összegző véleményt mondani. Mind a Ráday-, mind a Földi-filológia meglehetősen szerény, kevés számú publikációt számlál. A szakmunkák is jobbára közhelyeket hagyományoznak tovább. Köztük olyan megmosolyogtató, novellisztikus tárcaírásokat, mint a – korábban már érintett

[24] Földi egyetlen Csokonaihoz írt levele, amely Blumauer nevezetes Árnyékszékhez írt ódájának átültetését kritizálja a szoros fordítás elvei szerint, és valamely ismeretlen kéz különös feltevésekre alkalmas, trágárnak tűnő megjegyzésekkel egészítette ki az egyetlen dokumentumot. Vélhetően ismeretségük még 1795-re, Csokonai Dunántúlra történt távozására nyúlhatott vissza, azonban nem lehetett különösebben intenzív. Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999., 576–583.

– Földi házassági keservei témakörben napvilágot látott és tekintélyek neve alatt tudományos rangot nyert elbeszélés, vagy Ráday bogaras, komikus, ám szeretetre méltó viselkedésének anekdotikus rajza. De munkásságuk megítélésének egyéb területei sem jártak jobban. Általában elmondható, hogy hamar kialakultak a közhelyek, véglegesnek szánt megfogalmazású értékítéletek hagyományozódtak tovább mindkét szerző esetében, és erre épültek azok a fejezetek vagy rövidebb részletek, amelyek az irodalomtörténetekben, lexikonszócikkekben Ráday Gedeon és Földi János nevéhez kapcsolódva fellelhetők.[25]

Fontos információkat szolgáltathatna a tárgytörténeti kutatás, amely inkább Ráday tájékozódásának, ízlésének megrajzolása esetében adhat tényleges fogódzókat. Földi esetében az ilyen irányú vizsgálódás akkor járhatna sikerrel, ha ismernénk olvasmányait, könyvtárát, ha fennmaradtak volna jegyzetei, vázlatai stb. De minthogy mindez nem áll rendelkezésünkre, ennek hiányában feltételezésekre kell hagyatkozunk. Azonban alapvetően nem lehettek nagy különbségek a korabeli Magyarországon a műveltségszerkezeteket illetően, mivel az elérhető olvasmányok, az oktatás rendje és a tekintélynek tartott szerzők köre hasonló szemléleti keretet jelöl ki. E két kört pedig nagyban körülhatárolja az oktatási intézmények (ezt pedig közvetve a felekezeti hovatartozás) által kínált műveltséganyag. A korabeli irodalmi szereplők ismeretanyagát és felfogásmódját ez a keret jelentősen befolyásolta. Földi esetében ugyanazzal az iskolázottsággal kell számolnunk, mint azon kortársai esetében, akik a Debreceni Kollégiumban végezték tanulmányaikat. Ezáltal természetesen közvetve, de következtethetünk arra a műveltségszerkezetre, amely Földi ismereteit is jellemezte, és érdeklődési körét, munkásságát rokonságba hozhatjuk a debreceniek munkáival. Persze könnyen tévedhetünk, mivel Földi tevékenysége épp arra az időszakra esik, amikor az öröklött mintákat olyanok váltják fel, amelyek alapvetően tértek el – hatásukban mindenképp – a készen kapottaktól. Ráday esetében azonban épp a fiatalok követése és a velük való verseny jelenti a feladat nehézségét, ahogy a hagyomány megújítása és a leváltás gesztusai harcolnak egymással. Földi azonban konzervatívabb volt nézeteiben, mint a Kazinczy és Batsányi nemzedéke.

További elvégzendő feladatot jelent a hagyományváltás módjának és feltételrendszerének kutatása, és azoknak az előzetes történéseknek a feltárása, amelyek a mintakövetés helyett az irodalomban a váltás igényét erősítették fel. Ezzel összefüggésben pedig annak vizsgálata, hogy az újítás miként hoz létre olyan írásmódokat, amelyek meg tudják törni a hagyomány érvényesülésének és továbbadásának korábbi technikáit. Azok a területek, ahol Földi tevékenysége a maga hatását kifejthette, a műveltség klasszikus rendjéhez tartoznak, vagyis a beszéd elsajátításának és uralásának ismeretanyagához. Földi irodalmi tevékenysége ennek az ismeretanyagnak az összetételére és továbbadásának miként jére irányul. Habitusát, nyelvi magatartását kezdettől fogva az jellemzi, hogy az irodalmat művelve munkáit *kommunikációs anyag*nak te-

[25] Lásd például az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkeit.

kinti, olyasminek tehát, amelynek valamilyen többletjelentést, többletinformációt kell hordoznia. Épp abban a korszakban vagyunk, amikor a „többletinformáció" szerepe és funkciója még nem körvonalazódott világosan, csupán az bizonyos, hogy az irodalmi kommunikáció természete megváltozott. Földi, ahogy Ráday is, érzékeli ezt, tud róla. Földi az „esztétikusok"-ra hivatkozik verstanában, Ráday fiatal barátai ízlésében látja meg ezt az elmozdulást, de ennek az új ismeretanyagnak az elsajátítása még mindkettejük esetében bizonytalan. Az *újítás* mindenképp Földi pályájának, „költői" teljesítményének megítéléséhez tartozó jelenség, azonban ennek lényege nem a költői szöveg szemantikumát érinti, vagyis nem a jelentések rendjébe akar „beleírni", hanem a jelölők kommunikációs stratégiáját kívánja módosítani. Ráday inkább a régi és az új, a – például Kónyi János jelentette – populáris és az új, az esztétikusok képviselte, Kazinczy kifejezésével „fenntebb stil" közötti kapcsolat, a hagyomány törésmentes megalkotása jegyében látja saját feladatát.

Vizsgálandó feladat annak értelmezése (és nem csak Földi, de Ráday kapcsán is), hogy a nyelvi tudatosság megnövekedése miképpen eredményezte az irodalmi kommunikáció változását. Ugyanis mindketten azok közé a XVIII. század végi írók közé tartoznak, akiknek kanonikus jelentőségét nem támasztják alá művek. E szerzők életműve igazából a változtatás, az újítás kikényszerítése, a nyelvi reflexió felkeltése köré szerveződött, amely mégis az irodalmi szöveg funkciómódosulását és a jelentések megváltozását eredményezte. Mindezek alapján mondható, hogy mind Ráday, mind Földi inkább *a poézis kritikáját* művelte, és munkássága sokkal inkább tekinthető a nyelv teljesítőképességét vizsgáló tevékenységnek, mint modern értelemben vett költészetnek. Ehhez kapcsolódóan továbbra is kutatandó, mert nem kellőképpen feltárt sem Ráday, sem Földi pályájának vizsgálatában, hogy mindehhez az ösztönzést honnan meríthették. Beszédes jelenség, hogy ugyanakkor mindketten igyekeztek felhasználni a nyilvánosság minden fórumát, tisztában voltak a folyóiratok képviselte új kommunikációs lehetőségek jelentőségével. Mindkettejük költői teljesítményét illetően vizsgálandó továbbá, hogy versszövegeik milyen „információ" megjelenítését, demonstrálását szolgálják. Továbbá értelmezésre szorul az is, hogy szövegeik allegorikus jellege miképpen alakul át funkcionális szerepű közléssé. Ezek a jelölés rendjébe beleíródó „információk" leginkább a nyelv *szerkezetére* és sokáig legalább ilyen hangsúlyosan *hangzórendjére* utaltak vissza. Fogalomhasználatunk szerint ma leginkább azt mondanánk, hogy a magyar nyelv *prozódiai* és *metrikai* természetének, illetve teherbíró képességének demonstrálását szolgálták szerzőik szándéka szerint. És itt, ezen a ponton érzékelhetjük a különbséget a klasszikus poétikák jegyében dolgozó kortárs irodalmárok szemlélete és Ráday, illetve Földi írásmódja között.

Az úgynevezett „deákos költők" a hagyomány változatlan fenntartásában és továbbadásában voltak érdekeltek, noha ez a hagyomány, a mértékes verselés, az antikvitás hagyománya a magyar irodalomban búvópatakszerű volt. Ennek megfelelően újításuk gesztusa igazából egy *alternatív* hagyomány kiemelése lett. Ráday és Földi írói gesztusaiban inkább a hagyományrend megtörését és megújításának szándékát fedezhetjük fel, amely már nem csupán a hagyo-

mány szerkezetén belüli hangsúlyok áthelyezésére, hanem korábbiak lecserélésére irányult. De hangsúlyozni kell, hogy sem Ráday, sem Földi poézise nem a jelentések rendjébe kívánt belenyúlni. Annál is inkább, mivel mindkettejük számára a *fordítás* volt a poétai munka paradigmatikus mintája. Itt pedig a *fordítás* jelentésének és gyakorlatának a szabad és a szoros változatára egyaránt gondolni kell. Az eredetiség jegyében gondolkodó irodalomtörténet-írás csak az utóbbit tárta fel. Földit fordításelméleti megjegyzései alapján a „szoros fordítók" közé sorolta. Ezzel szemben Ráday a fordítást mindvégig a poétai versengés felől nézte, és lírai gyakorlatának szerves részeként kezelte, nem tudván elválasztani tőle a költői munka lényegét. A fordítás munkáját az allegorikus értelemadás jegyében *is* művelte, akárcsak a barokk poétikák alkalmazói.

Noha ez a fordításelmélet tanulságos módon a *szöveg,* az idegen és a saját szöveg identitását igyekezett megőrizni, ennek érdekében a jelölőrend megóvását tekintette feladatának, vagyis az *idiómák* és a *figurális* rend úgymond „formális" megfeleltetését kívánta elvégezni. Földi az *idegen elsajátítását* tűzte ki célul és nem a romantikus értelemben vett *eredetiséget.* Ráday az eredetinek fordítás általi „legyőzésére", értelmének a nyelvtől és a verseléstől független elsajátítására törekedett. Az itt megmutatkozó szemléleti különbség a korszak belső törésvonalát hozza felszínre. Sem Rádaynak, sem Földinek nincsenek igazából „eredeti" versei, ezt számon kérni rajtuk igazságtalan volna, hisz ambícióik között ez a cél nem is szerepelt.

Toldy tevékenységétől kezdődően az irodalomtörténet-írás a korszakképzés érdekében mellőzte az irodalmi kommunikáció szerkezetváltásának vizsgálatát, az író személyének ebben a folyamatban betöltött szerepét. A megőrzött és továbbadott szöveghagyomány fordítás-elvű *elsajátítása* helyett pedig az eredetiség jegyében elgondolt szerző-elvűséget emelte kritikai normává. Ráday és Földi e tekintetben is határponton helyezkedik el, és – amint láttuk – bár a szerző-elvű irodalomtörténeti elbeszélések segítségére siettek, ám szövegeik alig-alig voltak képesek fennmaradni ezen a szűrőn. Rádayt és Földit a kortársak hamarosan nem tekintették *költőnek,* majd nem tekintették *eredetinek,* továbbá nem tekintették *alkotónak,* és elfelejtették őket. Elegendő példaként Kazinczyra gondolni, akinek egy idő után megromlott viszonya Földivel, levelezésük megszakadt. És míg a Dayka-kiadás szívügye volt Kazinczynak, de olyan szándékáról, hogy Ráday munkáit összegyűjtése és napvilágra bocsássa, nem tudunk. De nemcsak Rádayval és Földivel történt meg ez. A kortársak szemével nézve Csokonait is fenyegette ennek lehetősége, bár ma ez már meglepőnek tűnhet. Kölcseynek a szerző pszichológiáját megalkotó kritikája épp arra utalt, ami Rádayról és Földiről még több joggal elmondható lehetett volna, hogy nincs a *név* mögött *mű,* és ami van, azoknak „originálljaikat" mind meg lehet találni latin és német szerzők munkáiban. Ma Rádayt és Földit kutatni és értelmezni azt a feladatot is jelenti, hogy általuk jobban lehet érteni a hagyományt radikálisan átértelmező Kölcseyt és nemzedékét.

Az első Földi-emlékünnepen, Hadházon Lugossy József által felolvasott Toldy emlékbeszéd fogalmazta meg kanonikus érvénnyel az irodalomtörténet-írás napjainkig érvényben lévő Földi képét: „Izlés embere, a gyakorlati, az

előállító izlésé, Földi, igen is, nem volt. Erről meggyőződhetünk csak azon egy leveléből, melyben Csokonainak ismeretes blumaueri ódáját birálja."[26] Toldy a romantika eredetiségkoncepciója jegyében fogalmazta meg ítéletét, ez azonban olyasmit kér számon Földin is, a *művésziség* szempontját, amelynek jegyében Toldy kénytelen volt erősen megrostálni a régiség irodalmát. Napjainkban az irodalom múltjának vizsgálata a kutatás irányát kiterjeszti a változó irodalomfelfogások feltárására. Részben ennek jegyében fordítja figyelmét a kánon-alkotásnak azokra a módszereire és technikáira is, amelyek bizonyos írásmódok nyelvfelfogását, „esztétikai" előfeltevéseit kutatják.

Feltáratlan Földi nyelvészeti munkásságának hatástörténete, hiányoznak a filológiai szöveganalízis-szintű kutatások abban a tekintetben is, hogy milyen mértékben hatott Földi nyelvfelfogása akár a *Debreceni Grammatika* néven számon tartott első magyar rendszeres nyelvtanra. Talán verstani működése tűnik a legmegnyugtatóbban feltártnak, eldöntetlenül hagyva azt az adatok hiányában egyértelműen le nem zárható vitát, hogy vajon a Pesten orvosi tanulmányokat folytató Földi ösztönözte-e Ráday Gedeont a rímes-időmértékes versírásra avagy fordítva? Kérdésként merül fel továbbá, hogy Földi pályáján a szemléleti váltás kaphatott-e ösztönzést Ráday gazdag könyvtárának használatától, mivel a váltás Földi műveltségszerkezetében a kortárs német esztétikusok és nyelvészek olvasásához erősen kapcsolható. Ez nyomon követhető két verstani munkáján, az 1787-es *Magyar Músa*beli tanulmány és az 1790-ben írt grammatika poétika részének szemléletén. De ugyanez a lassú elmozdulás jellemzi verses műveit, melyek mintegy demonstratív szerepet töltenek be Földi munkásságában.

Ráday is *tudomány*ról beszél, amikor *literatura*ra gondol. Mindketten olyan irodalom-fogalommal dolgoztak, amely még a tudomány részeként tartotta számon a poétikai munkát. Földi írásaiban – a Rádayéhoz viszonyítva – sokkal határozottabb tudományfogalom van jelen, és e felfogás miatt tartotta kiemelten fontosnak a nyelv előtérbe helyezését, kutatását és fejlesztését. A nyelv és a tudás szoros kapcsolata az irodalmi szövegek vizsgálatát és „költői" munkásságának megítélését is áthatotta. E tudomány-fogalommal szorosan összekapcsolódó nyelvfelfogás feltárása az irodalomtörténet adóssága, még el nem végzett munkája. Ráday nem rendelkezett hasonló szigorúságú és rendszerességű tudományos tevékenységgel, de az írás számára is hasonló tudományfelfogáshoz kapcsolódott. Mindez azt a következtetést rejti magában, hogy nem ítélhetünk sem Földiről, sem Rádayról, mint *költőről,* számon kérve rajtuk a mű hiányát, a korszerűség hiányát, az eredetiség hiányát. Ehelyett még ma is lappangó vagy elveszett munkákról kell beszélnünk, csupán veszteségekről, töredékekről, az irodalomtörténet-írás el nem végzett feladatairól. Mindkettejük esetében tervek, ambíciók, szerteágazó célok, és töredékes, meg nem valósult kísérletek állnak előttünk.

[26] D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Földi János hatása a szépirodalomban,* in *Magyar Szépirodalmi Szemle,* 1847/15. (április. 11.), 233.

Ráday irodalomtörténeti helye és megítélése szorosan összefonódott Kazinczyval, Földié Csokonaiéval. Az utókor inkább a kettejük közötti különbségeket hangsúlyozta, és két – bizonyos értelemben – eltérő irodalomtörténeti hagyományvonulat elbeszélésébe sorolta be őket. A verseiknek szövege, a rendelkezésre álló adatok alapján feltárt keletkezés- és hatástörténet azonban arról tanúskodik, hogy mindketten ugyanahhoz a XVIII. század végi régi képzési és kulturális hagyományrendhez tartoztak, amely ekkor szenvedte el gyökeres átalakulását. Mindkettejük munkái azt a tudományfelfogást és nyelvhasználati módot képviselik, amely a társadalom egészének átalakítását kikényszerítő felvilágosult abszolutizmus által közvetített eszmék és kormányzati döntések eredményeképpen néhány évtized alatt eltűnt. A korabeli Magyarországot ekkoriban átszervező kormányzati döntések mögött forrásvidéküket tekintve ugyanazok az eszmék, filozófiai felfogások hatnak, mint amelyek a kor egyik legnagyobb eseményét, a francia forradalmat is mozgatták. Mind Ráday, mind Földi számára távoli és idegen világ volt társadalomfelfogásában, irodalomfelfogásában, amelyet a következő nemzedék, Batsányi, Kazinczy, Csokonai már képes volt igenelni. Kettejüket sokkal több szál kötötte egymáshoz, mint az utánuk jövőkhöz. A kiadás akár véletlenszerűnek tűnő egymás mellé helyezése sokkal több mint irodalomtörténeti önkény diktálta döntés, hisz munkáik egymást olvasva, egymással párbeszédet folytatva jöttek létre.

Jászberényi József

SÉTAKÖRÖK A LABIRINTUSBAN, AVAGY MIÉRT HALT MEG HUNYADI LÁSZLÓ?[1]

Bessenyei György: *Hunyadi László trágédiája* című drámája a mai történeti irodalomértés horizontjában

> „A dekonstruktív kritika igazából interpretációs felfogás, mely a szöveg labirintusának feltárására tesz kísérletet. […] Lépésről lépésre halad, és célja az, hogy az olvasás során összeálló látszólagos egységek, lényegi üzenetek mögött megtalálja ezen olvasáscentrumok megbontását, szétbomlását is. A szöveg építményében – mely voltaképpen mindig a befogadó teremtése által magasodik fel – megtalálja azt a laza téglát, amelynek léte az egész építmény szilárdságát kérdésessé teszi. A dekonstrukció filozófiája »sokkal inkább azt az alapot semmisíti meg, amin ez az építmény áll azzal, hogy kimutatja: a szöveg maga tudatosan vagy öntudatlanul már eleve megsemmisítette alapját. A dekonstrukció nem egy szöveg struktúrájának megbontása, hanem annak bemutatása, hogy az már eleve megbontotta önmagát. Látszólag szilárd alapja nem szikla, hanem levegő.«"
>
> *(Bókay Antal)*

Bessenyei György történeti tragédiái közül időben az első a *Hunyadi László trágédiája* (a továbbiakban HT). A mű szorosabban vett szövege előtt ajánlás olvasható, amelynek címzettje Beleznay Miklósné, a kor ismert világi protestáns vezetőjének, a szuperintendencia főgondnokának, Beleznay Miklósnak a felesége, leánynevén Podmaniczky Anna Mária. Ebben az elő-szövegben első „laza téglaként" egy továbbfejlesztett, de egyben dekonstruált retorikai alakzatra, a bővített, transgressiós[2] párhuzamra szeretnék utalni:

> Hunyadi László 26. esztendős korában ölettetett-meg; én pedig szomorú történetét, mint-egy 25. esztendős koromban láttatom elő-hozni; a' Méltóságos Aszszonyt hívségembe, az ő nevére rajzolom. A' festő Besenyei György: a' tábla Hunyadi László: engedje-meg a' Méltóságos Aszszony, hogy érdemes képét a'

[1] A dolgozat első változatát a Szegedi Egyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén, 2004 tavaszán megbeszéltük. Az ott elhangzottak több elemét beépítettem a dolgozatba, s a szöveget több ponton át is írtam. Mindezért köszönet Szajbély Mihálynak, Zentai Máriának, Gángó Gábornak, Baranyai Zsoltnak, Labádi Gergelynek és Dajkó Pálnak. Itt szeretném azt is kiemelni, hogy a dolgozat egyben egy készülő könyv első fejezete is. A könyv Bessenyei teljes drámavilágát kívánja feldolgozni a mai történeti irodalomértés felől.

[2] A transgressio retorikai eszközéről l. SZÖRÉNYI László–SZABÓ G. Zoltán, *Kis magyar retorika,* 1997, Bp., Helikon, 34.

következendő időkbe két' olly Magyar ifijú hordozhassa, kík, mind-ketten Nemzetek' ditsőségének elő-mozdítására igyekeztek.[3]

A beszélő itt párhuzamot von hőse és saját maga között, de egyben azonnal tovább is építi a képet azzal, hogy hangsúlyozza: ő Hunyadi alakján keresztül, annak segítségével voltaképpen Beleznay Miklósnét festi meg. Hunyadi nagy jellemének alapvonásai azonosak Beleznay Miklósnéével. Itt azonban nem állhat meg az értelmezés, hiszen e képsort ugyanúgy lehet értelmezni akként, hogy voltaképpen nem Hunyadi László képe áll előnkbe, hanem Hunyadi László alakjára mintegy ráfesti, egyszerűbben szólva Hunyadi alakjába beleilleszti Podmaniczky Anna Mária értékes tulajdonságait a szerző. Itt már Hunyadi egy hordozó, egy szócsőszerű szereplő. Azonban az alakzat elemzésekor még mindig nem állhatunk meg, hiszen egyszersmind Podmaniczky Mária Anna alakja is „Hunyadi nevére" alakul, azaz, az ő alakja is kap Hunyadi tulajdonságaiból, ő is szócsöve Hunyadinak, ráadásul mind Hunyadi, mind Bessenyei hordozója lesz az ajánlás címzettje „érdemes képének". A szövegben számunkra ez, a személyiségek teljes egymásbafolyását deklaráló „laza tégla" az első locus, amely nyugtalaníthatja az olvasót, sokértelművé, relatívvá téve azt, hogy voltaképpen ki kit példáz, kiben kinek a tulajdonságai kereshetők meg. Ez a retorikai megoldás figyelmessé teheti az olvasót arra nézvést, hogy ne a könnyed, allegorizáló – azaz megfejtő és azonosító – olvasást működtesse a szorosabban vett drámai szöveget olvasva, hanem figyeljen az értelemképzés összetettebb formáira és lehetőségeire is.

Ezt az összetettebb olvasói értelemképzést hívja az ajánlás másik, hosszabb szöveghelye, amelyben az irodalom befogadásáról esik szó:

> Ezen a' munkán inkáb ítélhet egy igaz, szeléd, kegyes, és érzékeny szív; mint valamelly mord gondolkodású, 's hideg vérű okos, a'-ki minden szót az oskolák' gyermekes törvényéhez kíván szorítani. Már pedig, ha szívhez akarunk szólani: hol lelhetünk igazabb bírákat, mint a' nyájas aszszonyi Nembe? mellynek a' Méltóságos Aszszony egy részről leg-józanabb érzékenységeit bírja. Ha' a Méltóságos Aszszonynak szíve Hunyadi Jánosné; Anyai keservébe, édes fájdalmakat, és kegyes meg-illetődést érezhet; én szerentés leszek munkám-al. Az ifijúságnak pedig ollyan makatsága szokott lenni; hogy a' melly tselekedetét, egy olly Aszszonyi méltóság, kit tisztel, igazol, 's helybe hagy: azt roszznak előtte többet a' Világ oskolás Lelke sem teheti. Illyen makatsság-al megyek én is most a' Méltóságos Aszszonyhoz, mellyett ifijúságom még talám meg-engedhet. Az illyen keserves történetek-el bátran, idős férjfi-emberek-hez menni nem mérészlünk minden-kor. Ezek a' kemény mesterek, már meg-szokták ifijúságunkat dorgálni: ha reájok nézünk, hiba nélkül is hibásoknak teszszük magunkat félelmünkbe. Tellyes vígasztalásunk van benne; ha tőlök néha el-szökvén, szelédeb, 's kegyelmeseb tanítók-hoz mehetünk, kík fáradtságunkról nyájasabban ítélnek. Hunyadi László' Tragédiáját eresztem leg-elő-ször világosságra, mellynek védelmére a' Méltóságos Asszony' Kegyességét bizonyosab segedelemnek találtam; mint sok vetélkedő Hazánk'-fijainak, keserű törvényeit, kík mindég hibát keresnek; magok pedig henyélés-nél egyebet nem tesznek. Ezek

[3] *HT,* 115.

között van az az hamis sereg, melly tsak azért les minden újságot, hogy tsúf jövendőléseket tehessen. Alig van a' Világon ollyan jó; hogy ha a' belőlök származni nem láttatik, igazolják; ellenben pedig valamit nyavalyás valóságok, a' Világnak nagyob részegségére fel-hozhat, azt mind szentségnek állítják.[4]

Talán nem túlzás azt állítani, hogy egy, a szerző korára vonatkozó horizontális és vertikális olvasásszociológiai modell töredékes *vázlata* konstruálható meg ezen idézetet olvasva. Horizontális, hiszen benne a nemek szerinti olvasási csoportok különíthetők el, s vertikális, hiszen az életkor szerinti olvasásmód is ábrázolást nyer. Eszerint létezik *az idős férfiemberek csoportja*, amelynek tagjai igaztalanul kemények bírálatukban (leginkább az iskolák pontos követését írják elő), különösen azon csoportjuk tagjai, akik irigyek mindenféle új gondolatra, amely nem tőlük származik, és végtelenül büszkék sajátjaikra. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Bessenyei e szövegrésze nem az idős férfiak egy konkrét csoportjáról, hanem általánosan *az idős férfiakról* beszél, közöttük súlyosabb és kevésbé súlyosabb eseteket elkülönítve. A nők esetében e modell szerint az olyan művek olvasása, amely nem igazodik teljesen a meglévő irodalmi szabályokhoz, nagyobb sikert lel, különösen azon nők között, akik nemük „legjózanabb érzékenységeit" bírják – ők „szívvel" olvasnak.

Ez a modell a szorosabban vett drámavilággal is összekapcsolható, a tragédia efelől is olvasható. Bessenyei modellje ugyanis talán mindenféle erőszakolás és kitágítás nélkül arra is utalhat, hogy az idősebb férfiember már mindig gyanakvással, kritikával, fenntartásokkal fogadja a fiatalabb bármiféle munkálkodását, ez mintha valamilyen *antropológiai állandó* volna. Amennyiben ezt lehetséges értelmezésként elfogadjuk, úgy a dráma világára nézvést új okokat találhatunk, amelyek motiválják az öregedő király és a fiatal, tehetséges alattvalója rossz viszonyát. Mintha a király nem akarna átlépni ezen az antropológiai helyzeten, sőt: mintha nem is lehetne ezen átlépni, s így az események szükségszerűen, a szereplők „fölötti" okok folytán sodródnának a tragédiába.

Az „új okok" kifejezésen azt értjük, hogy létezik a király műbéli rossz tetteinek, például a halálos ítéletről szóló határozat aláírásának egy hagyományos, klasszikus magyarázó olvasata, amelyet már sok interpretáció – mutatis mutandis – megfogalmazott. Ezt evidens, vagy politikai olvasatnak is nevezhetjük. Annál is inkább mondhatjuk kézenfekvőnek, mert – mutatis mutandis – ez az interpretáció a darab olvasóinak eddig minden korban a leghamarabb jutott eszébe, s nagy valószínűséggel ma is elsősorban így értik a drámát. Ez nem is meglepő, hiszen a szöveg poétikai-retorikai felépítettsége *leginkább* erre mutat, a többszereplős jelenetektől a nagymonológokig (utóbbira l. pl. Gara vagy Rozgonyi hosszú okfejtését).[5] Az elemzés során alkalmazott szimbolikával mondva: a dráma labirintusának falait ez a problematika alkotja.

[4] *HT,* 116.

[5] Több, másodéveseknek szóló egyetemi szemináriumomon is tárgyaltuk a darabot, s evidenciaként mindig ez az olvasat fogalmazódott meg elsőként.

Szauder József 1953-ban ezt az értelmezést a *Buda trágédiájá*ra és a *Hunyadi László trágédiájá*ra nézvést így fogalmazta meg:

> Bessenyei mindkét drámájában a gonosz tanácsosokat vádolja azért, mert a király és népe közé állanak, mert eleve lehetetlenné teszik kölcsönös egymásratalálásukat. A gonosz tanácsosok szerepe éppen az, hogy az alattvaló ellen és zsarnoki cselekedetekre ingerlik a királyt, akivel szemben az igazságra törekvő alattvaló elbukik. Így pusztul el Hunyadi László Gara és Bánfi tanácsosok cselszövése miatt, akik szinte kényszerítik a királyt a gonosztettre, így vész el Buda Alus ármányai következtében. Mind László király, mind Attila azért fordulnak alattvalóik ellen, mert az hírlik róluk, hogy pártütésben vannak, hogy a királyi trón ellen törnek. E híresztelés természetesen a gonosz tanácsosoktól ered.[6]

Ezen a ponton érdemesnek látszik a dráma szorosabban vett szövegéhez közelebb lépni, hiszen már három értelmezési lehetőség (a generációs fenntartások, a generációs állandó mint végletesen determináló tényező, illetve a rossz tanácsadók ármánykodásai) is felvázolódott anélkül, hogy magát a textust vizsgáltuk volna. A szöveg szorosabb vizsgálatához egy kérdéssel lépünk át: milyen válaszok konstruálhatók meg a dráma világában/világából arra a kérdésre, hogy a király végül a halálos ítéletet miért hozza meg?[7] A kérdésben szereplő királyi tett, az aláírás azért emelhető ki a király problematikus cselekedetei közül, mert voltaképpen ez a műbéli legfontosabb döntés, ezen a ponton a király az egész további történéssorra meghatározó érvényű döntést hoz, az egész történet megfordul. Ha ennek okait megértjük, pontosabban megfogalmazunk válaszlehetőségeket, mondhatjuk azt, hogy megérthetjük jelleme azon mozgatórugóit is, amelyek kevésbé látszanak nyilvánvalónak, különösen az első olvasás után. Ehhez azonban természetesen előfeltételeznünk kell egy változatlan királyi jellemet, amelyre, de amely ellen is sok érvet lehetne felsorakoztatni a darabból. Ennél azonban most sokkal fontosabbnak látszik az, hogy e történésnek, a királyi döntésnek az okait a mű révén megkonstruálva megtapasztalunk egy, a darab egészében jelenlévő értelmezési poliszémiát és disszémiát, amely egyrészt nemcsak a királyi döntés fő okának egyértelmű, kizárólagos megnevezését nem engedi meg, hanem számos, az egész műre általánosítható vonatkozásával radikálisan ellene beszél a szöveg lezáró, allegorizáló olvasásának is, másrészt a műre nézvést általános ismeretelméleti és

[6] SZAUDER József, *Bessenyei,* 1953, Bp., Művelt Nép, 28. Ezzel egybevág BÍRÓ Ferenc 1976-os értelmezése is, amelynek kulcsmondataként a következőt emelhetjük ki: „A tragédia hőseinek boldogulása útjában ők, a „titkosok" állnak" (*A politikus dilemmái – tragédiákban elbeszélve,* in *A fiatal Bessenyei és íróbarátai,* 1976, Bp., Akadémiai, 98.) Az evidens, vagy politikai értelmezések közül kiemelhető még MERÉNYI Oszkár, *Bessenyei György, Széplélek vagy hősi lélek? Magyar föld és magyar irodalom*, 1943, Nyíregyháza, 20–21.

[7] Abban a döntésben, hogy elemzésünkben a királyra és választására helyezzük a hangsúlyt, megerősített NAGY Imre egyik tanulmányának rövid bekezdése, mely a HT-ről szól. Ebből különösen a következők: „a királlyal (…) [Bessenyei] fokozatosan elfoglaltatja az érzékeny, passzív és izolált Hunyadi László helyét" („Mitsoda a' Szerelem?", in *Ágistól Bánkig,* 2001, Bp., Pro Pannonia, 68.)

pszichológiai következtetéseket enged levonni, hiszen a dráma e pontjához viszonyított előzményekben vagy a további történésekben nem látszik olyan elem, amely ennek megfogalmazhatóságát letiltja.

Az okok megkonstruálásához kulcsjelenetnek látszik a király fordulatát megelőző monológ a darab második játékának harmadik jelenéséből. Az előző játékban a király látszólag még Czillei Ulrik gyilkosa, Hunyadi László mellett áll, s a neki adott kegyelmet nem akarja megváltoztatni, tanácsosait – akik a halálos ítéletet már meghozták – a döntés átgondolására buzdítja. Magányos elmélkedésében (ennek ezen létmódja az „egyedűl" szerzői utasítás által világos az olvasónak) azonban már a következőre jut:

> Illyen sok hatalom kevélyen parantsol; / Pedig törvényivel mindég tsak talmátsol. / Tanátsomnak a' mint tetszik a'-ként végez, / 'S végre hogy láttassék engemet is kérdez: / Néha ha akarják, mindent megtehetek; / De úgy, hogy ott kedvek ellen nem lehetek. / Ha meg átalkodom, el-mennek előlem / 'S az országot titkon tanítják felőlem. / Haragomat sok nagy embernek meg-írják, / Kiknek párt-ütések' halgatás-al várják. / Tzéljokat nem lehet soha észre vennünk, / Hogy tudjukmeg mikor dolgoznak ellenünk? / Királyi tanátsunk bírja hatalmunkat / El-fordítja sok-szor kedves szándékunkat. / Gara, Bán-fi ellen egyedűl mit teszek, / Ha Hunyadi miatt, ellenségek leszek? / Titkosan mellőlem majd mindjárt el-állnak, / És az ifijúnak, a'-ként talmátsolnak, / Hogy tsak színeskedem, de ölni akarom / Az Hunyadiakat, 's tsak időmet várom / Ezek haza futnak hív barátjaik-al / 'S fél hazát lármáznak fel katonájik-al. / A'-kik közöttök még velem maradnának, / Azok ís végtére mind el-hajlanának; / Mert ezeknek Számát Gara 's Bán-fi szerzik / Kík, ha nehézségem' ellenek meg-érzik / Mérgekből dolgokat majd meg-változtatják, / Barátjokat tőlem mind el-irtoztatják. / És Hunyadi miatt, a' kit most ölnének, / Engemet törvényjek szerint majd üldöznek. / Magamban hagyatván, kinek hidjek tovább, / Illy sok veszélyim közt, kit kövessek inkább / Ah rettegés alá vettetett Királyság! / Melly nagy rab lett benned a' fő hatalmasság! / […][8]

Nagy valószínűséggel az olvasók többsége e gondolatmenet láttán azt gondolja, hogy a király megijedt, gyáva és félti a hatalmát.[9] Ezt erősítheti a szöveget kísérő szerzői utasítás: „E-kor a' Király szűnik beszédjeitűl, / alá 's fel sétál; / gondolkodik." Ennek jegyében tehát azt mondhatjuk, hogy a királyt fő tettének elkövetésében, de akár alapvető jellemvonásként – hiszen a darab egészében jellemzi őt a félelemmel átitatott instabilitás – a gyávaság is meghatározza. Szintúgy hangsúlyozható az is, amit Szajbély Mihály a dolgozat megbeszélésekor felvetett, miszerint e ponton a király belátja: olyan hatalmi helyzetbe került, ahol ereje kisebb tanácsosainál, ezért rájuk kell hallgatnia, kénytelen-kelletlen engednie kell „az udvari édes ízlésű mérgeknek"[10]. Mindazonáltal itt

[8] *HT,* 145–146.

[9] A király bizonytalankodásairól, gyávaságáról több szereplő is szól a darabban. Ersébet az első jelenetben például ezt mondja: az irigy tanácsadók „Haragot önthetnek **kétséges szívére**" (*HT,* 121.) A király egyik jobbkeze, Rozgonyi Sebestyén is így szól az Első játék végén: „Trónusán a Király' **gyenge szívét** tsalod" (*HT,* 136.) (kiem. – J. J.)

[10] *HT,* 130.

legalább két másik lehetőség is relevánsnak látszik, éppen a fent, általánosságban említettek okán. A király Hunyaditól való félelmében az „ifijú" szót használja, amely így és változataiban a darab több más, fontos pontján is előkerül, ezzel ismét általánosítva az egy konkrét előfordulást.[11] A szó, mint újabb „laza tégla" bevonásával azt mondhatjuk, hogy a király félelme azért is ilyen erős, mert Hunyadi „fiatal", így olyan képességekkel bírhat, amelyekkel ő már nem. De az „ifijú" szó abból a perspektívából is jelentéses lehet, amelyet fentebb vázoltunk: a király öregebbként szükségképpen, az antropológiai állandó által meghatározva fordul el Hunyaditól, s írja alá végül az ötödik jelenésben az elsősorban az ármánykodó és erőszakos Gara által az orra alá tolt végzést Hunyadi László haláláról. Ezt az esetet elfogadva a darab immár szöveghelyekkel is igazolva a generációs különbségekből adódó antropológiai állandó szülte tragédia *is* lesz, annál is inkább, mert ezt más szöveghely nemcsak hogy nem zárja ki, hanem nem bírálja felül sem. Tragédia lesz tehát, a szó elsősorban szophoklészi értelmében, hiszen a történések a szereplők „felett" történnek, azaz semmit sem tehetnek azok bekövetkezése ellen, a rossz vég elkerülhetetlen.

Mindazonáltal ezen értelmezés csak *egy* lehetséges konstrukció, amely a szöveg retorikusságának tapasztalata révén megszülethet. Ugyanilyen erős konstrukció, sőt – mint fent említettem – a darabot olvasva sokkal feltűnőbb, alapvetőbb az a feltételezés, hogy a király a gonosz tanácsadók által félrevezetve és/vagy hatalomféltésből cselekedett. E két gondolatot össze is kapcsolhatjuk, s azt is mondhatjuk, hogy a fiataltól való kétféleképpen is említett félelem és a hatalomféltés egyaránt motiválta. A darab nem nyújt erre számunkra valamiféle, legalább viszonylagosan egyértelmű fogódzót, de ez nem látszik problémának, hiszen a szöveg éppen ezáltal is nyílik meg a plurális olvasásmód számára.

A plurális olvasásmód jegyében a fentebbi kérdésre megfogalmazott válaszok horizontja tovább bővíthető a darab egy másik pontjának vizsgálatával. A mű elején Hunyadi László és anyja elmennek a királyhoz, s megvallják a tettet. Ehhez hozzásegíti őket az, hogy a király leszáll trónusáról, s hangsúlyozza, hogy ezzel: „Ember vagyok mint ti; tőlem ne féljetek, / Kegyelmessé-

[11] Néhány példa: Hunyadi gyilkos tettét a király előtt a következőképpen magyarázza: „Elragadta kezem a hév **ifijúság**" (*HT,* 126.). E sorokat a generációs állandó ismeretében csak olajnak tekinthetjük a tűzre, hiszen éppen a generációs elválasztottságot erősítik a királyban. Gara László nádorispán Hunyadi elleni áskálódásai közben többször is használja az „ifijú" szót és annak változatait. L. pl.: „Illy öldöklő **ifjú** téged nem érdemel […] E' részegült, dühös **ifijútól** állj-el" (*HT,* 132.), „Ez az **ifjú** titkon, amint tudtomra lett / Uram! te Felséged ellen nyilat tegzett […] Ez **ifijú** mellé fél haza hajlik már […] Nem lehet mit hinni egy illy **ifjúságnak**, / Nints határa az illy büszke vágyódásnak" (*HT,* 142.) Maga a „szerző" is hangsúlyozza Hunyadiék fiatalságát egy szerzői utasításban: „Az **ifijak** Anyjoknak kezeit két felől e'-kor' meg-fogják reá borulnak 's tsókolják" (*HT,* 140.). Ennél kisebb jelentőségűnek látszik, de szerelme, Anna is használja e szót Hunyadira: „Szerentsétlen **ifjú**! mért bírod Szerelmem'?" (*HT,* 154.), illetve édesanyja is: „Szerentsétlen **ifjú**! ne sértegesd Lelked!" (*HT,* 159.) (kiem. – J. J.)

gemtől mindent remény'ljetek."[12] Itt a király kétféle társadalmi szerepet fogalmaz meg. Egyszerűen szólva, másként kell viselkednie, más érdekekre kell figyelnie királyként, népe vezetőjeként és másra emberként, az állam egy polgáraként, egyben alattvalóként. Ez a gondolat nemsokára visszatér, amikor a tanácsosok jöttét hallják, s a király közli, hogy „Mert itt most újonnan királyjá kell lennem / Majd nem beszélhet már a' szívem veletek / Meg-ijedtek tőlem, s' magam is félhetek". Ezen utóbbi idézet alapján a következő mondható. Arra a kérdésre, hogy a király miért öleti meg Hunyadit, azt is válaszolhatjuk, hogy nem, vagy nemcsak a generációs alapú antropológiai állandó motiválta vagy uralkodott felette, és/avagy az említett további tényezők, hanem a királyszerep okozza ezt, ez a szerep az az állandó, amely determinálja tetteit. Az uralkodói szerep nem engedheti meg, hogy mást tegyen, mint az írott törvények betartását. Ebben az esetben a hybris abból származik, hogy bár magánemberként elismeri Hunyadi tettének jogosságát, uralkodóként a törvényeket kell követnie.[13] Ezt az értelmezést még tovább árnyalhatja az idézet végén szereplő megingás is. A király elmondja, hogy olyan intézkedéseket hozhat, amelyektől maga is félhet. Ez a gondolat oda is vezethet, ezt a „laza téglát" úgy is érthetjük, hogy a király uralkodói szerepében eljut a teljesen öntudatlan ítélkezéshez, benne az *uralkodói nyelv* olyan mértékben szólal meg, hogy annak nemcsak hogy nem ura, hanem teljes mértékben elszenvedője immár. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a hybris oka nem csupán a királyi szerepből fakad, hanem a hybris oka maga a királyi szerep, amelynek nyelvét a királynak meg kell szólaltatnia, a trónra ülve – amely ebben az esetben akár egyfajta mágikus hatalomként is értelmezhető – nem képes máshogy beszélni mint ahogy azt a szerep követeli. A szerep végletekig uralja az embert, és így az ember egyfajta médiuma lesz a szerepnek.

Ezt a szemantikai polifonitást csak tovább javítja (a stabil jelentésazonosítás szempontjából tovább rontja) a darab metafizikai horizontjának alaposabb vizsgálata.

Hunyadi László a darab elején bízik abban, hogy az istenek segítik sorsának jobbra fordulását, a király nem fogja őt elítélni önvédelmi gyilkosságáért, amelynek motivációs alapja az önvédelmen túl Czilleinek a Hunyadiak kiirtását tervező levelének elfogása is volt.[14] „Bízom, nagy Istenünk' törvényit ismer-

[12] *HT,* 125.

[13] Ide kapcsolható SZAUDER József értelmezésének második fele. Ő azt mondja, hogy László király azért is hozza meg emberi szempontból rossz tettét, mert belátja, hogy halandó ő is, s így királyként – mondhatjuk: a király szerepét felvéve – kénytelen másokra támaszkodni. (L. *Bessenyei*, *i. m.* 30.) Ebben az esetben a hybris általános okaként is megnevezhetjük a halandóságot a történetben, tovább bonyolítva a mű szemantikai mezejét.

[14] A levél kapcsán külön érdekesség, hogy a szerző a kéziraton egy megjegyzést tett szövegéhez, amelyben hangsúlyozza, hogy Bonfini *Rerum Ungarorum*ának vonatkozó részében szereplő levélre utal itt. (*HT,* 120.) Ezzel elsősorban az olvasást emeli ki autentikus befogadói létmódként. Ez a helyzet még fokozottabban érvényes a *Buda trágédiájá*ra, ahol több ilyen jegyzet is szerepel.

vén:", illetve „Az – árvák' Istene – meg-tartja – életünk', / E'-nek – kegyelmébe – nem – kételkedhetünk"[15] – mondja többek között a darab elejének két fontos pontján. A földi gondviselésen alapuló gondolkodása azonban akkor már módosultnak látható, amikor a darab közepén, a harmadik játék első jelenésében, már a királyi ítéletről tudva, erről beszélget kedvesével, Gara Annával. „Ne terheld valahogy Anna az Egeket, / Tiszteljed, szeressed nagy rendeléseket." Ezt a gondolatot, „laza téglát" már lehet úgy értelmezni, hogy a gondviseléshit helyett valamiféle rendeltetés (predesztináltság?) felé tolódik el, s egyben bízva az istenben, vállalja a sorsát, akkor is, ha ez rosszat szülhet a számára. Természetesen a kifejtetlenség okán azt is el lehet fogadni, hogy földi gondviseléshite olyan erős, hogy bízik abban, a rossz után még a földön jó jöhet, s így nem aggódik a rossztól. E gondolat megszólalását láthatjuk még ugyanennek a jelenésnek a végén, amikor Anna valamilyen áthidaló ötletet eszel ki szerelme megmentésére, amellyel később nem találkozunk. „Ah, édes reménység! Isteni adomány! / Tsak te maradsz velünk, ha a' gyötrelem hány" – mondja Hunyadi.[16]

Ezt a legalább kétféleképpen működő olvasást sokszorozza fel egy újabb „szövegtégla", amely a következő jelenetben szerepel. Hunyadi László testvérének, Mátyásnak a következőket mondja: „Édes ötsém hadd-el már tselekedetem', / Látod, hogy hibámat miképen fizetem."[17] Itt különösen a „hibámat" kifejezés lehet érdekes. Mintha László úgy vélné, hogy gyilkos tette valóban hibás volt valamilyen renddel (a földi, törvényessel; a metafizikussal; vagy az e kettő egységét megtestesítő királyi hatalommal) szemben, s ezért az isten teljes joggal bünteti meg. Ezzel az elismeréssel a király döntése körüli értelmezési polifónia még inkább megnövekszik. Természetesen nem önmagában azzal, hogy a rossz tetteket sorsszerű büntetés követi, hiszen ez már előkerült korábban. A különbség az ottani állítással szemben abban áll, hogy Hunyadi László mondata lerögzíti a hybris kezdeti időpontját, azaz megjelenik az „ősbűn", a felesleges gyilkosság (ennyiben ez a megoldás még szorosabban szophoklészi, hiszen az „ősbűn" ott mindig pontosan jelölődik, a temporális kezdet egyértelműen kijelölődik). Mindazonáltal teljes joggal azt is lehet mondani, hogy ez csak egy megingás, hiszen nem sokkal később már Hunyadi László, barátja, Rozgonyi előtt „méltatlanságról" beszél a harmadik játék hatodik jelenésében, sőt: a darab e pontján kijelenti, hogy vannak, akik „Tsak gondviselésre eresztik magukat", azaz itt mintha szakítana eddigi gondolataival és elvetné azt, hogy bármiféle gondviselés létezik, inkább az a gondolata látszik megerősödni, hogy az istenek teljességgel elfordulnak a világtól,[18] hagyják az embert kiszolgáltatva lenni a vak véletlennek, vagy a balvégzetnek, vagy valami más tényezőnek (ez nem fogalmazódik meg még érintőlegesen

[15] *HT,* 120., *HT,* 139.

[16] *HT,* 156.

[17] *HT,* 157.

[18] Bessenyei drámáiban az antik politeizmus és a különféle keresztény vélekedések együtt vannak jelen: utóbbit beleírja az előbbi világába – ez a felvilágosodás korában gyakori eset.

sem).[19] Ha ezt elfogadjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a király döntésének hátterében semmilyen konkrét determináló ok nincsen, sokkal inkább saját bizonytalansága, amely minden metafizikai pozíció elveszéséből, eltűnéséből fakad.

Azonban Hunyadi László utóbb idézett gondolata ismét megváltozik a hatodik jelenés legvégén, amikor testvérének, Mátyásnak már arról beszél, hogy „Az Egek vezérlik Ötsém dolgotokat, / Ő néki adjátok által magatokat."[20] Ebben a hiányos, kifejtetlen tartalmú mondatban, újabb „laza téglában" ismét az istenek rendjébe vetett bizalom szólalhat meg, amelynek alapján Hunyadi vagy azt hiszi, hogy a jogtalan, hibás tette után jogos büntetés jön (ebben az esetben ismét a kijelölt kezdési időpontú hybrisnél vagyunk), vagy azt, hogy ha a büntetés nem is jogos, de az istenek tudják, hogy mi okból viszik szenvedésre a hőst. A hetedik jelenésben aztán ez a hiányosság egy irányban értelmet nyerhet, hiszen Hunyadi egyik utolsó mondatában kijelenti, hogy nem tekinthető olyan gyilkosnak, ahogyan azt az őt a vesztőhelyre elvezetni jövő Vezér vélheti. Ez inkább azt az értelmezést erősítheti fel, amely arról szól, hogy Hunyadi úgy véli: az istenek adják az ember sorsát, s bár tettét nem érzi jogosnak, az istenek által kiosztott sorsot vállalja, s bízik azok túlvilági kegyelmében.[21] Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a király azért dönt Hunyadi megöléséről, mert valójában az istenek akarták így, a király az istenek eszköze volt. Hogy ezzel mi céljuk volt az isteneknek, arra a darab világából nem kapunk választ.

Sokkal fontosabb ennél az, hogy ha ezt az értelmezést követjük, akkor Hunyadinak e logika jegyében el kellene nyernie valamilyen túlvilági jutalmat, amelyről az olvasónak valahogyan értesülnie kellene. Például úgy, ahogyan az az *Oidipus Kolonoszban* zárlatában vagy az *Iphigenia Auliszban* című tragédiában megjelenik, elmesélés által. Itt azonban Szophoklész és Euripidész drámáival ellentétben a túlvilági kegyelemről semmi információnk nem lesz, a deus ex machina elmarad. A darab egy „tévellygő" magyar keserves sirámával zárul, amely ugyan ártatlannak mondja Hunyadit, és hangsúlyozza, hogy elveszte mekkora kárt okozott a magyarságnak, de semmit nem szól arról, hogy az istenek őt megjutalmazták vagy büntették, avagy valamiféle sorsszerűség dominált az eseményekben. A zárlat tehát újra „laza téglaként" funkcionál, visszamutatva a szövegre, annak olyasfajta labirintusszerűségét erősítve,

[19] Megjegyzendő, hogy a világtól ok nélkül elforduló és ezáltal kegyetlennek nevezhető istenek gondolata Anna szavaiban rendszeresen megjelenik (l. pl. *HT,* 153–154.), míg a király kedvező ítéletétől fogva a Hunyadiaktól elforduló, rájuk haragvó istenek gondolata pedig az édesanya, Ersébet szavaiban kerül elő (l. uo. 138.) Ezek tovább árnyalják a darab amúgy is bonyolult metafizikai horizontját.

[20] *HT,* 162.

[21] BÍRÓ Ferenc 1976-os könyvében ezt a gondolatot teszi a darab metafizikai világa legfontosabb jellemzőjének: „A *Hunyadi-tragédia* ég és föld közötti békéjében az jutott kifejezésre, hogy hallgatólagosan bár, de szerepe van az isteni igazságtevésnek, hogy nincs kiiktatva a földi keservek távlatából a túlvilági élet igazsága és boldogsága" (in *Bessenyei és fiatal íróbarátai*, *i. m.* 106.).

amelyből nincsen kiút, pontosabban nincs olyan pont, ahonnan az egész építmény belátható volna.

Ez a zárlat azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a túlvilági jutalomban hívő gondviseléshit kizárható lenne az olvasási lehetőségek közül. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az értelmezés csak erősödne egy deus ex machina beiktatásával. Így, ennek hiányával pedig az is hangsúlyozódhat, hogy az embernek nincs illetékessége a metafizikum világában, arról nem tudhat, csak instabil sejtései lehetnek.

Összefoglalva az elmondottakat: a király tettének lehetséges okát a retorikusság alapján meghatározni akarván arra jutottunk, hogy az épp e retorikusság sokfélesége, széttartósága és hiányai, azaz a felépítmény laza téglái által tulajdonképpen nem rögzíthető egyedüli érvénnyel, hanem éppenséggel azok termékeny sokféleségének terében ragadható meg, és vethető el azonnal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne volna felállítható egy szilárdabb, megalapozhatóbb konstrukció a darab kapcsán – ilyennek mondtuk az evidens, vagy politikai olvasatot, amely szerint Hunyadi halálát a rossz tanácsadókra hallgató király okozta. Ezen értelmezést a darab poétikai-retorikai felépítettsége alaposan alátámasztja, ezért mondtuk azt, hogy a szöveg labirintusának falait ez alkotja. Mindazonáltal ezen értelmezés figyelembevételével együtt, ezt tovább árnyalva és bővítve, a darab egészére kiterjeszthetően és egyes jeleneteiben olyan személyes motivációs okok konstruálhatók meg, amelyek egymással is fúzióban és egymástól függetlenül is alapjai lehetnek teljesen különböző műinterpretációknak, kiegészítik, illetve továbbgondolják az evidens olvasatot. Így ha Bessenyei ezen szövege kapcsán a mai magyar olvasók akár teljesen különböző értelmezői közösségeit megkérdeznénk azzal a klasszikus kérdéssel, hogy „Miről szól a mű?", nagy valószínűséggel több ponton egymással egybevágó válaszokat adnának (nyilván mindegyikben szerepelne például a király és Hunyadi László ellentéte, amelyet a tanácsadók, elsősorban Gara erősítenek fel), de ha azt kérdeznénk, hogy „Szövegszerű igazolással mi motiválja a tetteket?" nagy valószínűséggel itt már egy széttartó, széthúzódó értelmezési mezőbe kerülnénk, s ez nem elsősorban annak köszönhető, hogy minden szöveg valamilyen fokon széthúzza értelmezési mezejét, hanem elsősorban annak, hogy az olvasástapasztalatban jelentkező természete különösen is ilyen ennek a műnek. Ez az összetettség az arról való explicit szövegbéli beszéd nélkül is nyugtalanít minket, s hív az újraolvasásra.

Mint fentebb említettem, az okrendszer ilyen összetettsége ismeretelméleti és pszichológiai irányba is vezethet minket. E tapasztalat alapján nincs biztos válaszunk arra, hogy az egyik ember számára megismerhető, hogy mi motiválja a másik ember tetteit, ellenben azt mondhatjuk, hogy alapos, gondos elemzéssel sokféle választ megadhatunk, amelyek közül bármelyiket kiválaszthatjuk, de tudnunk kell azt, hogy egyik sem lehet az egyedüli érvényes. Ember és ember között egy átléphetetlen határ húzódik.

Ezzel az okrendszerrel tehát Bessenyei drámája több szempontból is rendkívül korszerűnek mutatkozik a mai olvasói horizont számára, így esélye látszik arra, hogy a XXI. század elejének történeti irodalmi kánonjaiban fontos helyet találjon magának.

Debreczeni Attila

KAZINCZY FERENC MŰVEINEK KÉSZÜLŐ KRITIKAI KIADÁSÁRÓL

1. A Kazinczy-kutatások állása

A Kazinczy Ferenc életművére irányuló kutatások állása a legrövidebben úgy jellemezhető, hogy igen komoly eredmények születtek különböző irányokban végzett „mélyfúrásokból", de az *egész* életműnek *szervezett* és *extenzív jellegű* feltárására az elmúlt kilencven esztendő során valójában nem történt kísérlet. Akkor Váczy János a levelezés-kiadás végeztével kezdte meg az anyaggyűjtést a teljes életmű kiadásához az Akadémia felhatalmazásával és támogatásával, de egy részletes műcímlista elkészültén és megjelentetésén nem jutott túl (*Akadémiai Értesítő,* 1913).

Ez a helyzet nyilvánvalóan az életmű és a hagyaték rendkívüli kiterjedtségéből és heterogenitásából is fakad. Kazinczy Ferenc művei, műveinek sokszoros átdolgozásai, hatalmas levelezése, életrajzi feljegyzései, hivatali és gazdasági jellegű iratai szinte felmérhetetlen mennyiségű kéziratot, nyomtatványt jelentenek, ráadásul igen széles körben szétszórva, nemcsak az országban található könyvtárakban, levéltárakban, hanem külföldi gyűjteményekben is. A teljességre törekvő feldolgozás tulajdonképpen aszimptotikus célként merülhet igazából fel, de legalább így mindenképpen fel kell immár merülnie.

Fel kell merülnie, mert Kazinczy az 1780-as évek elejétől 1831-es haláláig, vagyis mintegy ötven esztendőn keresztül aktív résztvevője volt a magyar szellemi életnek, ebből 25–30 éven át központi szerepet játszott a folyamatok alakításában. Az ez idő alatt létrejött hagyaték mérhetetlen gazdagságú, eddig sok tekintetben kiaknázatlan forrását jelenti a korszak művelődés- és irodalomtörténetének. Ugyanakkor ez az életmű nemcsak forrás mivoltában fontos, amint azt az újabb szakirodalom kutatási eredményei bizonyítják. Ahhoz azonban, hogy e körvonalazódó belátás a maga teljességében kibontakozhassék, elengedhetetlen a szövegkorpusz egészének korszerű elvek szerinti feltárása.

Nem lehet célunk itt a Kazinczy-szakirodalom teljességre törekvő feldolgozása, lényegében csak az utóbbi időszak főbb kutatásait kell vázolnunk a magunk törekvéseinek elhelyezhetősége szempontjából. Mindazonáltal nem lehet megtenni, hogy ne emeljük ki egy évszázad távlatából is Váczy János munkásságát, akinek monográfiája és számtalan Kazinczy-tanulmánya ugyanúgy megkerülhetetlen ma is, mint legnagyobb teljesítménye, a Kazinczy-levelezés 21 vaskos kötetének kiadása (amelyet utóbb két pótkötettel egészítettek ki az utódok).

Az újabb Kazinczy-értelmezések sorában kitüntetett hely illeti meg Szauder József tanulmányait és a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyvben olvasható életmű-összefoglalását; Fried István számos tanulmányát, amelyeket külön kötetbe is összegyűjtött (*Az érzékeny neoklasszicista*, 1996); Csetri Lajos kritikatörténeti (*Egység vagy különbözőség?*, 1990), Mezei Márta levelezést feldolgozó (*Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994) és Gergye László poétikai szempontú monográfiáját (*Múzsák és Gráciák között*, 1998). Számos jelentős tanulmány kívánna még említést e sorban (a Kazinczy-kép módosulásának és az újabb szakirodalom teljesebb számbavételének szentelte egyébként legújabb tanulmányát Fried István a *Széphalom-évkönyv* 13. kötetében), nekünk most azonban inkább a textológiai-filológiai-bibliográfiai törekvéseket kell részletesebben szemügyre vennünk.

A Kazinczy-kiadások sorában természetszerűen alapvető a már említett, mára 23 kötetesre duzzadt levelezés, a maga mintegy 6000 levélszövegével és a hozzájuk illesztett jegyzetekkel. A régi kiadások közül mindenképpen megemlítendő Abafi Lajos ötkötetes életmű-válogatása (1879), az újabbak közül pedig Szauder József 1960-as és Szauder Mária 1979-es kétkötetes gyűjteményei. Újabban több önálló kiadást inkább csak az emlékiratok, a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* ért meg. Kiemelendő még Szilágyi Ferencnek az önéletrajzi feljegyzéseket összegyűjtő kiadása, *Az én életem*, 1987-ből. A legújabb és eddig az egyetlen, mai elvárásaink szerinti kritikai igénnyel készült szövegkiadás Gergye Lászlótól származik, s *Kazinczy Ferenc összes költeményei*t tartalmazza (1998).

A kéziratos hagyaték feltárásában ugyancsak Gergye Lászlót kell említsük elsőként, aki a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött hagyaték katalógusát készítette el (1993). A hatalmas feltáró munka azonban eleve kizárta köréből a levelezés anyagának áttekintését. Ugyancsak jól használhatóak a Ráday-gyűjtemény, valamint a debreceni és a sárospataki református kollégiumok könyvtárainak kéziratkatalógusai is, amelyek jelentős Kazinczy-anyagokat tartalmaznak. Megjelent Busa Margit gyűjtése a budapesti levéltárak kéziratos anyagairól (2001). Több más gyűjtemény feltárásában szintén történtek munkálatok (pl. a sátoraljaújhelyi levéltárban Hőgye István részéről), a teljes áttekintéstől azonban még messze vagyunk.

A bibliográfiai kutatások igen eredményesek voltak, nem kis mértékben Busa Margit tevékenységének köszönhetően. A *Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiájá*nak Kazinczyt illető része mellett ugyanis több folytatásban megjelent Kazinczy személyi bibliográfiája is. Először az 1980-ig terjedő anyag, majd a II. kötetben az 1980–1990 közötti időszaké. A pótlások a Kazinczy Társaság *Széphalom* című évkönyvében láttak napvilágot folytatásokban, 2000-ig terjedően. Az igen széles merítésű gyűjtőmunka a kiadások és a szakirodalom mellett a kultusz emlékeit és az említéseket is regisztrálja.

A Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő akadémiai kutatóhely (Felvilágosodás kori Textológiai Kutatócsoport) által felvállalt kutatási és szövegkiadói program hosszú távon a Kazinczy-életmű szervezett és teljességre törekvő feltárását tekinti céljának (noha e cél, mint

már említettük, inkább csak aszimptotikusként gondolható el, továbbá nem lehet egyetlen kutatóhely erőiből megoldani). A teljességre törekvő feltárás és feldolgozás nem képzelhető el pusztán egy hagyományos kritikai kiadás koncepciója szerint, ezt sem az anyag jellege, sem mennyisége nem teszi lehetővé. Szükségszerű, hogy a *hagyományos kritikai szöveggondozás* mellett szerepet kapjon a *genetikus közelítésmód*, illetve az *elektronikus feldolgozás*. A Kazinczy-életmű feltárása leginkább ezek kombinációjával, egymásra építésével tűnik megvalósíthatónak, bevonva a munkálatokba a társműhelyek kutatóit is.

2. A kiadást megalapozó munkálatok: bibliográfia, kézirat-katalógus, archiválás

Kazinczy-bibliográfiával tehát rendelkezünk, Busa Margit gyűjtőmunkája eredményeképpen, s az anyag egy kötetben való kiadása is folyamatban van tudomásunk szerint. Ebből következően közvetlen feladatként nem jelentkezik a bibliográfia összeállítása. Hosszabb távon azonban, az elektronikus kiadás részeként elkészítendő e bibliográfia adatbázis-rendszerű átdolgozása, amelynek során megvalósítható a hosszú idő alatt készült, sok részletben publikált anyag egybefésülése és revíziója. A kézirat-katalógus összeállítása elengedhetetlen feladat. Ennek egy tekintélyes részét Gergye László már elkészítette, mikor kiadta az Akadémiai Könyvtár Kazinczy-hagyatékának katalógusát, a levelezés kivételével. A hiányzó rész, a hiányzó nagyobb gyűjtemények (OSZK, Ráday-gyűjtemény, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Debrecen, Pannonhalma, Kassa) és a szétszórtan található anyag feltárása egyik első feladatunk. Ehhez segítséget nyújt a Busa Margit által készített és megjelentetett katalógus *(Kazinczy Ferenc prózai kéziratainak bibliográfiája),* a revízió azonban, akárcsak az előbbi esetben, itt sem kerülhető el. Egyébként is célszerűnek látszik egy teljes és egységes szerkezetű kézirat-katalógust készíteni és kiadni. Pillanatnyilag az anyag törzse együtt áll, de számos előre nem látható nehézséggel kellett számolnunk, s ez bizonyára így lesz a továbbiakban is. A kéziratok feltárásával párhuzamosan célszerű végezni a digitális archiválási munkákat, amihez hozzá is láttunk. Jelenleg már készen van az akadémiai hagyaték Gergye László által feldolgozott része, 96 kötet. Ugyancsak jelentős munkálatok folynak az adatbevitel területén is. A levelezés 23 testes kötete önmagában is hatalmas mennyiség, hiszen kötetenként mintegy egymillió karakter körüli mennyiséggel számolhatunk. 2004 végére a teljes levelezés számítógépre került. Emellett a forrásszövegek rögzítéséhez is hozzáfogtunk, anyagi lehetőségeink azonban e téren nem tesznek lehetővé jelentős haladást (az eddigieket döntően négyéves OTKA-pályázatunkból finanszíroztuk).

3. A könyv formájú kiadás koncepciója és terve

A könyv formában megjelenő kritikai kiadás az Akadémia által a XIX. század végén, a *Levelezés*sel megindított életműkiadással vállal folytonosságot. Ez a döntés nemcsak tisztelgés és hagyománykövetés eredménye, hanem annak belátása is, hogy az akkori hármas osztatú elrendezés látszik ma is a legoptimálisabbnak. A részleteket illetően persze már jelentősen eltérünk az akkori felfogástól, mechanikusan sem időrendi, sem műfaji, sem pedig tematikus beosztást nem követünk az anyag elrendezésében (nem is lehetne következetesen érvényesíteni egyik elvet sem).

Az irodalmi életben mintegy ötven esztendőn át meghatározó szerepet játszó Kazinczy-jelenség jobb megértéséhez talán leginkább hatástörténeti jelentőségének felmutatása által juthatunk el. Kiemeljük tehát azon műcsoportokat kiadásunkban, amelyek megjelenésük okán korukban hatottak, hathattak: önállóan megjelent különféle fordításait, a *Szépliteratura* kilenc kötetét és a periodikákban közölt tanulmányokat, cikkeket, valamint az előszavakat. Ezeket mintegy forráskiadásként adjuk közre, vagyis a feldolgozás középpontjában mindig az adott kiadás áll (s nem a mű); ha két önálló editio van, akkor azokat önállóan (de persze az egymásra való részletes utalással) közöljük, a kéziratos változatok jellemzését ugyancsak összefoglalóan végezzük el.

Azon művek esetében viszont, amelyek alakulástörténetének nincsen ilyen hatástörténetileg kitüntetett jelentőségű pillanata, a műközpontú kritikai kiadás elvei érvényesülnek, a genetikus kritika szellemében: elsősorban az önéletírásokról és a költeményekről van szó, de ide tartoznak értelemszerűen a kéziratban maradt szövegek is. A genetikus szemlélet alkalmazása azt jelenti, hogy a kiadások a szövegalakulás bemutatására törekszenek a változatok egyenrangúságának elve alapján, s nem egy változat kiemelésére vagy netán konstruálására.

Mindez persze feltételezi a hagyományos könyv formájú kiadásnak az elektronikus változattal való szoros összehangolását, ami két vonatkozásban valósul meg. Egyrészt egyfajta munkamegosztás működtethető, hiszen elektronikusan az összes változat teljes terjedelmében hozzáférhető lesz, így a könyvben eltekinthetünk a változatok aprólékos közlésétől, illetve leírásától. Másrészt már a könyvben alkalmazhatjuk az elektronikus platform linkrendszerének adaptált változatát, megkönnyítve így a genetikus szemlélet szerint feldolgozott változatok együttes olvasását.

A jegyzetelést tekintve ugyancsak kétféle metódus alkalmaztatik a kritikai és forráskiadás-részlegben: az első inkább az editio maiorhoz, a másik inkább az editio minorhoz közelít. Ami közös: a magyarázatok elsősorban nyelviek, mitológiaiak, valamint szükségesnek látszik az idegen nyelvű szövegrészek magyar fordításban való megadása. Eltérő leginkább a tárgyi magyarázatok mélysége: a különféle, elsősorban szépirodalmi fordítások esetében nem igényeltetik túlzott részletesség, míg például az önéletrajzi írások és a levelezés

esetében éppen a személyek, események, utalások minél alaposabb megvilágítása lehet a cél.

ELSŐ OSZTÁLY
Eredeti művek

1. ÖNÉLETÍRÁSOK (genetikus elvek szerint)
   – Az én életem (4 változat)
   – Pályám emlékezete (5 változat)
   – Fogságom naplója
   – Erdélyi levelek (14 változat)
   – Utazások
   – Feljegyzések
   – Naplók, diáriumok

Megjegyzés: Az én életem és a *Pályám emlékezete* egy kötetbe tartozik, miként önálló kötetet alkot az *Erdélyi levelek* is. A kisebb terjedelmű *Fogságom naplója* és az *Utazások* is önállóak lehetnek, ha hozzájuk csatoljuk a feljegyzésanyagot. A Kazinczy-hagyaték hatalmas mennyiségű feljegyzés-anyagának kiadásában ugyanis az a megoldás látszik pillanatnyilag a legvalószínűbbnek, hogy könyv formában inkább csak az egyes művekhez tartozó feljegyzéseket közölnénk az adott helyeken, valamint önállóan az olyan egybefüggő nagyobb jegyzetblokkokat, mint az Akadémiai Kézirattár csak életrajzi feljegyzéseket tartalmazó K 613-as jelzetű három vaskos kötete. A teljes feljegyzés-hagyaték az elektronikus kiadás részeként jelenne meg.

2. TANULMÁNYOK, CIKKEK (több kötet) (forráskiadás)
(a lapokban, folyóiratokban megjelent, nem szépirodalmi közlemények, időrendben)

3. KÖLTEMÉNYEK
(Gergye László kiadásának újradolgozása, genetikus elvek szerint)

Megjegyzés: Kazinczy művei közül, mint korábban említettük, csak versei jelentek meg modern kritikai kiadásban, Gergye László sajtó alá rendezésében, 1998-ban. Ez önmagában azt kellene jelentse, hogy e műcsoporttal nem szükséges foglalkoznunk. Sajnos azonban a helyzet nem így áll. Először is a Gergye-féle kiadás csak az eredeti költeményeket adja, Kazinczy megközelítőleg hasonló terjedelmet igénylő fordításait nem, ez tehát mindenképpen megoldandó feladatot jelent. További probléma, amelyre a sajtó alá rendező maga is hivatkozik, hogy az anyagfeltárás korlátozott volta miatt szükségképpen hiányosak a jegyzetei, mint összefoglalóan írja: kiadása „pillanatnyilag még nem teljesítheti a kritikai kiadásokkal kapcsolatos abszolút elvárásokat, de remélhetőleg nagy lépést tesz felé". Mindezek alapján szükséges e szövegkorpusz újradolgozása is a jelen kiadás teljességre törekvő feltárása során.

MÁSODIK OSZTÁLY
Fordítások

1. KAZINCZY ÁLTAL ÖNÁLLÓAN KIADOTT NAGYOBB FORDÍTÁSOK (egy-két kötet) (forráskiadás)
   (12 önálló könyvben megjelent műfordítás 1776 és 1830 között)

2. SZÉPLITERATURA I–IX., 1814–16. (két-három kötet) (forráskiadás)

3. SZÉTSZÓRTAN MEGJELENT KISEBB PRÓZAI FORDÍTÁSOK
   (az Orpheus, a Magyar Museum és más folyóiratok, hírlapok közleményei)

4. KÉZIRATBAN MARADT NAGYOBB MŰVEK
   (pl. Sallustius, Cicero, Molière, Lessing, Klopstock műveiből készült fordítások)

5. KÖLTEMÉNYEK (genetikus elv szerint)
   (az 1813-as Poétai berek darabjai, valamint a kiadatlanok is)

HARMADIK OSZTÁLY
Levelezés

24. kötet (3. pótkötet)
Hivatali levelezés, 1783–1791

25. kötet (4. pótkötet)
Magánlevelezés

Megjegyzés: A Kazinczy-életmű egyik legfontosabb része a levelezés. A korszakra irányuló, mindenféle szempontú kutatások megkerülhetetlen és szinte kimeríthetetlen forrását képezi ez a hatalmas mennyiségű anyag, amely ugyanakkor nemcsak forrás mivoltában érdekes, mint azt Mezei Márta levelezést feldolgozó monográfiája is bizonyítja. Első pillantásra úgy tűnik, igazán hozzáférhető és jól ismert korpuszról van szó. Ha azonban kicsit közelebb lépünk hozzá, számos hiányosság, kérdőjel tűnik szemünkbe. A levelezés csodálatot érdemlő Váczy-féle kiadása nem a mai kritikai elvek szerint készült, a magyarázatok esetlegesek, a szövegek nemegyszer pontatlanok, az újabb kutatások számos ponton módosították, kiegészítették ismereteinket a datálás kérdéseiben és a levélírókra vonatkozóan. Több százra tehető azon levelek száma is, amelyek a második pótkötet 1960-as megjelenése óta kerültek elő, így nemcsak hogy egységes rendben, egyesített mutatókkal nem olvasható és kutatható a levelezés, de nincs is egyben. A levelezés modern elektronikus kiadása egységes rendbe tudja integrálni a teljes szöveganyagot, megvalósítható

a hibás adatok javítása, a hiányzó részletek pótlása, a textológiai-filológiai korrektség mai normáinak érvényesítése. Mindezen önmagukban is alapvető fontosságú célkitűzéseken túl azonban a koncepció lényegi eleme az, hogy a levelezést, az önéletírásokat és a hatalmas mennyiségű életrajzi, kortörténeti jegyzetanyagot egységes rendszerbe integráljuk. Mindenképpen szükségesnek látszik továbbá az eddig kötetben meg nem jelent, s részben teljesen kiadatlan levelezésanyag könyvben történő publikálása. A 24. és 25. kötet kiadási munkálatai már meg is indultak, az eddigi formátumban fognak megjelenni (könyvben csak ez a kettő jelenik meg, nem tervezzük az eddigi kötetek újrakiadását, a teljes, újradolgozott levelezés csak elektronikusan lesz hozzáférhető).

4. Az elektronikus kiadás

Az elektronikus kiadásról szóló elképzeléseink kezdetben jobbára csak elméleti síkon mozoghattak, mert e téren a hazai szaktudományosság még viszonylag kevés eredménnyel büszkélkedhet. Példát leginkább a már létező hálózati kiadások mutathattak, amelyek úttörő szerepet játszottak és játszanak az elektronikus kritikai kiadások terén (l. Horváth Iván és munkacsoportja Gépeskönyvét, különösen Balassi Bálint költeményeinek on-line kritikai edícióját). A digitális Kazinczyt mi is ennek nyomán kezdtük el tervezni, s el is készült a kiadás 1.0-ás kísérleti verziója, egy jól körülhatárolható anyagon. A továbblépés útjait keresve azonban az is világossá vált e munkálatok során, hogy Kazinczy hatalmas életművére nem lesz alkalmazható a Balassinál működőképes elgondolás.

Az általunk készített 1.0-ás kísérleti verzió legfőbb problémái, hiányosságai a következők: 1. HTML-nyelvű, internetes kiadásról van szó, amely a szövegstruktúrát tekintve nem éri el a ma egyre inkább elfogadottá váló XML, illetve azzal kompatibilis szövegkódolás szintjét. 2. Nem biztosított az egyidejű, teljes szövegen végrehajtott keresés lehetősége. 3. Nagy mennyiségű szöveganyag esetén nehézkes a belső kapcsolatrendszer kiépítése és működtetése, használata. Ez utóbbi mozzanatok egyaránt arra a jellegzetességre vezethetőek vissza, hogy szerkezetében nem adatbázis-rendszerű volt a kísérleti verzió. Mindezek miatt le kellett mondanunk a megkezdett út folytatásáról, még ha tudtuk, hogy ez meglassítja a munkálatok egészét, s olyan megoldást kellett keressünk, amely kielégíti az általunk elképzelt kiadás igényeit.

A megoldás keresése során a nemzetközi kiadási gyakorlat tapasztalataira építettünk, elsősorban a francia genetikus kritika és a német komputerfilológia eredményeit figyelembe véve, s közvetlen együttműködést is kialakítottunk a klagenfurti Musil-intézettel. Mindezek nyomán a Folio-programcsalád használata mellett döntöttünk, amelynek alkalmasságát a gyakorlatban is lehetőségünk volt megtapasztalni. A kiadás tehát CD-re készül, ez azonban az eset-

leges hálózati publikálást nem akadályozza. A program képes a fent leírt összes funkcióra, továbbá olyan felületet kínál, amely könnyen kezelhető a kevéssé szakértő olvasó számára is. Lényeges szempontunkból az is, hogy biztosítható a Folio infobázis-formátum kompatibilitása az egyre inkább normaként funkcionáló XML jelölő nyelvvel, ennek fejlesztési munkálatai megindultak.

Mostanra körvonalazódott az elektronikus kiadás szerkezete is. A szövegközlés az olvasószöveg–kritikai szöveg–genetikus szöveg hármasságára épül, s lényegét tekintve mindig adott szövegforrásokat tekint alapegységnek. Az olvasószöveg a kritikailag megállapított, emendált szöveget jelenti, a kritikai szöveg az olvasószöveg alapjául szolgáló forrás szövegkritikai feldolgozását egy szövegben (felugró ablakok által), a genetikus szöveg pedig a változatként egymással kapcsolatba hozható szövegek (kritikai változatának) együttes olvasását biztosítja. A magyarázatok és jegyzetek bonyolult struktúrát alkotnak, a belső kapcsolatrendszer a lehető legteljesebben igyekszik kihasználni az adatbázis-szerkezet rugalmasságát, s számos egyéni (tehát nem előre beépített) olvasási stratégia megvalósítására is lehetőséget biztosít. A kísérleti verzió már működőképes.

A Kazinczy-szövegkiadási program megszerveződött, elindult, a társműhelyek bekapcsolódtak a munkába, a sorozat első darabja hamarosan megjelenik. A végét persze senki sem látja még. Unokáink azért, reméljük, látni fogják, s ha elég hosszú életünk lesz, talán mi is.